

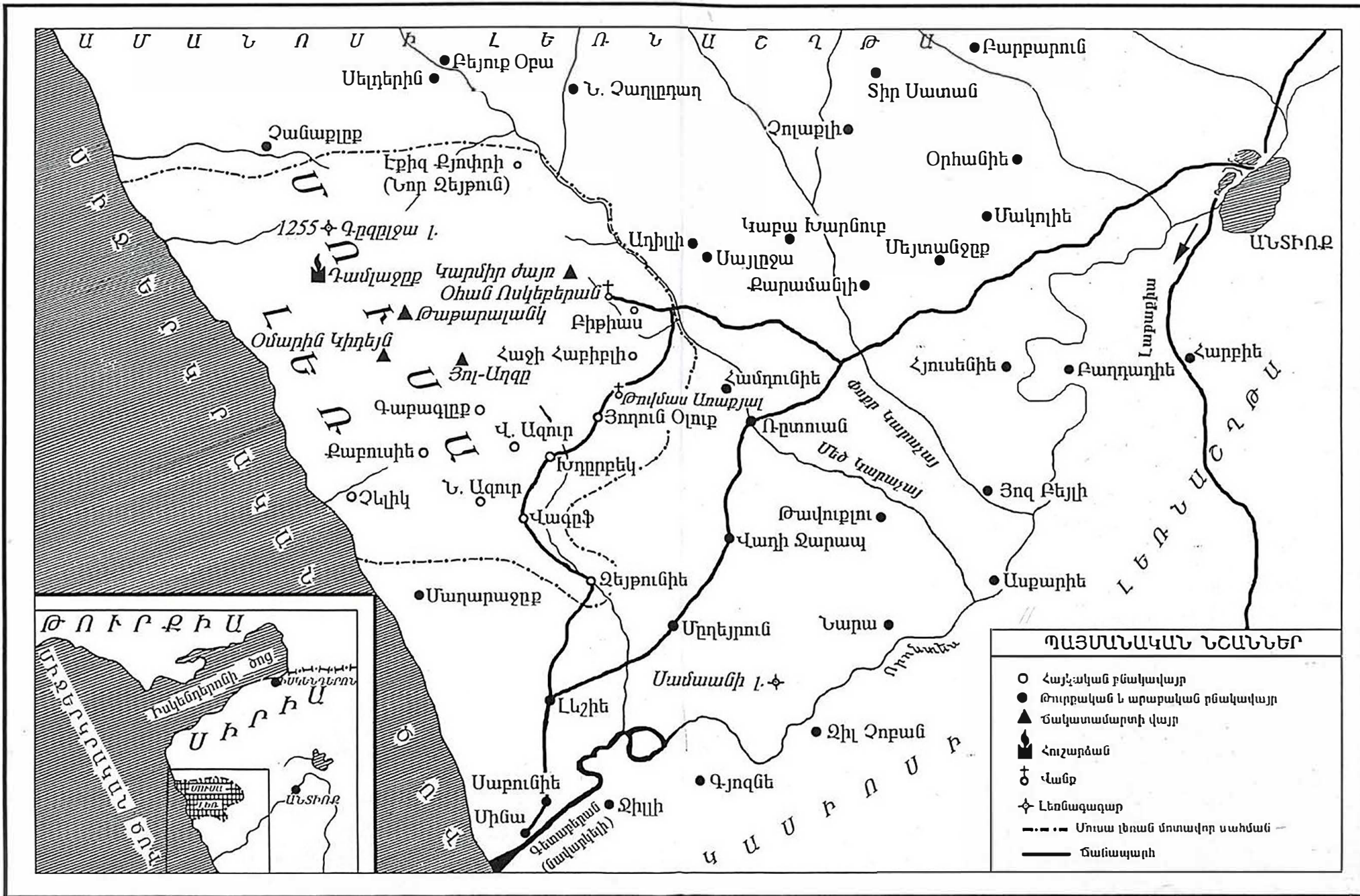
ԳՐԻԳՈՐ ԳՅՈՋԱԼՅԱՆ

ՄՈՒՍԱ ԼԵՌԱՆ

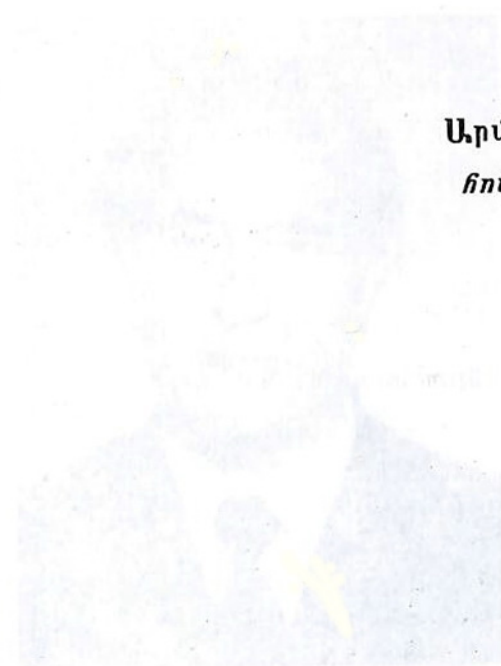
ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

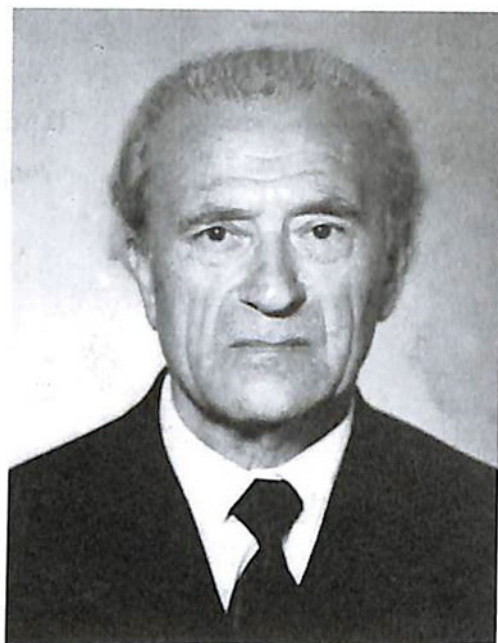

U N T U U L E R

**Տպագրվում է
հեղինակի թոռ
Արմեն Գյոզալյանի
հովանավորությամբ**

ԳՐԻԳՈՐ ԳՅՈԶԱԼՅԱՆ
(ԳԵՂՈՒՆԻ)
1903-2001

Զ Ո Ն

Խոնարհաբար նվիրում եմ սույն համեստ աշխատությունը

1915 թ. Մուսա լեռան հերոսամարտում զոհված

18 հերոսների հիշատակին.

բոլոր նրանց,

ովքեր տվալստում են օտար երկնքի տակ և ապրում Հայրենիքով.

նրանց,

ովքեր թեկուզ մի քար են ավելացնում

Հայրենիքի նոր կյանքի կառուցմանն ու բարգավաճմանը.

նաև ծնողներին՝

Քաբուսիե գյուղի քահանա

Տեր Մաթևոս և Մարիամ Գյոզալյաններին,

որոնց պարտական եմ էությունս,

և, որոնց անյունները հանգչում են

սիրիական անապատում և Ս. Էջմիածնում:

Գ. Գ.

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

GRIKOR GYOZALIAN

THE ETHNOGRAPHY OF MOUSSA DAGH

"GITUTIUN" PUBLISHING HOUSE OF THE NAS RA

YEREVAN – 2001

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

ГРИГОР ГЕЗАЛЯН

ЭТНОГРАФИЯ МУСА ДАГА

ИЗДАТЕЛЬСТВО "ГИТУТЮН" НАН РА
ЕРЕВАН – 2001

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԳՐԻԳՈՐ ԳՅՈԶԱԼՅԱՆ

ՄՈՒՍԱ ԼԵՌԱՆ

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ – 2001

ԴՏՀ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)
Գ 661

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հատորը կազմել և խմբագրել է
բանասիրական գիտությունների դոկտոր **Վերժինե Սվազլյանը**

Հրատարակության է երաշխավորել
պատմական գիտությունների թեկնածու, ազգագրագետ
Դերենիկ Վարդումյանը

ԳՅՈՋԱԼՅԱՆ ԳՐ. Մ.

Գ 661 Մուսա լեռան ազգագրությունը /Խմբ.՝ Վ. Գ. Սվազլյան: ՀՀ ԳԱԱ,
Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ – Եր.: ՀՀ ԳԱԱ,
«Գիտություն» հրատ., 2001, 280 էջ, նկարներ:

Հատորն ընդգրկում է հայ ժողովրդի պատմաազգագրական մի
հատվածի՝ մուսալեռցիների, մինչև 1915 թ. հերոսամարտն ընկած ժամա-
նակաշրջանի ժողովրդական կյանք ու կենցաղի գրեթե բոլոր ոլորտների
մանրամասն նկարագրությունը:

Նախատեսվում է պատմաբանների, ազգագրագետների, բանա-
սերների և ժողովրդագիտությամբ հետաքրքրվող ընթերցող լայն շրջան-
ների համար:

Գ 0503020913
703(02)-01 2001

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

ISBN – 5-8080-0472-1

© ԳՐ. ԳՅՈՋԱԼՅԱՆ, 2001

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Առաջին աշխարհամարտին նախորդող մուսալեռցի սերնդից
համարյա քե մարդ չի մնացել, իսկ հետագա տասնամյակներում ծըն-
ված սերունդներն այլևս չեն հիշում կամ շատ քիչ են հիշում Մուսա լեռն
ու այնտեղ ապրող մի ափ հայության անցյալի կյանքն ու կենցաղը:

Որպես Մուսա լեռան մի համեստ զավակ, պարտք զգացինք
ծանոթացնել մեր նոր սերունդներին, որպեսզի նրանք իմանան, քե
ինչպե՞ս են ապրել իրենց նախնիները, և իրենց մեջ վառ մնա ազգա-
սիրության անշեջ կրակը:

Այս աշխատությունը հեռու է գիտական կատարելությունից հա-
մարվելու հավակնությունից, և՛ հույս ունենք, որ հետազոտողների հա-
մար կծառայի որպես սկզբնաղբյուր:

1976

Գ. Գ.

ԽՄԲԱԳՐԻ ԿՈՂՄԻՅ

Ծագումով բնիկ մուսալեռցի, Փարիզում ճարտարագետի բարձրագույն կրթություն ստացած, հայրենադարձ մտավորական Գրիգոր Գյոզալյանին (Գեղունի) ծանոթացել են 1976 թ., երբ հրատարակության էի պատրաստում իմ «Մուսա լեռ» բանահյուսական ժողովածուն*։ Գր. Գյոզալյանն ինձ համար դարձավ ոչ միայն շնորհաշատ բանասաց, որից գրի են առել արդեն իսկ մոռացության մատնված բանահյուսական նյութեր, այլև՝ իր սրտցավ վերաբերմունքով և հայրենասերի նախանձախնդրությամբ օժանդակեց ժողովածուիս բնագրերի բարբառային ճշգրտումներին, որոնց համար ես երախտապար եմ։

Ժամանակին Գր. Գյոզալյանն աջակցել է նաև ակադեմիկոսներ Արարատ Ղարիբյանին և Գևորգ Ջահուկյանին՝ Մուսա լեռան խրթին բարբառն ուսումնասիրելիս։

Գնահատելով Գր. Գյոզալյանի բնօրրանային հարուստ կենսափորձն ու իմացությունը՝ ես նրան խնդրել էի շարադրել Մուսա լեռան ազգագրությունը, իրեն տրամադրելով հայտնի ազգագրագետ Ստեփան Լիսիցյանի «Ազգագրական հարցարանը», որպեսզի, գիտական այդ հիմնադրույթները ելակետ ունենալով, ներկայացնի հայության այդ հատվածի կյանքն ու կենցաղը, որի պակասը նկատելի է առ այսօր։

Իր հայրենի եզերքի տեսլականով ներշնչված՝ բանաստեղծական գրելաոճով օժտված Գր. Գյոզալյանը սիրով և ոգևորությամբ իրականացրել էր այդ գործը, որը, սակայն, զանազան պատճառներով ցարդ մնացել էր անտիպ ԳՅ ԳԱԱ Զնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվում։

Խնդրո առարկա աշխատությունն ամփոփում է մինչև 1915 թ. Զայոց ցեղասպանության օրերին մուսալեռցիների կազմակերպած

* Վ. Սվազյան, Մուսա լեռ, «Զայ ազգագրություն և բանահյուսություն», հ. 16, Երևան, ԶՍՄԶ ԳԱ հրատ., 1984։

սխրալի հերոսամարտն ընկած ժամանակաշրջանը։ Մուսա լեռան յոթ գյուղերի ընդհանուր բնութագրի հիման վրա պատկերում է նրանց ապ-րած աշխարհագրական միջավայրը, պատմական հին ու նոր իրադարձությունները, մարդկային կյանքի բոլոր ոլորտները՝ ծնունդից մինչև հանդերձյալ կյանքն ընդգրկող ժողովրդական ծեսերն ու հավատալիք-ները։

«Տնտեսական կենցաղ» բաժնում ներառված են դաշտամշակության, այգեգործության, բանջարաբուծության, անասնապահության, շերամապահության, մեղվապահության, որսորդության, տնայնագործական տարածված զբաղմունքների, արհեստների, ապրանքափոխության, առևտրի, փոխադրամիջոցների և այլնի մանրակրկիտ նկարագրությունները։

«Նյութական կենցաղ» բաժնում տեղ են գտել գյուղերի, եկեղեցիների և հարակից շինությունների արտաքին տեսքի ու ներքին կահավորանքի, տարազի, արդուզարդի, ուտելիքի և ըմպելիքի գրեթե բոլոր տարատեսակները։

Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում մուսալեռցիների «սոցիալական հարաբերությունների»՝ տոհմի, ընտանիքի, դասակարգային շերտավորումների, հավատալիքների, տոների, ծեսերի, սովորությանի իրավունքի և մտածողության այլ ձևերի վերաբերյալ նյութերը։

Գր. Գյոզալյանին՝ որպես ականատես վերապրողի, հաջողվել է անցյալում իր տեսածն ու լսածը մատուցել ժողովրդական բառ ու բանով, արտահայտիչ ու պատկերավոր լեզվով՝ նյութին հաղորդելով ճշմարտապատում և հավաստի բնույթ։

Շարադրանքն օժտված է հեղինակի իսկ կատարած գծանկարներով, որոնք ավելի տեսանելի և ըմբռնելի են դարձնում այս արժեքավոր ազգագրական հնավանդ նյութը։

Գր. Գյոզալյանի սույն աշխատությունը դյուցազնական մուսալեռցիների երբեմնի կյանքի, նիստ ու կացի և աշխարհընկալման կորուստից փրկված գունագեղ համայնապատկերն է, որը, վստահ ենք, իր արժանի տեղը կգրավի հայ ժողովրդի բազմադարյան մշակույթի պատմության մեջ։

ՎԵՐԺԻՆԵ ՍՎԱԶԼՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր

FROM THE EDITOR

I made the acquaintance of the repatriate intellectual Grikor Gyozealian (Geghuni), a native of Moussa Dagh, specialized in engineering in Paris, in 1976, at the time when I was preparing my folklore collection "Moussa Dagh" for publication.* Grikor Gyozealian became for me not only a talented narrator from whom I have written down folklore materials already doomed to oblivion, but also, with his compassionate behaviour and patriotic fervency, he assisted in the dialectal corrections of the original texts of my collection, for which I am grateful to him.

Formerly, Grikor Gyozealian had assisted also the academicians Ararat Gharibian and Gevorg Jahukian in studying the difficult dialect of Moussa Dagh.

Appreciating Grikor Gyozealian's rich experience and knowledge of his native land, I requested him to compile the ethnography of Moussa Dagh, putting at his disposal the "Ethnographic Questionnaire" of the famous ethnographer Stepan Lissitsian, in order that, using these scientific principles as a starting point, he might present the life and customs of this section of the Armenian nation, the lack of which is notable up to the present day.

Inspired with the dream of his native land and endowed with poetic style, Grikor Gyozealian realized this work with love and enthusiasm; however, it was left unpublished up till now for various reasons at the archives of the Institute of Archaeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia.

The present work summarizes the period extending till the heroic battle

organized by the denizens of Moussa Dagh during the days of the Armenian Genocide in 1915. Based upon the general characteristic of the seven villages of Moussa Dagh, it depicts the geographical environment they have lived in, the old and new historical events, the popular rites and beliefs embracing all the spheres of the human life from birth till future life.

The section "Economic Life" includes detailed descriptions concerning land-cultivation, horticulture, vegetable-growing, cattle-breeding, sericulture, apiculture, hunting, widespread occupations in handicraft and manual skill, barter, trade, transport, etc.

The section "Material Life" describes the villages, the churches, nearly all the variants of the external aspect and internal furnishing of houses and adjacent constructions, of costumes, of adornments, of food and beverages.

Of special interest are the materials included in the section "Social Relations" of the inhabitants of Moussa Dagh dealing with the customary right and various forms of thinking of the generation, the family, the class layers, the beliefs, the holidays and the rites.

Grikor Gyozealian has succeeded, as an eye-witness survivor, in presenting what he has seen and heard in the past in a popular language and in an expressive and vivid style, imparting to the material a truthful and trustworthy character.

The work is supplied with drawings made by the author himself, which render this valuable ethnographic ancient material more obvious and more comprehensible.

Grikor Gyozealian's present work is a colourful panorama saved from a total loss of the former life, customs and outlook of the heroic denizens of Moussa Dagh, which, we are sure, will occupy its befitting place in the century-old history of the Armenian people.

VERJINE SVAZLIAN

Doctor of Philological Sciences

* V. Svazlian. *Moussa Dagh*. "Armenian Ethnography and Folklore." Vol. 16, Yerevan, Publishing House of the AS ASSR, 1984.

I. Ը Ն Դ Հ Ա Ն ՈՒՐ Տ Ե Ղ Ե Կ ՈՒԹ Յ ՈՒ Ն Ն Ե Ր

1. ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Հայկական Տավրոսը արևմուտքում տրոհվում է երկու լեռնաբազուկների, որոնցից առաջինը, ձգվելով գուգահեռականի ուղղությամբ, դառնում է Կիլիկյան Տավրոս, իսկ երկրորդը, թեքվելով հարավ՝ կազմում Ամանոսի լեռնաշղթան, որը գահավիժելով Միջերկրական ծով և ապա, ցցվելով ջրից դուրս՝ ծնունդ է տալիս Կիպրոս կղզուն:

Սույն լեռնաշղթայի ծովընկեց մասը Մուսա լեռն է, որի հյուսիսում ձգվում է Կարմիր լեռը (թուրքերեն՝ Գզըլ դաղ), որից մա բաժանվում է Չանաքլըք և Սելդերին թուրքաբնակ գյուղերով: Արևմուտքից Միջերկրական ծովն է, հարավ-արևելքից և հարավից՝ Սվեդիայի դաշտը՝ Լևշիե շրջանային կենտրոնով, ավելի հեռվում Որոնտես գետն է՝ կամաչագեղ ավերով ու հարուստ մրգաստաններով և Կասիոսի՝ Ջեբել Աքրայի լեռը, որից այն կողմ ամբողջովին հայաբնակ Քեսաբի շրջանն է, իսկ արևելքից Մեծ Կարաչայը (Սև գետ) սահմանազատում է թուրքական և այլ հողերը: Ավելի հեռվում Փոքր Կարաչայն է (Մեծ ու Փոքր Կարաչայ են կոչվում գետերի հուները սևակունձի (բազալտ) քարերով ծածկված լիճերու պատճառով): Այս երկու գետակները գրկում են ճահճոտ ու դժվարանցանելի մի ընդարձակ դաշտագետին, որտեղ թուրքերն ու խաչակիրները ճակատել են, երբ այս վերջինները առաջանալիս են եղել դեպի երկրի խորքերը:

Ավելի հեռվում Անտիոք քաղաքն է: Անցյալում կես միլիոն բնակչությամբ այդ մշակութային կենտրոնը վերածվել էր ընդամենը 35 հազար բնակչությամբ մի գավառական քաղաքի:

ա. Մշակելի հողատարածքներ: Ինչպես ասվեց, այս ամբողջովին հայաբնակ շրջանը լեռնոտ է, տեղանքը՝ կտրտված, գյուղերն իրարից բաժանված են ձորերով: Հաղորդակցության ուղիները քարքարոտ են, հաճախ՝ դժվարանցանելի: Հարևան շրջաններ գնալու համար այս ճանապարհները հեշտանում են լեռներից դաշտ իջնելուց հետո միայն: Մուսա լեռան նկատմամբ բնությունը ժլատ է եղել վարելահողի առումով. տարածության հազիվ մեկ քառորդն է վարելահող: Գյուղացիներն ապառներից ու մացառներից հողակտորներ էին ազատում բերքատու ծառեր անեցնելու նպատակով: Վարելահողով ամենահարուստ գյուղը Քաբուսին էր: Անգամ կարելի է ասել, որ նրա վարելահողերի տարածքը կհավասարվեր մյուս բոլոր գյուղերի ունեցածին՝ միասին վերցված: Սակայն նույնիսկ քաբուսիեցին ստիպված էր հաց գնել Անտիոքից: Սա վկայում է, որ այդ շրջանի հողատարածության լոկ աննշան մասն էր մշակելի: Ժողովուրդն ստիպված էր ապրուստի այլ միջոցներ որոնել: Համեմատաբար փոքրիկ այս գավառակի տարածությունը երկրաբանական հետազոտության ենթարկված չէ բառիս բովանդակ իմաստով: 1934-ին քիմիագետ Վ. Սեմերջիբաշյանը պաշտոնի բերումով նախնական հետազոտության ընթացքում հաղորդել է, որ Մուսա լեռան շրջանում կան երկաթի, պղնձի, քրոմի, սնդիկի և այլ հանքանյութերի պաշարների հետքեր:¹ Սնդիկի հանքերակ է գրտնըվել Քաբուսին գյուղի թթաստանների մոտ, Սելևկիա նավահանգստի ավերակների եզրին: Այդ հանքերակը որոշ չափով շահագործվել է Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին և ապա՝ լքվել: Քաբուսեցի երեխաներս փորփրում էինք փափուկ հողը և ջանում արծաթագույն գնդիկները վերցնել ու պահել մեր ավերի մեջ, բայց դրանք երկար պահել մեզ չէր հաջողվում:

Այդ գավառակը թուրքերը կոչում են Մուսա դաղ, իսկ թաթերը (ալավիները՝ Ալիի հետևորդները) և արաբները՝ Ջեբել Մուսա՝ Մովսեսի լեռ:

Մուսա լեռան գյուղերը փոխված են համանուն լեռան հարավարևել-

¹ Վ. Սեմերջիբաշյան, Մուսա լեռան հանքերակներն ու ջրագրությունը: Տե՛ս Հուշամատյան Մուսա լեռան, խմբ. Մ. Գուշագյան, Պ. Մատույան, Բեյրութ, 1970 (այսուհետև՝ ՀՄԼ), էջ 124-126:

լյան փեշերին: Քաբուսիեից բավական հյուսիս գտնվում է մի քանի ընտանիքից բաղկացած փոքրիկ բնակավայր՝ Գաբրըլըք (գերեզմանատուն) անունով: Ապա կարելի է նշենք հետևյալ տեղանունները:

Քաբուսիե գյուղի շուրջը՝ Ջամըզ Յուլու (գոմշի ճամփա), Սուրբ Մարտիրոս (վանք և ուխտատեղի), Սուրբ Սարգիս, Ջերուք (Ջիյարեթ՝ ուխտատեղի), Ամաչ (դիմաց), Գեղըք (լեռնանց), Սևից գամիր (Սևինց գոմեր), Քրեջի օջախ (կիրի օջախ), Կիդիցըկ (մատուռ), Չկիկ (չիֆթլիկ՝ ագարակ), Քոլլըզ (պահակատուն՝ կառուցված Սվեդիայի 1892-1896 թթ. ապստամբությունից հետո), Թոփեր (90-ական թթ. ապստամբությունից մնացած թնդանոթների տեղադրավայր), Գարիյզ (փապուղի, հոռմեական շրջանից), Բուրնուզ (անդնդախոր ու լայնահուն, լայնեզր ձոր), Թամաշա (Սելեկիա նավահանգստից հյուսիս, բարձրադիր դիտարան), Բեշիքլի (օրորոց): Այդպես էլ մենք անվանում էինք հոռմա-հոռմեական դամբարան-անձավը՝ շարք-շարք կամարներով, դամբարաններով, ժայռից փորված ու մուտքում մեռելաքարի նման մարդահասակ բարձրությամբ, երկու մետրից ավելի երկարությամբ և կամարաձև՝ փորված քարով: Դուր (նախկին նավահանգստի տարածքը, որը ճահճուտի էր վերածված), Գումլըզ (ավազուտք), Սարքբասա (ավերակույտ), Թեսքըլ Յագա, Ավատյա, Գրմթլըզ (կղմիմդրանոց), Ադա (կղզակ), Սելլումենց աղբայր (Սողոմոնենց աղբյուր), Մզկեյթ (մըզկիթ), Պուղ աղբայր (պաղ աղբյուր), Ղանլըզ դարա (Գանլը դերե՝ արյունոտ ձոր): Այստեղ կա մոտ 15 մետր բարձրությամբ մի գահավեժ տեղ, որտեղ թշնամու կողմից հալածված մի խումբ աղջիկներ, իրենց պատիվը փրկելու նախանձախնդրությամբ համակված, գահավիժել են այդ բարձրությունից, որից և այդ անունը, Սալիր (ժայռային հարթություն), Չագուլ (չախկալի՝ շնագայլի որջ), Բալընջա (մեղվաբույն), Գաբազլըզ (Դիմագյուղ՝ միակ թուրքական գյուղը մեր գյուղերի արանքում), Դոյ, Վարվարա, Դիկըղըկ (քարանձավ), Հիյնկ, Աշգարայն տուր (պարիսպ), Իկկըստունը (Այգեստան), Քարսըմիրք (քառասունք), Ջուրնոկ, Մազլագան, Կիրթ, Միմա կիտեյն (մեծ գետին՝ մեծ արտ), Շուկիր (ժայռակերտ), Ծառք (ծայր), Ծիրքեյն շայր (ժայռի ծայր՝ հանգրստավայր Բուռնագի ձորի ձախակողմյան բարձունքին), Շուշը քարա, Քոլեր (գոլեր՝ լճեր), Սնդանք (սահանքներ), Քուրջիկազ, Մադարնայն (Մադարաշըզ՝ քարայրներ), Հաննանդիբանկ (Հովհաննեսի

աղբյուր), Լուսընգայն դուր (լուսնկայի լանջ), Բանդանք (բաղնիք. ըստ մուսալեոցի Աննա Դավթյանի հնում գեղջկուհիներն իրենց լվացքն այնտեղ էին անում), Սելդեյն շեր (Սեիդի ժայռ), Խիտիյն շեր (վառուդի ժայռ. 90-ական թթ. հեղափոխական պարոն Ադասին և մուսալեոցի Սերոբ Գյոզալյանն ու Կիրակոս Քեսաբլյանը այդ ժայռի վրայով վառող, ռազմամթերք ու զենք են հասցրել Չկիկի ծովափ), Գանլեր (կալեր):

Յողուն Օլուքի շուրջը՝ Ամաչ (դիմաց), Խավուրնից (խավուրը կամ խավուրան հող է, որով սպիտակեցնում էին տների պատերի ներքին կողմը), Խարաբ իզգեք (ավերված այգիներ), Քուքրնից (որտեղ հողը այրվածի պես է), Գագմիենյն (սատիճանաքարեր), Թոմաս Առաքյալ, Սըբ Ըրբուք (Սուրբ Ուրբաթ սահմանակից է Հաջի Հաբիբլիին):

Խղըրբեկի շուրջը՝ Խավուրնից (Յողուն Օլուքին սահմանակից), Իդիանիյն շեր (Եղիայի ժայռեր), Ջաղցընիյն (ջրաղացներ), Վիրը Էզգիյր (Վագըֆին սահմանակից):

Վագըֆ գյուղի շուրջը՝ ներքին Էզգիյր (Խղըրբեկին սահմանակից), Ջաղցընիյն (Խղըրբեկին սահմանակից), Հաջիլաք (հաջիներ), Ծըրիրայն (շրջան, որը համատեղ պատկանում էր և՛ հայերին, և՛ թուրքերին):

Հաջի Հաբիբլիի մոտերքում նշելի են՝ Ամաչ (դիմաց), Կարաչայ (Սև գետ), Թրջընըկ, Թիդբիջիկ, Սիրոյ, Արիշբաղ, Դելի Ահմեդ, Խաղտըկեյն, Մատմուս, Բուֆաջազ:

Բիթիասի շրջանում՝ Մարկիսեյն թառան (Մարկոսի արտ), Իսքենդերեյն սարիլը (Ալեքսանդրի գահավեժ), Սըբ Իդիյուր (Սուրբ Եղիա), Բյուկլյուկ (Նոր Ջեյթունի ամառանոց):

Նոր Ջեյթունը մոտ քառասուն ընտանիք ուներ Էքիզ քյոփրիում (գույզ կամուրջ), որը նոր հաստատված գյուղ էր և ուներ միայն Բյուկլյուկ գյուղակը:

Ահավասիկ Մուսա լեռան գյուղամերձ տարածքների անվանումները, որոնց մի ստվար մասի ստուգաբանումն առաջին հնարավոր չեղավ: Այս տարածքներն օգտագործելի հողեր են, որոնց $\frac{3}{4}$ -ը թեպետև պատկանում էր Քաբուսիե գյուղին, սակայն այս հանգամանքը չէր վերացնում քաբուսիեցու սակավահողությունը:

բ. *Ջրագրություն:* Մուսա լեռը եթե ջրագուրկ չէ, ապա ջրառատ էլ չէ: 1934 թվականին Վահան Սեմերջիբաշյանն իր հետազոտության

ընթացքում նշել է. Բիթիասում չորս աղբյուր կար ընդհանուր ջրաբու-խը 62,5 լ/վ, մեկական աղբյուրներ Հաջի Հաբիբլիում՝ 14 լ/վ, Յողում Օլուքում՝ 16 լ/վ, Խդրբեկում՝ 13 լ/վ, Քաբուսիեում՝ 16 լ/վ և Չկիկում՝ 12 լ/վ: Բացի այս աղբյուրներից նաև նշված է հանքային ջրի մի աղ-բյուր «Նեկտար» անունով: Ութ աղբյուր էլ հայտնաբերված է լեռնային շրջաններում՝ 90,5 լ/վ ընդհանուր ջրաբուխով:²

Մեր կարծիքով այս տվյալները թերի են և նույնիսկ՝ ոչ ճիշտ, որովհետև եթե համեմատելու լինենք Քաբուսիեի և Խդրբեկի աղ-բյուրների ջրաքանակները՝ 16 և 13 լ/վ, այնից այս վերջինի Քաբուսի-եի աղբյուրի մոտ ամոսանը հերթ էր գոյանում, իսկ Խդրբեկի ջուրը մինչև դաշտ էր հասնում ու լիառատ ոռոգում երկու կողմերի ավերը: Այնուհետև՝ Քաբուսիե գյուղում կա ոչ թե մեկ, այլ երեք աղբյուր (ճիշտ է, երկուսը փոքր էին) և Ջերիթի ջուրը (որը չի հիշատակված) մինչև ջրաղացներ հասնելը ձորամիջում՝ անտեսանելի ակերից շատանում էր ու հերթականությամբ ոռոգում թթաստանների հսկա տարածքները:

գ. **Բուսականություն:** Պտղատու ծառեր: Թթենի, թզենի, դեղ-ձենի, խնձորենի, մարնջենի, մորաշխարհենի, սերկևիլենի, սալորենի, ծիրանենի, տանձենի, նոնենի, որթատունկ, մամխենի, բալենի, դամա (սալորի մեծ տեսակ), ընկուզենի, ձիթենի, եղջյուրենի, բենկնի և վեր-ջերս մշակվեց բանանը և այլն:

Բանջարաբուստանային մշակաբույսեր: Զմերուկ, սեխ, լոլիկ, գրիլը (բանջար), կարտոֆիլ, շաղգամ, ստեպղին, կաղամբ, լոբի, ոլոռ, լվլուս, սոխ, սխտոր, սմբուկ, տաքդեղ (կանաչ և կարմիր), կուկուս (ար-մատ, լայնատերև և երկարացողուն, խիստ դառնահամ, լավ խաշելուց հետո թթվով միայն կարելի է ուտել), աջուր, վարունգ, դդում (երեք տեսակի՝ սովորական, ձմեռվա և մեղրադդում), ծաղկակաղամբ, սպա-նախ, բազուկ, բողկ, բակլա, անանուխ, ազատքեղ և այլն:

Ընդեղեն: Ցորեն, գարի, կորեկ (սպիտակ, մանր ավազանման, դեղին և սորուն), եգիպտացորեն (կամ՝ Կիպրոսի կորեկ), սիսեռ, վար-սակ, ոսպ:

Ծաղիկներ: Վարդ, մանուշակ, մեխակ, մարգիզ, շահոքրամ, շուշան, ռեհան և այլ վայրի ծաղիկներ:

Թփեր: Սընձակա, բամպըտաք (բամբակի պես փափուկ, կաշոդ

² Նույն տեղում, էջ 126:

և դյուրավառ թուփ), աջըրուն, հիմքա (սրածայր ցողուններով տերև, որը ծանրության տակ տափակեցնելով, վրան թուզ են փոում չորաց-նելու համար), Ծըմծիրեք (բաժակաձև փոքրիկ դեղնավուն ծաղիկնե-րից քաղցր հյութ՝ նեկտար էինք ծծում), բլլուն (փոքր փշատերև թուփ, որն օգտագործվում էր փողոցներն ավելելու համար), ծաթյուն (դաղձի տեսակ), չըրըռ (սոսնձաթուփ), ճըզնա (մարդաբոյ երկարավուն տե-րևներով, կարմիր-դեղին բաժակաձև ծաղիկներով թուփ), գյավուր սո-ղանը (վայրի սոխ, որն ուտելի չէր), քարանուխ, ավել, եղեզ և եղեզագ-գի, չալթա (կեռ փշիկներով, կլորակ կտրատված, ժանյակաձև եզրե-րով տերևաթուփ, որի մեջ ընկնողը հեշտությամբ չի կարող ազատ-վել), ավել, ցախավել, խամփել (կլորակ, մանրատերև թուփ՝ շերամի բոժոժները հյուսելու համար (կես մետր երկարությամբ ու գլանաձև «ավելի» վրա հավելվածական ցախ), եղինջ:

Ջրաբույսեր: Եզան լեզու, գագաընկըր (ջրափոսիկներում աճող երկարատերև, ոչ մեծ թփիկ, որը դնում են վերքի վրա):

Փաթաթվող բույսեր: Բաղեղ, խեմըլ-մըսկա (ճեղքված տերևնե-րով, բազմաճյուղ և տասնյակ մետրերով երկարող, քարերին, ծառերին փաթաթվող բույս, որից երեխաները պարան էին հյուսում, փոքրիկ, ոսպի մեծությամբ սև հատիկներով բույս), խլուտ (թթվաշ), խուլիխ և տարատեսակներ, թաթի գալեշ, տատասկ (բարակ ճղատերևով թուփ), կաթնախոտ սմեյմ (թունավոր բույս) և այլն: Որքան բազմազան է շըր-ջանի բուսականությունը, այն քիչ է ուսումնասիրված, հատկապես դե-ղագործական նպատակով:

Բավական է հիշել մի բույս, որի խաշված սև հյութի երեք գդալը մեկընդմիջտ բուծում է մալարիան:

Անտառային բույսեր: Մրտենի կամ հմբալաս (որի սիսեռի մեծու-թյամբ սև հատապտուղը ուտելի է): Կա մրտենու ծառատեսակը՝ սովո-րական ծառի մեծությամբ, սպիտակ, մանր կորիզավոր, մորմի մեծու-թյամբ պտուղով: Մորմենի (մոշ), վայրի կեռասենի, կեռասենի, խոզկաղ-նի, կաղնի, սնձենի, սուսամ, փոինջ (ծառ ու թուփ), հացենի (շատ ճկուն և հարգի շինանյութ է), հատկապես՝ գոթալ պատրաստելու համար, խըն-կենի, մաննի, խզրա, մայրի, սոճի, մոճի եղևնի, տխիինա (սրա խաղո-ղի մեծությամբ դեղին պտուղները կաշուն հատկություն ունեն), սոսի, մանդրասա, խարթլաքա (շատ ամուր փայտանյութ է), տոսախ (պի-

տանի է սանր ու գդալ պատրաստելու համար), արտուջա, ճապկի, սըն-
ջըրագա, ուռենի, բարդի, բեւեկնի, կասլի (դափնի), խնկենի և այլն:

Ահա վասիկ Մուսա լեռան շրջանի բուսականության, ծառանունների
ու թփանունների ոչ լրիվ ցանկը: Մասնագետների կողմից հարուստ
բուսականության խորահմուտ ուսումնասիրությունն ու հետազոտու-
թյունը շատ օգտակար կլինեք հատկապես դեղագործության ասպա-
րեզում: Ափսոս, որ այժմ գրկված ենք այդ հնարավորությունից:

դ. *Կենդանական աշխարհ*: Ընտանի կենդանիներ: Կատու, շուն,
խոշոր եղջերավորներ (բացի գոմեշից), ոչխար, այծ, էշ, ձի, ջորի, խոզ,
ճագար:

Թռչնազգիներ: Հավ, աղավնի, սագ, ճնճողուկ:

Վայրի կենդանիներ: Բորենի, արջ, վարազ, վագր (հազվադեպ),
աղվես, գայլ, շնագայլ, վայրի կատու, ոգնի, կուղբ, մապաստակ, վիթ
(հազվադեպ), օձ, մողես, քարադողդոշ, խլեզ, խլուրդ, կզաքիս, սկյուռ,
մուկ, առնետ, խխունջ՝ իր տարատեսակներով, կրիա, գետնադուռ, խե-
չափառ, իլիկ, խեցգետին և այլն:

Միջատներ: Պիծակ, իշամեղու, մորեխ, բզեզ, բոռ, սարդ, թիթեռ,
մոծակ:

Ջկնազգիներ: Ծովերին հատուկ գրեթե բոլոր ձկները կան, բացի
կետից:

Ոչ մարդամոտ թռչնազգիներ: Արծիվ, արագիլ, անգղ, բազե,
ցին, ագռավ, տատրակ, բադ, մեղվահավ, ծիծեռնակ, չիտ (ծիտ), կա-
քավ, լոր, հոպոպ, սոխակ, արտույտ, սարյակ, տարմ կամ տարմահավ,
կեռնեխ (սարյակի տեսակ), խիվ (սարյակի մի ուրիշ տեսակ, որը ար-
տակարգ կոնիչներով է լցնում ձոր ու անտառ) և այլն:

Գիշերային թռչուններ: Բու և չղջիկ:

«Որսորդություն» ենթազխում ավելի մանրամասն կանդրադառ-
նանք կենդանական աշխարհին:

2. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Այս փոքրիկ լեռնաշխարհը Մուսա լեռ անվանվելու մասին տար-
բեր կարծիքներ կան: Ասվածը հաստատելու համար բավական է վկա-

յակոչել Ղևոնդ Ալիշանին: Նա գրում է. «Յարեմտեան դիմաց աստի
հարաւային պարու Ամանոսեան լեռանց գաւառիս, (գոր պէս-պէս
անուամբ կոչեն նոր աշխարհագիրք և աշխարհացոյցք՝ անմիաբանք,
որպէս և ի վերդ յիշեցաք, ոմանք Մուսա, այլք Գգըլ, այլք՝ Բեսրիկ
կամ Էլմա), բղեն ոչ սակաւ գետակք և թափին ի ծով, ի ձորահովիտս
նոցին՝ մանաւանդ ի ստորև ի ծովեզերս՝ նշանակին գետոք, յորոց ան-
ուանս նոյնպէս անմիաբանք գտանին նշանակողք և մեք երկբայօրէն
գրեսցուք, ապագայից թողեալ զհաւաստելն»:³ Ուրիշ աղբյուրների
համաձայն, հազարամյակներ առաջ այդ լեռը կոչվել է Պիերոս: Երբ
մակեդոնացիները գրավել են այդ տարածքը, Պիերիա անունն են
տվել այն երկրամասին, որ տարածվում էր Որոնտես գետից հյուսիս-
արևմուտք, մինչև Իսոս քաղաքը, Ալեքսանդրեոսի ծովածոցի (կամ՝
Հայոց ծոց) հյուսիսային անկյունը: Նրա տնտեսական, առևտրական
և ռազմական նշանակությունն ունեցող գլխավոր մավահանգստային
քաղաքն էր Սելևկիան: Թրակա-պելասգական ցեղախմբերի կողմից
լեռնային մասը նվիրված էր մուսանների պաշտամունքին: Այս
շրջանում մուսանների և Օրփևսի (Ապոլոնի ու Կալիոպեի որդու) հայ-
րենիքում ծնվեց հույն հոգևոր առաջին բանաստեղծությունը, և ստեղծ-
վեցին Հոմերոսի դյուցազնավեպերը: Պիերացիները բանաստեղծա-
կան ճաշակը փոխանցեցին Հուսաստան: Այսպիսով, այդ լեռն անվա-
նեցին Մուսա լեռ կամ՝ Մուսանների լեռ:⁴

Եվ այսպես, այդ փոքրիկ լեռը հնուց անտի կոչվելիս է եղել Մու-
սա լեռ (և ոչ թե Մովսեսի լեռ, ինչպես որ ոմանք կարծում էին): Մեր
կարծիքով, սա ամենահավանական տարբերակն է: Հետագայում,
ինչպես Ղևոնդ Ալիշանն է ասում, խիստ մասնագետներն իրենց խոս-
քը կասեն, քանի որ դեռ վերջին խոսքը չի ասվել: Ջարմանալի կլինեք,
եթե Դեզաբրիի և Բաշըլեյի խոսքը վերջինը համարենք: Եվ իրոք, եթե
ճանապարհորդը բարձրանա լեռնալանջի մի բարձրադիր կետ, դեմ-
քով՝ դեպի Անտիոք, ապա առջևում կփոփի մի ընդարձակ գետահո-
վիտ, որը գոտևորում է Որոնտես գետը՝ իր կանաչ, պտղատու այգիներ-

³ Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Համագրություն Հայկական Կիլիկիոյ և Լեւոն
Մեծագործ, հավաքեալ Ի.Հ. Ղևոնդեայ Վ.Մ. Ալիշան, յուխտեն Մխիթարայ,
Վենետիկ, 1885, էջ 429:

⁴ Dezabry et Bachalet. Dictionnaire Général de Biographie et d'Histoire. Paris,
1880. M.N. Bouillet. Dictionnaire Universel d'Histoire et de Geographie. Paris, 1860.

րով, ձախ կողմում, հեռու-հեռվում Անտիոքա լինել է՝ իր արծաթափայլ հայելիով, իսկ թիկունքին կունենա զմրուխտյա սարեր, առջևում՝ Մեծ կամ Միջերկրական ծովն է իր կապույտ բազմաթիվ երանգավորումներով: Բանաստեղծին ավելին հարկավոր չէ:

Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում, 1916 թ. մարտի 6-ին կընքվում է Ֆրանսիայի և Անգլիայի Սալքս-Պիկոյի գաղտնի համաձայնագիրը, որը ծնունդ տվեց ուրիշ համաձայնագրի՝ 1916 թ. ապրիլի 26-ի ռուս-ֆրանսիական համաձայնագրին, ըստ որի Ֆրանսիան ստանալու էր Ասորիքը (Սիրիան), Փոքր Հայքը, Կիլիկիան և նույնիսկ Արևմտյան Հայաստանի վիլայեթներից որոշ տարածքներ:⁵ Եվ 1920-1925 թթ. Ֆրանսիան Կիլիկիան թուրքերին թողնելուց և իր «փոքրիկ դաշնակցին» դավաճանելուց հետո մկրատը ձեռքին կտրատեց Սիրիան, իսկ Լիբանանը (Լեռնալիբանան) դարձրեց Մեծ Լիբանան, առանձնացրեց Ալեքսանդրետի սանջակը, որի մեջ մտնում էր նախկին Սվեդիան: Նույն այս Սվեդիան ձևեց երկուսի, դաշտային մասը մնաց Սվեդիա, իսկ լեռնային մասը դարձավ Մուսա դաղ, Ջեբել Մուսա կամ Մուսա լեռ՝ իր Խղըրբեկ կենտրոնով:

Այսպիսով, Մուսա լեռի փոքրիկ շրջանը փոված էր համանուն լեռան հարավարևելյան լանջին, համարյա մի շարքի վրա ունենալով Բաբուսին, Յոդուն Օլուքը և Հաջի Հաբիբլին, ապա այդ առանցքի շուրջ գալիս են Բիթիաս, Խղըրբեկ, Վազըֆ գյուղերը, հետագայում Բաբուսին ունեցավ իր Չևիկ գյուղակը (թուրքերեն՝ չիֆթլիկ-ազարակ), Վազըֆը՝ Ներքին Էզգուրը (Իզգիյր կամ Ազգուր), Խղըրբեկը՝ իր Վերին-Էզգուրը, Բիթիասը՝ իր Նոր Ջեթունը:⁶ Յոդուն Օլուքից ուղ-

⁵ Ջ. Ս. Կիրակոսյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, 1914-1916 թթ., Երևան, 1965, էջ 439, 441:

⁶ Նոր Ջեթունը ստեղծվել է Էքիզ Բյոփրու վայրում, որտեղ 1895 թ. եղել է 13 տնտեսությունով մի թուրքաբնակ գյուղ: Թուրքական բանակը ցանկացել է այն հեճակետ դարձնել՝ 1895 թ. Սվեդիայի ապստամբությունը ճնշելու համար: Չկարողանալով ընկնել հայերի դիմադրությունը՝ թուրքերը լքում են իրենց գյուղը: Հաջիհաբիբլեցի Մարտիրյաններն այն ձեռք են բերում էծան գնով: Բայց Բիթիաս-Հաջի Հաբիբլի գյուղամիջյան (կուսակցական) կոիվների հետևանքով լքում են այն, զեյթունցիները հաստատվում են այդ լքված վայրում: Ըստ բիթիասցի Դանիել Զաքարյանի, Էքիզ Բյոփրի է կոչվել, կողք-կողքի երկու կամուրջ լինելու պատճառով:

դաձիզ գծի վրա դեպի ծով է իջնում Խղըրբեկը, ապա Վազըֆը, Ջեթունին՝ մեկուկես-երկու տասնյակ տնտեսություններով: Այսպիսին է Մուսա լեռան լրիվ պատկեր-հատակագիծը՝ գյուղերի բաշխումը:

Սվեդիան աշխարհին անձանոթ էր մինչև անցյալ դարի 90-ական թվականները: 1892 թ. պարոն Աղասին (Կարապետ Թուրսարգիսյան) Լոնդոնից՝ Ս.Դ. հնչակյան կուսակցության կենտրոնից, հրահանգ է ստանում մեկնելու Կիլիկիա և ուսումնասիրելու քաղաքական իրադրությունը և, ի հարկի, տանելու կազմակերպչական աշխատանքներ և անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առնելու: Եվ Աղասին մի խումբ ընկերներով Ալեքսանդրետից անցնում է Սվեդիա: Ալեքսանդրետ, Քեսաբ, Անտիոք և ապա՝ Սվեդիա, իրազեկ է դառնում կեցության լրջությանը: Կիլիկիայի զանազան քաղաքներից Լոնդոն հասնող բոլոր հազանգերը համապատասխանում էին հայ ժողովրդի նկատմամբ համիդյան գործելակերպին: Պարոն Աղասին ձեռնամուխ է լինում կազմակերպչական աշխատանքի: Ամեն ինչ պետք է կատարվեր ընդհատակյա պայմաններում: Սկզբնական շրջանում աշխատանքը չափազանց դժվար էր: Թուրքական լրտեսությունը լուր է ստանում: Հեղափոխականներն անցնում են ընդհատակ: Օրերով քարանձավներից դուրս չեն գալիս, նրանց հացն ու այլ սննդամթերքը հասցնում էին Գրիգոր Սարգսի Գյոզալյանը և Գևորգ Գավլաքյանը:

Սակայն այդ կազմակերպությունը արագորեն գորեղանում է, և շրջանում ստեղծվում է «հեղափոխական կառավարություն»: Նույնիսկ շրջակա ալևի գյուղերն իրենց դատը տեսնելու համար լեռնային Սվեդիա էին բարձրանում ու դիմում հեղափոխական դատարանին, որն ուներ ոստիկանություն, քանտ և կախաղան: Այս իրողությունը հաստատվում է 1970 թ. Էջմիածնում մահացած Քեսաբլյան Կիրակոսի հետևյալ պատմածով. «Մի անգամ հաջիհաբիբլեցի Կարապետ Ղատուրյանը գնում է Անտիոք՝ բողոքելու ինչ-որ սահմանային հարցով: Դատավորը, նրան լսելուց հետո ասում է. «Կորի՛ր, շան որդի, այս երեք տարի է, որ մեզ մոտ ոչ ոք դատի չի գալիս. դու փորձի համա՞ր ես եկել. գնա՛ ձեր կոմիտեյիների մոտ. գրքմըզը բայրագի (կարմիր դրոշ) տակ տեսնված դատը ավելի արդար կլինի» (իհարկե, թուրք դատավորը հեգնելիս է եղել):

Եվ իրոք, Մուսա լեռան մի բարձր բլրի գագաթին հեովից նկատե-

լի է եղել փողփողացող կարմիր դրոշը: Սակայն պարոն Աղասին կանչվում է Ջեյթուն: Աղասին մեկնում է մի քանի ընկերներով, իսկ պալքարի պատմեշի վրա մնում են խմբապետ Ծավարշը (Ավետիս կեղծանունով) և ընկերները:

1895 թվականի մայիսի 9-21-ին զինամթերքի հաջող արհեստանոցի և գյուղացիների օգնությամբ տեղ հասցնելուց հետո ծովեզերյա շրջանը պաշարվում է 600 թուրք ասկյարներով: Եվ որովհետև անգլիացիներն առասպելական չափերի հասնող սարսափ էին ազդել թուրք բնակչության և թուրք զինվորների վրա, այդ պատճառով էլ նրանք հեղափոխականների մեջ անգլիացիներ էին տեսնում: Այս հանգամանքը, հավանաբար, հեղափոխականներին գործողությունների ազատություն էր տալիս: Անտիոքից Մուսա լեռ է հասնում 200-ամոց մի ջոկատ, իսկ Հալեպից հաղորդում են, որ Էտհեմ փաշան՝ 4000-ամոց զորաբանակի գլուխն անցած, առաջանում է դեպի Մուսա լեռ: Հեղափոխականներն անմիջապես կարմիր դրոշներ են պարզում բարձրագագաթ մի քանի բլուրների վրա: Այսպիսով «հայտարարած են լինում», որ Էտհեմ փաշան առանց կովի այս լեռները ոտք դնել չի կարող:

Բոլորին հայտնի է, թե Ջեյթունի ապստամբությունն ինչպես վերջացավ (փոխգիշման պայմաններով): Ջեյթունից ազատված բանակին կարգադրվում է ճանապարհ ընկնել դեպի Սվեդիա: Այսպիսով, Սվեդիան, հագիվ 6000 բնակչությամբ, պաշարվում է 11000-12000 զինվորներով: Կացությունը լրջանում է: Այստեղ ևս կրկնվում է Ջեյթունի փորձը (հայ և օտար անձնավորություններից բաղկացած հանձնախմբի միջնորդություն). փոխադարձ զիջումներ, խոստումներ ու պայմաններ:

Եվ իրոք, այս անգամ թուրքը հարգում է իր խոստումն ու պայմանադրությունը, և, հեղափոխական պարագլուխները, թվով տասներեք հոգի, զինվորական պատիվներով ընդունվում են Մուսա լեռան այն ժամանակվա կենտրոն Յոդուն Օլուք գյուղում, ամբողջ շրջանի բնակչության ներկայությամբ: Նրանք իրենց զենքերով ընդունվում են և Անտիոքում: Այստեղ ևս, ոչ միայն քաղաքից դուրս՝ կամրջի մոտի հրապարակում, կազմակերպվում է զինվորական պատվո ընդունելություն, այլև կառավարատնում (Սարայ) գայմագամը (քաղաքի կառավարիչ)

հարգ ու պատիվ է ընծայում նրանց և համեմատական ազատություն տալիս: մինչև նրանց Հալեպ առաջնորդվելը:⁷

Սա հայ ժողովրդի ազատագրական պալքարի պատմության փառավոր էջերից՝ Ջեյթունից անմիջապես հետո, հաջորդն էր:

Թուրքական հեղափոխությունը գահընկեց արեց Սուլթան Համիդին: Երիտասարդ թուրքերը՝ իսկ և իսկ Կարմիր սուլթանի ծնունդները, հրապարակ իջան: Լույս աշխարհ եկավ նոր սահմանադրությունը (1908 թ.) «Ազատություն, Հավասարություն, Եղբայրություն» կարգախոսով: «Եղբայրացան» թուրքն ու հայը: Եվ սահմանադրության հռչակումի վաղորդայնին, 1909 թվականին, Կիլիկիայի հայությունը դարձավ քավության նոխագ, տվեց ահագին զոհեր: Անտիոքի հայությանը կոտորող խուժանի մի մասը ուղղվեց դեպի Սվեդիա: Բայց անմիջապես ընկավ տարակուսանքի և երկմտության մեջ, որովհետև նա հիշեց 90-ական թվականները: Մինչ այդ երկընտրանքը՝ Անտիոքի ջարդը դադարեց: Դեպի Մուսա լեռ ճանապարհ ընկած խուժանը ևս հետ դարձավ:

Բայց մուսալեոցին ձեռնածալ չէր նստել, վտանգն արժանավայել դիմագրավելուն արդեն պատրաստ էր: Վտանգն այս անգամ էլ էր հեռացել: Վրա հասան Առաջին համաշխարհային պատերազմի «փորձության օրերը»:

1915 թվականին հանգամանքներն այլ էին:

1914 թվականին Թուրքիայում տեղի ունեցած ընդհանուր զորակոչը ընդգրկեց և Մուսա լեռան կտրիճներին՝ զենք բռնելու կարող բոլոր տղամարդկանց: Սակայն հայ զինակոչիկները զենքի փոխարեն բաժնի թրիչ, քլունգ ու թի էին ստանում: Դեռ ավելին, մինչ այդ զինավորված զինակոչիկները զինաթափվում էին ու երկաթգծի (Բաղդադի) շինարարությանն էին լծվում՝ որպես ձրի աշխատուժ: Ծանր աշխատանքը, գերմանացի հսկիչների մտրակը, թերսնումը լիառատ բաժինն էին հայ զինակոչիկի:

Հայ ժողովրդի ուժերի ջլատման էժանագին միջոց: Ընչաքաղց Եվրոպայի սիրտը հանդիսացող կայսերական Գերմանիայի գիշատիչ

⁷ Ե. Կարիկյան (Բաբուսիե գյուղի հեղափոխական պարագլուխներից), Դրվագներ Սվեդիո հեղափոխության պատմությունեն, Փարիզ, 1929, էջ 44-46:

ումների դրդումով երիտթուրքերի կառավարության կորիզը հանդիսացող Էնվեր-Թալեթ-Ջեմալ եռյակը ձեռնամուխ էր եղել հայ ժողովրդի ցեղասպանությանը հասնելու համար համիալամության, համաթուրանականության և միաձույլ ու միատարր թուրքական կայսրության ցանորքների իրականացմանը: Տեղահանությունը, բռնագաղթն ու հալածանքը հասնում էին գազաթնակետի: Ու շարժվում էին քարավանները դեպի սիրիական անապատներ: Գնում էին քարավանները դեպի Եփրատ գետ՝ ջարդվելու, հրկիզվելու կամ գետամույն լինելու և կամ՝ դեպի հրաշեկ անապատները, մնան այն հուժկու ու ջրառատ գետերի, որոնք սկզբում գրեթե անսանձ, ապա գնալով մվազում են, մվազում ... և տեղ չհասած՝ ցամաքում, անհետանում: Տողերիս հեղինակն էլ է եղել այդպիսի քարավաններից մեկում և հրաշքով ճողոպրել: Ճանապարհին տկարացողն ընկնում էր, եթե մտրակը չէր օգնում վեր կենալուն, սփիւը գործը վերջացնում էր: Երբեմն մարդիկ հագիվ հասցնում էին ճանապարհի մի կողմը նետվել և այնտեղ դիականալ: Հաճախ մայրերն արցունքոտ աչքերով ու դողդոջուն ձեռքերով իրենց մեռնող երեխաներին մոտի էլեկտրապայան տակն էին դնում, մի վերջին ակնարկ էին գցում վրան ու շտապ հեռանում քարավանին՝ ընկերակցող ձիավոր ոստիկանի մահաբեր սպառնալիքի տակ: Մի սովալլուկ գյուղացի իր մոտ երկու տարեկան աղջնակին մի բաղարջ հացի դիմաց տվեց մի արաբ կնոջ:⁸

Մուսալեոցի զինակոչիկը, չդիմանալով արտակարգ ծանր աշխատանքին ու տանջանքներին, ստիպված լքում է բանակը և փախուստի դիմում: Փախուստի ընթացքում նա տեսնում է քարավանը կազմող կարմրագգեստ կանանց զրկանքներով ու տառապանքով լի դրությունը, նրանց հուսահատական վիճակը, մի կերպ հասնում է իր ընտանիքի գիրկը և վճռականորեն որոշում է ապավինել իր սրբազան լեռների անառիկ բարձունքներին, գուցե և իր ձեռքով գնդակահարել իր կնոջն ու զավակներին, քան թե հանձնվել թուրք դահիճին:

Եվ մուսալեոցի յուրաքանչյուր «դասալիք» դառնում էր մի «կայծ»՝ մուսալեոցու պատվախնդիր, ազատամիտ և իր անկախության ու գոյության համար մարտնչելու միջոտ պատրաստ ոգին հրդեհելու համար:

⁸ Բրոջս պատմելով, Բելեշ Սարգիսը եղել է մեր գյուղացի:

Յուրաքանչյուր բակ, փողոց բեմ էր ծառայում այդ «կայծերի» համար: Հեղափոխվել էր մուսալեոցին: Նա լքեց իր տունն ու օջախը և լեռ բարձրացավ: Բայց, ավա՜ղ, ժողովրդի մի փոքր մասը խաբվեց թուրքերի մեղրածորան լեզվից ու ճողոճ խոստումներից, բռնեց գաղթի ճամփան: Անապատային անսովոր կլիման, սովը, համաճարակը և յաթաղանը կոտորեցին աքսորականներին...

Մահ իմացյալ անմահություն է: Անմահ Եդիշեի անմահ ոգին, ազատատենչ հայի ոգին սավառնում էր Մուսա լեռան բարձունքներից, և մուսալեոցի գեղջուկ մարտիկը, ոգեշնչվելով իր նախնիների անցյալով, դարձել էր անխոցելի, սարսափ ազդելով անարգ թշնամուն, և մի կողմից արծվի աչքերով հսկում էր իր գոյությունը, իսկ մյուս կողմից միջոցներ էր ձեռք առել փրկության մի աղոտ նշույլ արծարծելու իր յուրայինների մոտ, սպասելով բախտի, ճակատագրի մի երջանիկ պահի:

Եվ, իրոք, բախտի ի՛նչ երջանիկ շրջադարձ:

Ֆրանսիական եզերապահ շրջուն ռազմաճակատը նկատեց փրկություն հայցող մի ափ մուսալեոցիների պարզած պաստառը՝ ճերմակի վրա կարմիր խաչը: Ֆրանսիացիները տեղեկացան նրանց վիճակի մասին, մի քանի օր անց եկան, ազատեցին և փոխադրեցին Եգիպտոս՝ Պորտ Սահի:

Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի փառապանծ ու ճանճաշող էջերից մեկն է Մուսա լեռան դյուցազնամարտը: Եվ այս իրոք դյուցազնամարտն իր արտացոլումը գտավ ավստրիացի համբավավոր վիպասան Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպի մեջ: Վեպ, որը ոչ միայն խորհրդանշեց հայ ժողովրդի ազատատենչ ոգին, այլև լույս տեսնելուց քիչ անց՝ երեսնական թվականներին, թարգմանվեց բազմաթիվ լեզուներով, հեղինակին բերելով համաշխարհային համբավ ու հռչակ:

Մուսալեոցին ի բնե աշխույժ, հայրենասեր ու հայրենամարտի, Պորտ Սահիդում ձեռնաձայլ չնստեց: Նա իր տասնութ հերոսների (մինչդեռ թշնամուն՝ մի քանի հազար թուրքերի, դիակներ էին փովել կովի դաշտում) վրեժի կրակով վառված, հանձինս մի խումբ երիտասարդների՝ Գաբրիել Գազանճյանի, Մարտիրոս Բոյաջյանի և Սերոբ Գաբազյանի, «1916 սեպտեմբերին կներկայանա Միջերկրականի

Ֆրանս. ժորեկիբեր զրահավորի հրամանատար պր. Պնուադ Ա-
զիի...» կամավորագրվելու համար:⁹

Կազմավորվում է Արևելյան լեգեոնը, որը հետագայում կոչվեց
Հայկական լեգեոն: Ծիշոտ է, հայկական լեգեոնը միայն մուսալեոցիե-
րից չէր բաղկացած, բայց նրանք այդ լեգեոնի ողնաշարն էին կազ-
մում: Հայկական լեգեոնը վճռական դեր է կատարում Արևելյան ռազ-
մաճակատում՝ ճեղքելով Արարայի ճակատը, որտեղ անգլիական
վարձկան բանակը մինչ այդ դրսևում էր տեղում: Հայկական լեգեոնի՝
մուսալեոցու, այս աստիճանի խիզախության և նվիրաբերումի քայլը
օտարների վերամբարձ դրվատանքին արժանացավ: Ընդ որում, այդ
ճակատի հրամանատար մարշալ Ալեմբին Հայ ազգային պատվիրա-
կության նախագահ Պողոս Նուբարին և այլոց գրում է. «Ես հպարտ
եմ հրամանատարությանս տակ հայ զորամաս մը ունենալուս: Անոնք
կովեցան փայլուն կերպով, և մեծ բաժին մը ունեցան հաղթանակին
մեջ...»:¹⁰

Այդ աստիճանի խիզախությունից, զոհաբերությունից, շոնդալից
խոստումներից հետո բոլորին հայտնի է, թե ընչաքաղց և միայն իրենց
շահերից ելնող եվրոպական իմպերիալիստներն իրենց «փոքրիկ դաշ-
նակցի» հետ ինչպես վարվեցին Կիլիկիայի և այլ հարցերում, նաև՝
1938–1939 թթ. Ալեքսանդրետի սենյակը թուրքերին հանձնելով, որի
սահմաններում էր գտնվում Մուսա լեռը:

Մուսալեոցին նորից վերցրեց գաղթականի ցուպը և դիմեց դեպի
օտար ափեր: Ծակատագիրը հալածում էր օտար երկնքի տակ անհայ-
րենիք հայ բեկորներին...:

Պետք է պատշաճը հատուցել արաբական երկրներին, հատկա-
պես Սիրիայի և Լիբանանի ժողովուրդներին, որոնք մեծ սիրով և աս-
պընջականությամբ ընդունեցին բախտի քմահաճույքին ենթակա կի-
լիկեցիներին, այդ թվում՝ նաև մեզ:

Մուսալեոցին գնաց շենացրեց, ծաղկեցրեց, բայց երբ հայրենա-
կան պատերազմի վաղորդայնին հնչեցին հայրենադարձության շե-
փորները, մուսալեոցին ևս բռնկվեց հայրենաբաղձության բոցերով, դեն
շարտեց գաղթականի մակդիրն ու ցուպը, թափ տվեց պանդխտության

⁹ Հ. Թորոսյան, Հայկական լեգեոնը: Տե՛ս ՀՄԼ, էջ 425:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 437:

ու տառապանքի փոշին ու քայլ վերցրեց ցնծության աղաղակներով:

... Դեպի հայրենիք՝ Սովետական Հայաստան:

Ահա մուսալեոցու մոտիկ անցյալում անցած ուղու կեսը, ամփոփ
և ոչ լրիվ պատմական ակնարկը: Սակայն այս հակիրճ ակնարկը ևս
կլիներ ճվազ հասկանալի, եթե քիչ թե շատ չլուսաբանվեր ինքնըստ-
ինքյան առաջացող մի ուրիշ հարց՝ թե մուսալեոցին, ինչպես նաև Միջ-
երկրականի հյուսիսարևելյան ափերին հաստատված հայկական այլ
գյուղախմբերի բնակչությունը, ե՞րբ և որտեղի՞ց եկավ ու հաստատ-
վեց այդ լեռան լանջերին, գեղածիծաղ, հիասքանչ բնությամբ օժտ-
ված մուսաների աշխարհում:

Այս մասին տիրող կարծիքները տարբեր են և հավանականու-
թյունները բազմազան, որովհետև այս շրջանը, ինչպես և ծովափնյա
այլ շրջաններ, դուրս են և՛ Հայաստանի, և՛ Կիլիկիայի սահմաններից:

Մեր պատմության վաղ արշալույսից մենք ձգտել ենք օգնել հա-
րևաններին, երբեմն՝ ակնկալություններով, բայց շատ հաճախ՝ անշա-
հախնդիր կերպով: Հայոց մահապետ Պարույր Սկայորդին դաշնակ-
ցում է մարերի թագավոր Կիաքսարի հետ և իր ջոկատներով մասնակ-
ցում Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվեի գրավմանն ու կործանմա-
նը: «Ի փոխհատուցում այս օգնության, — գրում է Հ. Գ. Ժամկոչյանը՝
վկայակոչելով Մովսես Խորենացուն, — Կիաքսարը սրան ճանաչում
է իբրև հայոց թագավոր 612-ին (մ.թ.ա.)»:¹¹

Հայաստանի խորքերից մինչև Նինվե. մտածել է տալիս: Հայերն
ապստամբել էին նոր գահ բարձրացած Պարսից Դարեհ Ա-ի դեմ և
«ոչ միայն գլխովին ջախջախել էին պարսկական բանակը և նրան
դուրս քշել Հայաստանի սահմաններից, այլև, հետապնդելով թշնա-
մուն, ներխուժել էին Ասորեստանի հյուսիսային շրջանները»:¹² Ի հար-
կե, հայերը հետագայում անպատիժ չմնացին:

Տիգրան Բ-ն պատանդությունից ազատվելուց հետո կազմակեր-
պում է մի ստվար բանակ և ոչ միայն ազատագրում է յոթանասուն
հոփիտները, այլև հայկական պետությունը հասցնում նոր բարձրու-
թյան. արշավում է դեպի հարավ և վերջնականապես խարխլում Սե-
լևկյան իշխանության հիմքերը: Անտիոքի տիրող իշխանները խիստ

¹¹ Հ. Գ. Ժամկոչյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, 1975, էջ 84:

¹² Նույն տեղում, էջ 81:

դժգոհ էին սելևկյանների վարչակարգից, որի մայրաքաղաքն էր Անտիոքը և ըստ երևույթին, ծանոթ էին Նիմվեի կործանմանը սատարող, Հյուսիսային Միջագետք ներխուժող հայերի ձեռներեցությամբ։ Տիգրանի Բ-ի հետ մեծ հույսեր կապելով, նրան նախընտրում են Պոնտոսի Միհրդատից, Եգիպտոսի Պտղոմեոսից և Անտիոքի դուները բացում են նրա առջև այն հաստատ համոզումով, թե Տիգրանն ապահով ու բարեկարգ վիճակում կպահի առևտրական մայրուղիները։ Տիգրանը 84 թ. (մ.թ.ա.) առանց դիմադրության մուտք է գործում Անտիոք։ Նա հասնում է մինչև Պաղեստին, գրավում դաշտային Կիլիկիան։

Անտիոքը դառնում է Տիգրան Բ-ի հարավային մայրաքաղաքը։

Սակայն գահակալական խարդավանքները, դավաճանությունները որդուն հանում են հոր դեմ։ Տիգրանը պարտավորվում է շտապել հյուսիս։ Բայց Տիգրանի ավելի քան 10-12 տարվա տիրապետությունից հետո նահանջելու ընթացքին, ամենայն հավանականությամբ նրա արշավանքին մասնակցող, բախտ, հարստություն և կլիմայական ավելի նպաստավոր պայմաններ որոնող հայերը, ինչպես և բանակից ձանձրացողները, մնացին, ցրվեցին ու հաստատվեցին ծովափնյա մատչելի ու անմատչելի վայրերում՝ ստեղծելով նոր բնակավայրեր։ Բացի այդ հյուսիսային Միջագետքը մաս է կազմել Մեծ Հայքին և կոչվել է Միջագետք Հայոց մինչև 37 թ. (մ.թ.)։¹³ Սա այնքան մոտիկ է ծովին...

Եթե Ալեքսանդրեսի ծոցը 4-րդ դարում հին պատմագիրների կողմից անվանվել է հայոց ծոց, ապա հայերն այդ կողմերում վաղուց հաստատված պիտի լինեին, իսկ Ալեքսանդրեսի ծոցը Մուսա լեռան շրջանից բաժանողը Ռաս-էլ-Խընգիր (արաբերեն՝ խոզի գլուխ) հըրվանդանն է միայն։

Բագրատունյաց հարստության անկումը, Հայաստանի նվաճումն ու բաժանումը, հալածանքներն ու թալանը և վերջապես Կիլիկիայի անկումը պայմանավորված էին Արևմուտքի բացահայտ և դավաճանության հասնող թողտվությամբ...

Ահա հանգամանքներ, որոնք ասում են, թե հայերը, այլ ոչ միայն մուսալեռցիները, իրենց գոյությունը պահպանելու համար դիմել են դեպի ավելի ապահով վայրեր։

¹³ Ս.Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», Երևան, 1963, էջ 7:

Բավական է հայացք գցել Միջերկրականի արևելյան ափերի հայկական փոքրիկ բնակավայրերի վրա. ինչպիսիք են Մուսա լեռը, Քեսաբը, Արամոն, ՂԱՆԵՄԻՆ, ՂԱՆԵՅԻ Յագուբին, Բելյանը, Սոուք լուքը և այլ վայրեր, ապա հաստատապես կարելի է ենթադրել, գուցե և՛ պղնդել, որ հայերն այդ կողմերը դիմել են տարբեր ժամանակաշրջաններում և տարբեր տեղերից, անգամ նախատիգրանյան ժամանակներում։ Ցավոք պետք է նշել, որ այսօր կան գյուղեր, որոնք շատ վաղուց են կորցրել իրենց լեզուն, ինչպես լուսավորչական Յագուբին և կաթոլիկ ՂԱՆԵՄԻՆ, որոնք իրարից ընդամենը 15 րոպեի հեռավորության վրա են, բայց աղոթքներն ու ժամասացությունը հայերեն (գրաբար) են, չնայած որ մի հատիկ բառ անգամ հայերեն չեն հասկանում և նրանց հայությունը հեռավոր հուշ է միայն։

Դեռ ավելին Մուսա լեռան հիմնական գյուղերն իրարից 15 րոպեով, առ առավել մեկ ժամով են հեռու, բայց սա արգելք չի եղել, որ այդ շրջանում խոսվի երեք բարբառ։ Այս երևույթի պատճառը լոկ այն չէ, որ գյուղերն իրարից բաժանված են անդնդախոր ձորերով ու բարձրաբերձ սարերով։ Գլխավոր պատճառը այդ ժողովրդի այդտեղ տարբեր ժամանակաշրջաններում և տարբեր տեղերից եկած ու տեղավորված լինելն է, թեկուզև՝ շատ վաղուց։ Իսկ այս մասին իրենց խոսքը պետք է ասեն նոր հետազոտությունների լույսի տակ խիստ մասնագիտացած բարբառագետներն ու պատմաբանները։

Մուսա լեռան հերոսամարտն ականատեսի ու ղեկավարի աչքերով ու տպավորություններով նկարագրած վերապատվելի Տիգրան Անդրեասյանը գրել է. «ա. Գլխավորաբար երեք տեսություններ կան սվեդիահայոց ծագման շուրջը։ բ. Թե հայության Սվեդիա-Քեսաբի խումբը Հայաստան երբեք տեսած չէ, այլ երբ հայերը (երևի արմենները պիտի ասեր - Գ. Գ.) Ն.Ք. 7-րդ դարերում Փոյոգիայեն գալով՝ Փոքր Ասիո վրայեն դեպի Հայաստան կհառաջանար, ան իր ազգակիցներեն բաժնվելով, եկած և հաստատված է Սվեդիա, Քեսաբ, ինչպես որ ուրիշներ հաստատված են Փոքր Ասիո վրա՝ զանազան տեղեր»։¹⁴

Թեպետ հեղինակը այս տեսության աղբյուրը չի նշում, այնուամենայն...

¹⁴ Տ. Անդրեասյան, Սվեդիայի բարբառը (Քիսթինըզի լեզուն), Երևան, 1967, էջ 291:

նայնիվ, սա գալիս է զորացնելու այն կարծիքը, թե հայերը բնակության համար այս վայրերը դիմել են շատ վաղուց, անգամ մախատիգ-րանյան ժամանակաշրջանում:

Պիերիա-Սելեկիա: Անհրաժեշտ ենք համարում համառոտակի անդրադառնալ հիմնահատակ կործանված այս քաղաքի պատմությանը, որովհետև Քաբուսիե գյուղն ու նրա շերամատները հաստատված էին այդ քաղաքի ավերակույտերի, ինչպես և նրան շրջապատող պարիսպների մեջ:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու զորավարներից Սելեկոսը, որպես հսկայածավալ կայսրության արևելյան երկրների ժառանգորդ, իր մայրաքաղաքից բացի, իր անունով ուրիշ քաղաքներ էլ է կառուցել: Հնդկաստանից մինչև Հայաստանի խորքերը ձգվող այս լայնատարած թագավորության համար Միջերկրականի վրա մի դուռ էր պետք: Ամենահարմար տեղը Պիերիան է համարել և այդ տեղում էլ 305 թ. (մ.թ.ա.) կառուցել է մի նոր մավահանգիստ քաղաք՝ Պիերիա-Սելեկիան:

Իր 6000 բնակիչներով կայագորը չհաշված, այդ մավահանգիստը եղել է ամենագեղեցիկը, ամենածաղկունն ու ամենավաճառա-հը: Անտիոքին նվիրված աշխատության հեղինակ Ֆրանսիացի Պոլ Ժակոն գրում է, թե ճանապարհորդներ Լամենսը, Ռիթերը, Պուժուլան, Բարտլետը հիացմունքով և զմայլանքով են արտահայտվում սելեկյանների այդ երբեմնի հզորագույն մավահանգստի և այն քաղաքի մասին, որի ավերակները մինչ օրս հիացնում են ու զարմացնում հնագետ պատմաբաններին: Բավական է հիշատակել քաղաքը շրջապատող կիկլոպյան քարերով կառուցված և մոտ մեկուկես տասնյակ կիլոմետր երկարությամբ ձգվող պարսպի ավերակները, արքայական վիմափոր դամբարանը՝ առաջամասում դրված հսկա սնամեջ քարակոփ զոհասեղանով, գլխավոր պողոտայի լայնությունն ու երկարությունը և նրա երկու կողմերին շարված մարդահասակ պատվանդանները, որոնք կրել են ժամանակի հանճարների արձաններ և այլ քարակերտ զարդեր: Բարձրաքանդակներով պնդված այս քառակուսի պատվանդանների վրա մենք երեխաներով հավաքվում, հաց էինք ուտում: Ապա՝ վիմափոր մեծ փապուղին 7x6x130 մ չափերով, վիմափոր ջրատարի հետ՝ 60-120 մ բարձրությամբ և 1380 մետր

ընդհանուր երկարությամբ՝ փորված Հոռմի կայսեր Վեսպասիանոսի և նրա որդի Տիտոսի կողմից: Մենք՝ երեխաներս, նկատել էինք նաև յոթ քարայրերը, որոնք, հավանաբար, ընտանեկան դամբարաններ եղած լինեին, որովհետև, սողոսկելով գլխավոր մուտքից, հայտնվում էինք մի մախաարահում, որի պատերի մեջ բացվում էին երեք դուռ, որոնք տանում էին դեպի երեք նոր սրահակ, և սրանցից յուրաքանչյուրի միջով էլ՝ մեկական դուռ մեկական տաշտաձև գերեզման: Գերեզմանների վրա կամ կողքին, հաճախ գտնվում էին կափարիչներ, բնական է՝ քարից:

Ավելորդ չենք համարում մեջ բերել այցելուների մի քանի վկայություններ.

«Սելեկյան փապուղին արժանի է դրվելու նույն հորիզոնականի վրա, ինչ որ մեզ թողել են աշխարհի ամենախիզախ վարպետները» (Լամենս):

«Փապուղին մնում է որպես հին արվեստի ամենախոշոր ստեղծագործություններից մեկը» (Ռիթեր):

«Զգիտեմ ի՛նչ բառեր օգտագործել, որպեսզի ձեզ մի գաղափար տամ այդքան զարմանահրաշ և այդքան վիթխարի գլուխգործոցի մասին» (Պուժուլատ):

Իսկ հեղեղաշրերի հունը փապուղիով դարձնելու համար ձորաբերանը փակող թումբը նույնպես կառուցված էր կիկլոպյան ժայռաբեկորներով:

Քաղաքը բաղկացած էր երկու մասից. մավահանգստային մասը և բուն քաղաքը, որոնք կառուցված էին մի ժայռուտ թեք հարթության վրա. փապուղու թմբի կողմից մոտ 150 մետր բարձրությունից սկսվելով՝ իջնում էր մինչև 15 մետրի և ձգվում մոտ 3000 մետր երկարությամբ: Քաբուսիե գյուղը հաստատված էր հենց այս քաղաքամասի ավերակների վրա: Քաղաքի բարձր դասի շենքերը մեծ մասամբ կառուցված են եղել թեք հարթության եզրին: Իրոք, սքանչելի տեսարան էր բացվում այցելուի հայացքի առջև. ներքևում՝ մավահանգստային շենքերին, պահեստներին, փառահեղ փողոցներին փոխարինում էին քաբուսեցիների շերամատները, ավերակույտերից ազատված թթաստանները և թթաստանների միջով անցնող, հաճախ 2-3 մետր երկարությամբ, քարքարոտ, նեղ արահետները:

Մեր նպատակից շատ չշեղվելու համար, առանց մանրամասնե-
րի մեջ մտնելու ավելացնենք միայն, որ Քաբուսիե գյուղի կալերը, ար-
տերի ու այգիների մի մասը գտնվում էին քաղաքը շրջապատող մեծ
պարսպի ներսում: Գնդապետ Պոլ Ժակոն նշում է, որ այս պարսպի
երկարությունը հասել է մոտավորապես 12,5 կմ:

3. ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Մուսա լեռը զուտ հայկական շրջան է, եթե չհաշվենք Քաբուսիեի
և Յողուն Օլուքի միջև ընկած 40-50 տնտեսություններով թուրքական
Քաբաքլըք գյուղը և Չկիկ գյուղակից հյուսիս, շրջանի սահմանին մո-
տիկ վեց-յոթ տնտեսությունով, փոքրիկ Քաբըրլըք բնակավայրը՝ թուր-
քական բարքերով, միատուկացով ու գույներով: Չնայած այն հանգա-
մանքին, որ բնությունը ազդում է տեղի բնակչության վրա, սրանք՝
թուրքերը, խիստ տարբերվում են հայերից:

Հիմնականում վեց գյուղերից էր բաղկացած այդ գոդտրիկ շր-
ջանը: Բայց նրանցից յուրաքանչյուրը շատ բնականորեն տուն ու
տնամերձի պատճառով «ծնել էր» իր գյուղակը 15-20 տնտեսությունով:
Քաբուսիեն, Յողուն Օլուքը և Հաջի Հաբիբլին խիտ էին կառուցա-
պատված, մինչդեռ մյուսները՝ Խդըրբեկը, Վազըֆը, Բիթիասը ավելի
ցրված էին կանաչների մեջ, մանավանդ Բիթիասը, որը մեծ ջրառատ
էր և օդափոխության սիրելի վայր էր դարձել զբոսաշրջիկների համար:

Ծովից ոչ շատ հեռու կլիման մեղմ էր, բուսականությունը՝ հա-
րուստ: Լինում էին չորային եղանակներ, հատկապես մայիս, հունիս,
օգոստոս, սեպտեմբեր ամիսներին: Հուլիսը լինում էր մառախլապատ:
Ապրիլ, հոկտեմբեր, նոյեմբեր, դեկտեմբեր և հունվար ամիսներին հա-
մեմատաբար ցուրտ էր, լինում էին ուժեղ քամիներ, հատկապես արե-
վելքից, և՛ առատ տեղումներ: Փետրվար և մարտ ամիսները մեղմ էին,
հաճելի ու գարնանային, մանավանդ խիստ նպաստավոր՝ շերամա-
պահական աշխատանքների նախապատրաստման համար:

ա. Ծնունդ և մահացություն: Հաշվառումներով համարյա թե հե-
տաքրքրվող չի եղել: Ծնունդներն ու մահերը սովորաբար արձանա-
գրվում էին եկեղեցու ծխամատյաններում: Բայց բռնագաղթը, արքո-

րը, պանդխտությունը, հայրենադարձությունը մեզ համարյա
ոչինչ չեն թողել: Թուրքիայի կառավարությունը հարկման նպատակով
այդ անում էր իր համար ավելիով: Նա հաճախ ծնունդները նշում էր,
յակ մահա-ցությունները՝ ոչ:

Մենք ձեռքի տակ ունենք Լաթաքիայի (Սիրիա) առաջնորդարա-
նի կողմից նախաձեռնված, մի շատ հին վիճակագրություն, որն իր
շահեկանության պատճառով մեջբերում ենք ստորև:

ՎԻՃԱԳՐԱԿԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐ ՄՈՒՍԱ ԼԵՌԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

1. 1911 թվական¹⁵

Գյուղի անունը	Տուն	Անձ
Բիթիաս	220	1110
Հաջի Հաբիբլի	293	1366
Յողուն Օլուք	297	1241
Խդըրբեկ	189	993
Վազըֆ	102	440
Քաբուսիե	237	1133
Ընդամենը՝	1338	6283

2. 1915 թվականին Մուսա լեռը ունեցել է.¹⁶

Գյուղի անունը	Տուն	Անձ
Բիթիաս	195	1050
Հաջի Հաբիբլի	275	1284
Յողուն Օլուք	255	1233
Խդըրբեկ	145	1149
Վազըֆ	82	470
Քաբուսիե	251	1125
Ընդամենը՝	1203	6311

¹⁵ Մուսա լեռան 1911-ի վիճակագրությունը: Տե՛ս ՀՄԼ, էջ 850:

¹⁶ Հ.Գ. Բուրսայյան, Մուսա լեռան հերոսամարտը, Հալեպ, 1954, էջ 5-19:

Այս թվերի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ 1909 թ. Կիլիկիայի և Անտիոքի կոտորածներից հետո հայ ժողովրդի վատահոսությունը սասանվել էր, և սկսվել էր արտագաղթը: Չորս տարուց էլ պակաս ժամանակամիջոցում բնակավայրից դուրս է եկել 135 ընտանիք, թեև 28 հոգու զուտ ան է տեղի ունեցել:

Քաբուսիե գյուղի Մաթևոս քահանա Գյոզալյանի հաշվումներով, միայն այս գյուղը Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքին 900-ից ավելի մարդ կորցրեց: Այդ ժամանակամիջոցում մյուս գյուղերի կորուստը մեր ձեռքի տակ չունենք: Լեռ բարձրացած ժողովուրդը համարյա թե կորուստ չկրեց:

1939 թվականին ֆրանսիական իշխանությունները մի անգամ ևս դավաճանեցին իրենց «փոքրիկ դաշնակցին»՝ Ալեքսանդրետի սանջակը (Մուսա լեռը սանջակի տարածքում էր գտնվում) հանձնելով Թուրքիային: Մուսալեոցին մորից գաղթականի ցուպը վերցրեց, անկողինն ու ջրամանը շալակին, դիմեց դեսպի արաբական հարևան երկրներ, որտեղ գտավ ջերմ ընդունելություն:

Պատմության առջև չմեղանչելու համար հարկ է ավելացնել, որ Ֆրանսիայի մույն իշխանությունները, կատարելով Ազգերի լիգայի Գաղթականների հանձնախմբի որոշումը,¹⁷ Ռուստի բեկից գնեցին մի հողամաս և որպես ողորմություն շարտեցին մուսալեոցու երեսին՝ այնտեղ բնակություն հաստատելու համար:

Հայրենադարձության 1946-1947 թթ. մուսալեոցին երկփեղկվեց. մի մասը չհամակերպվեց սովետական վարչաձևին ու չհանդուրժեց թեկուզ ժամանակավոր գրկանքները, չխանդավառվեց հայրենիքով և մնաց տեղում, իսկ մյուս մասը մեծ ոգևորությամբ ու ոգեշնչումով հայրենիքի ճամփան բռնեց, թեկուզ և աշխարհավեր պատերազմն ամեն ինչ ավլած, սրբած-տարած լիներ (և՛ մարդկային կորուստ, և՛ նյութական անհամար ոչնչացում), խառնելու համար իր քրտինքը հայրենիքի վերաշինման ու նոր կյանքի կառուցման գործին:

Երկու մեծ պատերազմների միջև, երկու տասնյակ տարիների ընթացքում այդ ժողովուրդը զգալիորեն աճել էր, բայց այդ մասին տվյալներ չկան: Մի բան պարզ է, սակայն, որ մուսալեոցու հայրենադարձ-

ված զանգվածը 25 տարուց էլ պակաս ժամանակամիջոցում աճեց ավելի քան 120 տոկոսով:

բ. *Ե՞րբ և որտեղի՞ց են եկել:* Թե Մուսա լեռան ժողովուրդը և թե առհասարակ Միջերկրականի մերձափնյա հայերը ե՞րբ և որտեղի՞ց են եկել ու այդտեղ հաստատվել, ոչ ոք հավաստի ոչինչ չի վկայում: Բայց տիրող ընդհանուր կարծիքն այն է, որ հայերն այդ բարեխառն վայրերը եկած կլինեն Տիգրան Մեծի ժամանակներից և պարբերաբար: Հայր Ղևոնդ Ալիշանը, պատմաբան Աշոտ Աբրահամյանը, բժշկագիտության դոկտոր Ս. Սվաճյանը, Մարտիրոս Գուշակյանը, գնդապետ Պոլ Ժակոն և ուրիշներ մույն կարծիքին են: Ելնելով մարդաբանական ուսումնասիրություններից, դոկտոր Ս. Սվաճյանը համարում է, որ մուսալեոցի նախահայրերը «գաղթած կլինեն»՝ պատմական Հայաստանի հյուսիս-արևելյան շրջաններից (Երզնկա, Լարսի, Մուշ, Անի, Բիթլիս, Վան): Այս հարցի ուսումնասիրությունը մի քիչ ավելի խորացնելով և հենվելով վերևի պատմական մեջբերումների վրա՝ մենք ոչ միայն համաձայնում ենք հեղինակություններին, այլև ենթադրում ենք, որ Տիգրան Մեծից առաջ էլ այդ շրջաններում հայեր պիտի որ եղած լինեին: Մեզ թվում է, թե չի կարելի մուսալեոցիներին առանձնացնել քաբուսեցիներից և կամ մյուս շրջանների հայ բեկորներից, որովհետև սրբանք էլ այնքան հին են, ինչքան մուսալեոցիները, սրանք էլ են եկել հյուսիսից: Կան գյուղեր, շրջաններ (Ղնիշե, Յաղուրի, Ղնեյմի), որոնք մտնում են վերևում հիշված այն քսան բնակավայրերի մեջ, որոնք լրիվ կորցրել են անգամ իրենց մայրենի լեզուն, խոսում են արաբերեն, բայց պահում են իրենց եկեղեցին, եկեղեցական ծեսերն ու աղոթքները, կարդում-երգում են հայերեն՝ առանց որևէ բառ հասկանալու:

գ. *Մուսալեոցիների հարևանները:* Մուսալեոցիների հարևանները եղել են թուրքերն ու ալևիները, երկուսն էլ՝ մահմեդական: Մենք թուրքերին «տաճիկ» և թուրքերենը «տաճկերեն» էինք անվանում, իսկ ալևիներին՝ «թաթ»: Սրանք արաբերեն էին խոսում: Յուրաքանչյուր ժողովուրդ իր լեզվով էր խոսում: Նրանք հայերեն ո՛չ գիտեին և ո՛չ էլ փորձ էին անում սովորելու, իսկ մենք նրանց հետ հաղորդակցվում էինք թուրքերենով և կամ արաբերենով: Թուրքերը պունի կամ շիա աղանդին էին պատկանում, իսկ ալևիները կամ թաթերը Ալիի հետևորդներ էին և այդպես կոչվում էին Ալիի անունով:

¹⁷ Մ. Գուշակյան, Մուսալեոցիք Այնճարի մեջ: Տե՛ս ՀՄԼ, էջ 501:

Թուրքերը հայերին կոչում էին էրմենի, իսկ թաթերը՝ էրմեն:

Այլևհետև շատ ավելի բարյացակամ էին հայերի նկատմամբ, քան թուրքերը, սակայն առաջիններն ավելի թալանչի էին, քան վերջինները: Թուրքերի հետ բարիդրացիական հարաբերությունները շատ ավելի լավ են եղել նախկինում: Այնուամենայնիվ, մեկը մյուսից չէին բո-ղոքում, եթե չլիներ իշխանությունների խարդավանքները: Հարաբերությունների այս դրական համգամանքը ցայտունորեն արտահայտված է Սերոբ Գյոզալյանի (Երևան) և Կիրակոս Քեսաբլյանի (Էջմիա-ծին) պատմածների մեջ:

«Երրորդ ճակատամարտի նախօրեն է: Ամեն ոք իր դերին գիտակ ու պատասխանատու, կազմ ու պատրաստ սպասում է: Չանաքլըղի կողմից մեր դիրքերն անտիկ էին: Միայն մի խրամ կար, որտեղից թշնամին կկարողանար սողոսկել, բայց այնպիսին էր, որ երկու-երեք հոգի բավական էին հարյուրավորներին դիմագրավելու: Օրը մառախ-լապատ էր: Մի տասնյակ քայլի հեռավորության վրա մարդ չէր երե-վում: Հանկարծ տղաներից մեկը լսում է համարյա շշուկով. «Գլաու՛գ, ներդէ՛ք քալողն» (Ուղեցույց, ու՛ր մնացիր): Մի ակնթարթում տղաները հետ են ուստնում ու նկատում խրամից ներս սողոսկող ուղեցույցին: Անմիջապես կրակ են բացում, ուղեցույցն ընկնում է և իսկույն անհե-տանում:

Տարիներ հետո, — շարունակում է Կիրակոս պապին, — Չանաքլե-ցի Սուլթան արլան կսկիծով պատմում էր. «Մի օր մի յուզբաշի (հարյու-րապետ) բազմաթիվ ասկյարներով եկավ ու ջահել որդուս որպես ու-ղեցույց վերցրեց: Տղաս ընդդիմացավ, բայց սպառնալիքների տակ տեղի տվեց: Օտտ չանցած լսվեցին հրացանաձգության ձայներ: Մեկ էլ զաբիթը (սպա) վերադարձավ իր ասկյարներով՝ մի ծերուկի կապը-պած ու ... որդուս դիակը պատգարակի վրա: Կարող ես պատկերաց-նել իմ՝ դժբախտ մոր, վիճակը: Մեկ էլ տեսնեմ՝ զաբիթն ատրճանակը հանեց ու ինձ երկարեց: — Վերցրու, — ասաց, — ու կրակիր սրա վրա, — ծերուկին ցույց տալով, — սա էր, որ որդուդ սպանեց: — Ոչ, — ասացի ես, — որ այդ ատրճանակը վերցնեմ, քո ճակատին կպարպեմ. դու՛ որդուս զոռով տարար: Հայերը մեղավոր չեն, մարդասպանները դու՛ք եք, հո նրանք չեն ձեզ վրա եկել, այդ դու՛ք եք եկել նրանց կոտո-րելու»: Եվ իրոք, Չանաքլըղի մոտերքը սակավահող Ադամենց ծերու-կը քար ու թփից ազատված մի կտոր հողի վրա, իր քողտիկում օրն էր

անցկացնում: Իր մերձավորների ու բարեկամների պնդումներին, թե՛ արի վերև, թուրքերը քեզ կուտեն. «Ա՛հ, — ասում է ծերուկը, — իմ պղտոր արյանն ո՞վ է կարոտ»: Եվ մնում է տեղում: Թուրք զաբիթը կարգադրում է՝ ծերուկին դեպի ձորը տանել», — ավարտում է իր խոս-քը Կիրակոս Քեսաբլյանը:

Չանաքլըղի և Գաբրիլի թուրքերը մեզ անտառանյութ էին մա-տակարարում: Եվ մենք նրանց հարգում ու պատվում էինք որպես հա-րևանների: Իսկ ի՛նչ կլինեք, եթե թուրք դահիճներն ու կառավարողնե-րը թուրք ժողովրդին չսադրեին մեր դեմ ...

դ. *Մարդաբանական*: Բժշկագիտական դոկտոր ամերիկահայ Ս. Սվանյանը համարում է, որ մուսալեոցու միջին հասակը 168,2 սմ է, միջին քաշը՝ 67 կգ, մաշկի գույնը՝ թուխ վարդագույն, աչքերը՝ բաց-թուխ և խառը: Ավելի մոտ են, գրում է նա, Երևանի, Տիգրանակերտի, Վանի, Բիթլիսի հայերի աչքերի գույնին: «Մազը 46 տոկոս՝ գոց-թուխ, 24 տոկոս՝ սև, 24 տոկոս՝ բաց-թուխ: Հոս կտեսնենք Արմենիայի և Միջ-երկրական տարրերու շեշտված ազդեցությունը»:¹⁸

Եվ իրոք, մեր տղամարդիկ թուխ և ցորենագույն են, միջին հա-սակով, բարեկազմ, միջին գիրությամբ: Մեր պապերն ու տատերը իրենց ուսուրերին ու դուստրերին կյանքի ընկեր ընտրելիս, թեկնածուի մասին խոսելով, ասում էին. «Գեղեցիկ է, կտրիճ, աշխատասեր, ցո-րենագույն, վարդ երեսով, սպիտակ ու կարմիր, ջելրանի քայլված-քով ...»:

Օրջանում խեղանդամ՝ կաղ, ձեռնատ, կույր, կուզիկ կամ մարմ-նական արտակարգ անհամաչափություն համարյա թե չկար, ու եղած-ները բացառություն էին կազմում, եղածների մեծ մասը ծնվելուց հետո էին դառնում այդպես: Այն էլ՝ պատահականության հետևանքով:

Ես երեխա՝ տատս փսփսուքով էր խոսում հարսների հետ, առանց ինձ հաշվի առնելու, նախագուշացնում նրանց, որ շատ համարձակ չնայեն արտաոռ, հրեշավոր բաներին և պատմում էր ինչ-որ «հրե-շածնունդի» մասին, որին տատմերը, լագանի տակ դնելով, շնչահեղձ է արել: Ամբողջ շրջանում սա բացառիկ բնույթ է կրել, որովհետև պտուղը կեսից վեր «անասնակերպ» է եղել, կեսից վար՝ մարդակերպ:

Ծնվելուց հետո կրակի մեջ ընկնելով՝ ձեռքերն ու ոտքերը վառ-

¹⁸ Ս. Սվանյան. Ուսումնասիրություն մը ջերելմուսացիներու ցեղային կազմության շուրջ: Տե՛ս ՀՄԼ, էջ 55:

ված Դավիթ Ասատուրի Դավթյանը, որը Երկրորդ աշխարհամարտում աչքի ընկած ծառայության համար Ֆրանսիայի կառավարության կողմից արժանացավ հերոսի կոչման և վերջերս մահացավ Փարիզում, ձեռքերին ոտքերին երեքական մատ ուներ:

Մեր հարևանուհի «իշվուտ» տատին (բայց թե ինչու՞ «իշվուտ» (հրեշ), ոչ ոք չէր կարող ասել) 90 աստիճանով ծոված էր: Նա դրանից չէր նեղվում: Պնակ, լագան կամ այլ իր, ծանրություն, դնում էր կոնակին ու առանց բռնելու՝ տեղափոխում. անգամ այդպես աստիճաններ էր բարձրանում-իջնում: Ասում են, թե ջահել ժամանակ մա երեք-չորս փութ ցորենը միայնակ բարձում էր ջորուն ու քշում: Իսկ թե ինչի՞ց և ե՞րբ էր այդպես երկտակվել, ինքն էլ չէր կարողանում ասել: Անծանոթ երեխաներն իրենցից վախենում էին:

Հայտնի էին կիսախելագար Դանիելը Բիթիաս գյուղից և լուսնոտ Առաքելը Բաբուսիեից: Այս վերջինն առողջ եղած ժամանակն իսկ դժվարըմբռնելի կերպով էր խոսում, նոփ-նոր հագուստը երկու օր անց բզկ-բզկ էր անում, ամառ թե ձմեռ կիսամերկ էր ման գալիս:

Այնուամենայնիվ, այս երևույթները բացառիկ էին:

Մուսալեոցի աղջիկը պճնասեր էր, թեև՝ գեղջկական պայմաններում, բայց՝ զուսպ: Նա հագնում էր ծաղկավոր ու զոլավոր շրջագգեստ: Միագույնը համարյա թե կիրառությունից դուրս էր մղված: Հարգի էին կանաչ, կապույտ, դեղնավուն գույները: Ծնկներից վար՝ երկար շրջագգեստները գույնզգույն էին, երփներանգ և վալելույ:

Ականջօղեր կրելու համար մուսալեոցի աղջիկը դեռ մի քանի ամսական ժամանակ ականջաբլթակներում պետք է ասեղով անցկացրած դերձան ունենար: Խեղճ երեխան պիտի դա կրեր այնքան ժամանակ, մինչև որ թելը փտեր-ընկներ ու վերքը լավանար: Ականջաբլթակը ծակում էր տատները: Այս սովորությունն ընդհանուր բնույթ էր կրում:

Երուսաղեմ ուխտ գնալը բացառիկ երևույթ էր: Առհասարակ բարեկեցիկներն էին գնում: Հավատացյալները փող էին խնայում ու կուտակում՝ Երուսաղեմ գնալու. «հաջի» կամ «մուղոսի» (մահտեսի) դառնալու միակ ապացույցը դաստակի վրա սուրբ վայրեր այցելելու թվականը դաշելն էր: Սա պարտադիր էր և՛ տղամարդու, և՛ կնոջ համար: Բացի այս նշված առիթից, դաշվելու ուրիշ ոչ մի սովորույթ չկար:

Մուսալեոցին կտրին էր, տխեղծներ համարյա չկային, իսկ

արտակարգ ուժի տեր տղամարդիկ բավական շատ էին: Օրինակ՝ Հովհաննիսյան եղբայրները, բարձրահասակ էին, թիկնեղ, հաղթանդամ ու բարեձև: Հայրս՝ Մաթևոս քահանա, պատմում էր, որ այդ եղբայրներից Աբրահամը արորը՝ խոփը վրան, ձողի ծայրից մեկ ձեռքով բարձրացնում էր և պահում ուղղաձիգ վիճակում: Երևանում մահացած Տիմոթեոս Բեշիշյանը պատմում էր, որ թուրք զինվորական ջոկատը Աբրահամին պատի տակ է կանգնեցնում և տասնմեկ գնդակով հագիվ զգետնում:

Գյուղացիք համեմատաբար, բարձր էին խոսում՝ ելնելով տների հեռավորությունից: Գլլենենց (Գլլուն նշանակում է մանիչի գլուխ) Սեդրակն ու Միսակը երեկոյան, երբ ընթրիքից հետո նստած զրուցում էին մեր տան առջևի սելերքում (սալեր՝ միակտոր ժայռ) հավաքված, հանգըստացող գյուղացիք քահ-քահ ծիծաղում էին երկու եղբայրների միամիտ զրույցի վրա: Սա այն դեպքում, երբ գյուղի փեշերին գտնվող մեր տներն իրարից առնվազն 15 րոպեով հեռու էին և բաժանված էին ձորակով: Գլլենենց եղբայրներն անվանի էին որպես՝ բարձրախոսներ:

Ե. Մականուններ, ազգանուններ: Կան մականուններ, որոնք ստուգաբանվում են, և կան՝ որ չեն ստուգաբանվում:

Այսպես՝ Դավիթյան, Հովհաննիսյան, Գրիգորյան և այլն սովորական ազգանուններ են և որևէ գաղտնիք չեն պարունակում: Սակայն Փալազյան, Չիֆչյան, Ծըլլենց, Ջոենց, Սեվենց կամ Արաբենց, Բալչյան, Բայրամյան, Վաթանենց, Բոյաջենց, Գոյունջենց, Այնթաբենց, Վարդերեսյան, Գաբայան (Գաբունց), Մալգենց, Օնմեսյան, Յարալյան, Գայմագամենց, Ծերենենց, Գասամանենց, Գլլենենց, Հեթր, Օելլ, Թոփալ, Չուլուգ անհատական-անձնական մականուններ էին:

Կիրակոս Բեսաբլյանը պատմում էր մահ հետևյալ հետաքրքիր դեպքը: Ձին տուն էր վերադարձել առանց մտրուկի: Հովհաննիսյան եղբայրների հայրը՝ արհեստով կահույքագործ-ատաղձագործ, ձիու ման վրնջում է, մտրուկը կարծելով, թե մայր ձին է վրնջում, ցատկըրտելով, հասնում է ախոռ և միանում մորը: Սրա համար էլ նրան կոչում էին Ջոենց Հովհաննեն:

Բայց թե ի՞նչ իմաստ ունեն՝ Մալգըջ, Բալաշ, Գառնուգ, Տուգման, Գարթուն, Ռենջիլ, Տմլագ, որոնք, քաղաքացիական իրավունք ստանալով, դարձել են ազգանուններ, դժվար է ասել:

II. Տ Ն Տ Ե Ս Ա Կ Ա Ն Կ Ե Ն Ց Ա Ղ

Միջերկրականի մերձափնյա բոլոր հայ գաղթօջախների բնակիչների նման մուսալեոցին ևս անհիշելի ժամանակներից նստակյաց կյանք է վարել: Նա կապվել էր իր տուն ու տեղին, տնամերձին և արտ ու պարտեզին: Նա պանդխտել է վաստակելու, բայց երբեք չի մոռացել իր բնակավայրը՝ և պատե՛հ ու հարմար առիթով տուն է վերադարձել իր օջախի ջերմությունը վայելելու:

Այս աշխատության մեջ մենք տվեցինք մեր ժողովրդի տեղաբաշխումն ըստ գյուղերի: Սակայն պետք է նշել, որ Բիթիաս գյուղը Հաջի Հաբիբլի գյուղի մի մասն է: Հեռավոր անցյալում Հաջի Հաբիբլին ծընունդ է տվել Բիթիասին՝ ելնելով տնտեսական նկատառումներից: Նախ՝ մի բավական մեծակա ձոր է բաժանում այս երկու գյուղերը: Հետևաբար, ամեն օր հողամաս գնալ-գալն անպատե՛հ է եղել և նպատակահարմար է համարվել հողամասին ավելի մոտ բնակվելը: Մանավանդ որ, Բիթիասը ջրառատ է, և այնտեղ երկրագործական աշխատանքներն երկար են տևում: Երկրորդ՝ այս երկու հիմնական գյուղերը խոսում են նույն բարբառով:

Երևույթը նույնն է Յողուն Օլուքի, Խդըրբեկի և Վազըֆի պարագայում: Նախ՝ Խդըրբեկն է բաժանվել Յողուն Օլուքից, ապա Վազըֆը՝ այս երկուսից: Եթե Հաջի Հաբիբլին, Յողուն Օլուքը և Քաբուսիեն համարյա թե մի ուղիղ գծի վրա են՝ ուղղված հյուսիս-արևելքից դեպի հարավ-արևմուտք, ապա այս ուղիղ գծի վրա ուղղաձիգ իջնում են Խդըրբեկն ու Վազըֆը: Հուսկ ապա ծնունդ են առել Քաբուսիեի Չկիկ գյուղակը, Խդըրբեկի Վերին Ագուրը, Վազըֆի Ներքին Ագուրն ու Զեյթունիեն և, վերջապես, Բիթիասից ոչ հեռու՝ Նոր Զեյթունը: Յողուն Օլուքի Ամաջը թեև մի ձորակով բաժանված է գյուղից, բայց առանձին

անուն չունի և գյուղի մասն է կազմում. ինչպես որ Թոշընիկը Հաջի Հաբիբլի մասն էր կազմում:

Այս գյուղակների բնակիչներից շատ-շատերն իրենց բնակարաններն ունեին պատկան գյուղերում և ձմեռում էին մայր գյուղում:

Ծրջանը, լինելով նախալեռնային և ձորերով ու ձորակներով կրտսրատված, կազմված էր հովիտներից, սարահարթերից ու աստիճանական սարահարթակներից, սարավանդներից, և ամֆիթատրոնի տեսք ուներ: Սակավահող ու հողագուրկ գյուղացին հնարավոր ամեն միջոցի դիմում էր օգտագործելու համար յուրաքանչյուր բացառ կամ քարոքից ազատված-մաքրված ամեն մի հողակտոր: Այս բոլոր հողատարածությունները ծածկված են եղել մրգատու ծառերով, թթաստաններով: Իսկ դաշտային փոքր մասը վերածվել էր բացառապես թթաստանի. որովհետև շերամապահությունը եղել է մուսալեոցու տնտեսության գլխավոր բաղադրիչը: Բայց ընդհանուր տարածքի 70-80 տոկոսը պատված էր մացառներով, անտառներով, ապառներով ու խստամբեր սարերով:

Այս ամենը մոտավոր տվյալներով կազմում է 200 քառակուսի կիլոմետրից էլ պակաս տարածություն: Մարդու հավատն էլ չի գալիս, որ այս մի ափ տեղում մի բոլոր ժողովուրդ զարմանահրաշ Մուսալեոսն հերոսամարտը կատարեց: Բայց սա հայի ամենացայտուն և ինքնատիպ հատկանիշներից մեկն է:

Բնությունը զլացել է մեզ առատ ջուր տալ, բացի ջրառատ Բիթիասից: Բայց նա էլ չունե՛ր ոռոգելի ընդարձակ տարածություններ, և նրա լիույի ջրերը բավականացնում էին այգի-պարտեզների պահանջներին: Խդըրբեկի, Վազըֆի նարնջենու պարտեզները և սակավ թրթաստանները ոռոգվում էին Խդըրբեկի ջրով, որը միաժամանակ ծառայում էր որպես խմելու ջուր (խմելու ջուրը վերցնում էին գիշերով): Իսկ Քաբուսիեի Մաղարնին, որը դաշտային էր և պատված էր թթաստաններով, բաղկացած էր երկու մասից: Առաջինը պարարտ սևահող էր և ջրի կարիք չունե՛ր: Երկրորդ մասը, որը գոյացել էր նախկին Սեյկիայի նավահանգիստ-քաղաքի ավերակներից ազատված հողամասերից, ոռոգվում էր Բուռնագի ջրով՝ իր Զերեթի ակով: Այս ջուրը, որի մեջ ձմերուկը, խաղողը հինգ րոպեում ճեղքվում, ճաքճքում էին, նախքան Բուռնագի ջուրը կազմելը աշխատեցնում էին երկու ջրա-

դաց՝ հասնելով մինչև Թամաշան, խարբրասայն ու խարջիղագ: Իսկ նախալեռնային տարածությունները ոռոգվում էին լեռնային-գյուղական աղբյուրներից և սպասում երկնքի ողորմածությանը:

Ընդհանուրի բնույթ կրող առուների և ճամփաների վերանորոգումն ու մաքրման աշխատանքները կատարվում էին հասարակական կարգով: Փոխօգնությունը սովորական երևույթ էր: Այդ աշխատանքները, սովորաբար, կատարվում էին նախագարնանային օրերին: Կիրակի առավոտ պատարագիչ քահանան, ըստ նախնական պայմանավորվածության, ծանուցում էր, որ այդ օրը պիտի նորոգվի այսինչ աղբյուրի ճամփան, այնինչ ուղղության ճանապարհը կամ պիտի նորոգվի ու մաքրվի այսինչ մայր առուն: Եկեղեցուց դուրս գալուց կարճ ժամանակ անց գյուղացիք՝ աշխատող բազուկները, անհրաժեշտ գործիքները՝ բահ, բրիչ, թի, քլունգ և այլն առած հավաքվում էին ժամադրավայրում:

1. ԴԱՇՏԱՄՇԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Դաշտամշակությունը միայն Քաբուսիե գյուղում էր կարևոր տեղ գրավում գյուղատնտեսության մեջ: Պատճառն այն էր, որ վարելահողի մեծ մասը այդ գյուղին էր պատկանում, իսկ ամենագլխավոր մշակաբույսը հացահատիկն էր:

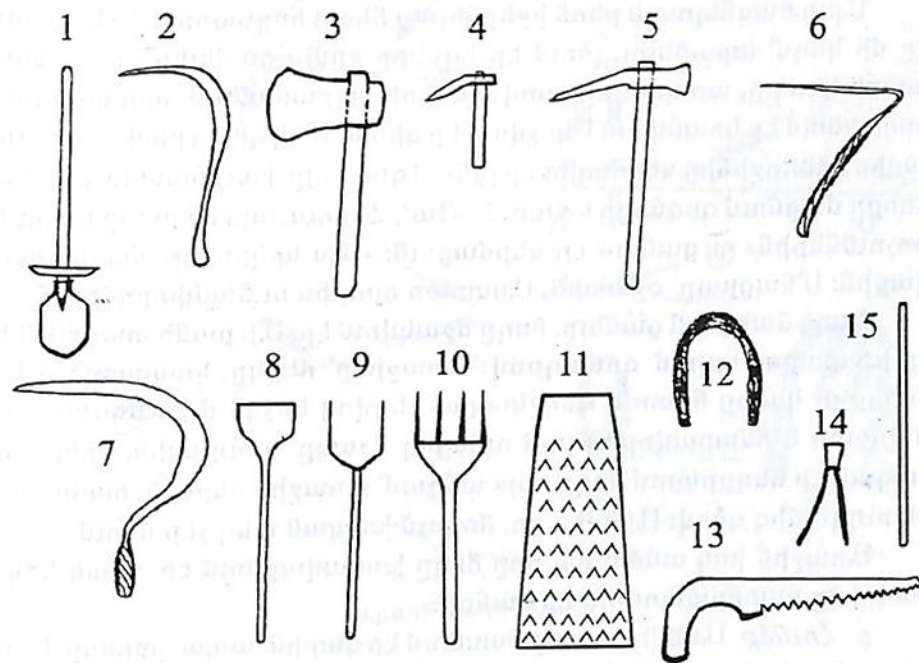
Սովորաբար ցանում էին ցորեն, գարի, կորեկ (խոշոր սպիտակ և մանր, խոշոր ավազանման դեղին), եգիպտացորեն (Գբրըսը՝ Կիպրոսի), վարսակ: Այս վերջինը մշակվում էր որպես անասնակեր:

Մանր կորեկին առհասարակ շատ տեղ՝ ցանքատարածություն, չէր հատկացվում: Դրա այլուրը դեղնորակ էր լինում, խմորը, ինչպես նաև հացը՝ փուտ-փխրուն և քիչ սննդաբար: Այդ պատճառով էլ մշակվում էր փոքր, թեք, քարքարոտ տարածությունների փեռատ-բրիչով, որովհետև այդպիսի տեղ արորը ո՛չ կմտներ և ո՛չ էլ կաշխատեր: Բայց չէ՞ որ աղքատի ապրուստի միջոցն էր:

ա. *Ցանքատարածություն:* Ցանքատարածությունը փոքր լինելու պատճառով դաշտափոխական ձևը կիրառել հնարավոր չէր: Սակայն սերմնափոխությունը (ցանքաշրջանառությունը) պարտադիր էր:

Սիսեռի և ոսպի տեղերը ինքնընտանքյան պարարտանում էին և այդ տեղերում անպայման ցորեն պիտի ցանվեր: Առհասարակ ոչ մի բույս նույն տեղում հաջորդաբար չէր ցանվում:

Մեզանում ընտանի կենդանիները օգտագործվում էին ըստ բնության սահմանած դիրքի: Արորը միշտ քաշել են մի զույգ եզներ: Ջին, որ շատ քիչ էր, միայն հեծնելու էր ծառայում: Էշն ու ջորին՝ որպես

Երկրագործական գործիքներ

1. Բիլ (բահ): 2. Գալեյշ (մանգաղիկ): 3. Ջիգոր (կացին): 4. Ուրըկ (ուրագ): 5. Փիդուր (փետատ): 6. Ղարաղա (հնձված հացահատիկը հավաքելու կեռ գործիք): 7. Մանկուղ (մանգաղ): Դանիկան (կալում հացահատիկը հավաքելու տախտակիկ): 9. Ըրգը մուր (եղան): 10. Հիսսիլա (դեզը երևելու հոսելի): 11. Կում (կամ): 12. Թուկ (կամին լծված անասունի վզին անցկացվող թագ): 13. Ըրգը ջղան (թագի առջևում դրվող, պարանը կամին կապող երկնդի): 14. Ջետուղ (կամի ետևում դրվող, անասունի մարմնին չքսվող ձող): 15. Սղից (սղոց):

գրաստ (բեռնակիր): Մի եզան հետ հազվադեպ էին լծում էշ կամ ջորի և դա՝ որպես բացառություն:

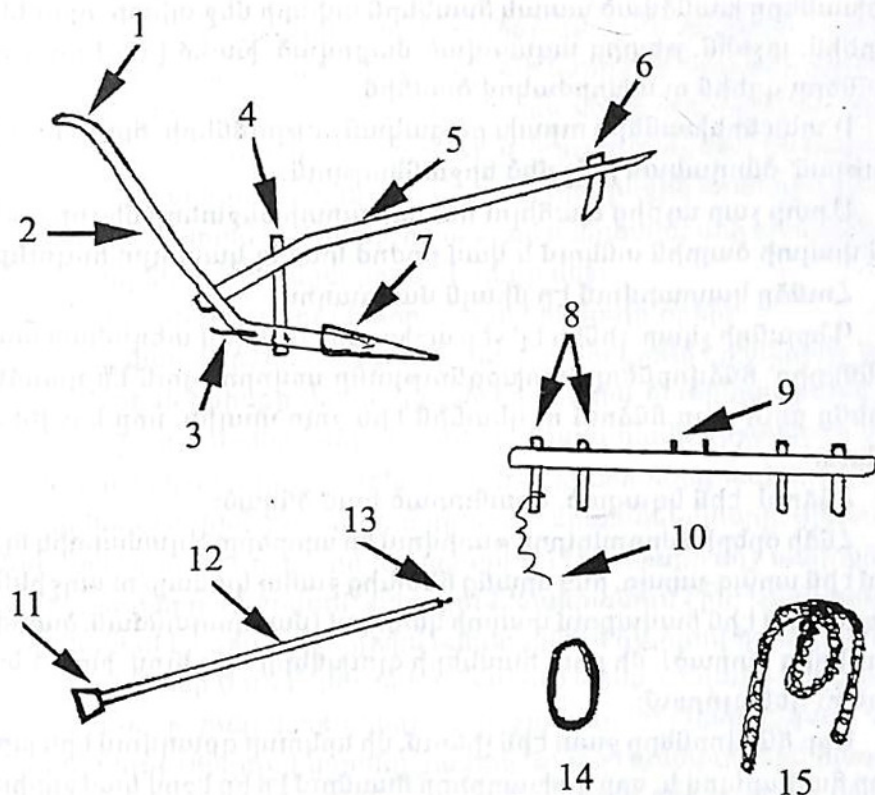
Ցանքը՝ սերմերը, կատարվում էր ձեռքով: Գյուղացին վաղ առավոտյան՝ արևածագին, սերմացուով լիքը խորջինը և երկրագործական այլ գործիքներ՝ փետատ (բրիչ), խոփ, արակ, գալեշ (մանգաղիկ), բարձում էր էշի վրա, իր ուսերին առնում արորը, լուծը և մասուրը, առաջը գցում եզներն ու էշը և դիմում արտ:

Արտ հասնելուց և բեռն իջեցնելուց հետո հողագործն էշին քշում էր մի կողմ՝ արածելու. լծում էր եզները օրվա ցանելիք մակերեսը, արտի կտորը, արոր ու ակոսով մասերի էր բաժանում, որը սովորաբար լինում էր եռանկյուն և կոչվում էր գիրա: Մեկ գիրա բավարարելու չափով խորջինից սերմացու էր լցնում գոգնոցը, խաչ հանում երեսին, ձեռքը մտցնում գոգնոցը և ասում. «Յա՛, Հիսուս, այս մի բուռը երկնքի թռչուններին» ու ցանում էր սերմացուն: «Այս երկրորդը՝ հարկահավաքին: Մնացյալը՝ օջախին, Աստուծո հյուրին ու ճամփորդներին»:

Բայց մախքան ցանելը, հողը մշակվում էր: Մի քանի տարին մեկ էր պարարտացվում գոմաղբով: Առաջինը՝ հերկը, կատարվում էր հնձից ու կալից հետո և գեղջկական լեզվով կոչվում էր ճեղքրտել: Ուշադիր և հմարավորություն ունեցող մշակը՝ գյուղացին, երկրորդ անգամ էր ճեղքրտում հողը, այս անգամ՝ առաջին հերկին, համարյա թե ուղղաձիգ գծով: Այնպես որ, հողում խոպան տեղ չէր մնում:

Առաջին իսկ անձրևին, որը հողը խոնավացնում էր, մշակ-երկրագործը պատրաստվում էր ցանքի:

բ. Հունձք: Ամենից առաջ հասնում էր գարին, ապա՝ ցորենը: Երբ արտը հասկակալում էր և սկսում կանաչից դեղինով մախշվել, գյուղացին բարձրանում էր մի քարի վրա, աչքը չորս կողմը դանդաղորեն հաճում, սիրտը խայտում էր, բերկրանքով լցվում տարին բերքառատ է, ու երեխաների փորն ու աչքը հացով կլիանա: Իսկ երեկոյան, երբ տուն էր վերադառնում, ավելի բարձրից էր դիտում ոտքերի տակ փռված արտերը, նա տեսնում էր երեկոյան գեփյուտին խաղալիք՝ դեղնականաչավուն մախշուն ծովի ծփանքը, հրճվանքով էր սեղմում իդալի-թըստըզներից հավաքած խորձը, որ տուն տանելով՝ պիտի գցեր երեխաների առաջ: Սրանք բակում մի փոքրիկ խարույկ պիտի վառեին ու այդ թըստըզները ճարճատող բոցերին պիտի երկարեին, ցորենի կիսահասած, դեղնավուն հասկերը պիտի խանձվեին: Իսկ

Արորի և լծի մասեր

1. Պօր (ման): 2. Արադուն (արորի հետամասը՝ մանից մինչև խոփ): 3. Ագրնչագ (ականջիկ, հողը շուռ տվող փայտիկ): 4. Մաշ (արադունը ձողին միացնող տափակ փայտ, որը միաժամանակ ծառայում է որպես կարգավորիչ՝ խոփը ցանկացած խորությամբ հողի մեջ խրելու): 5. Ծիղ (ձող): 6. Ղանթըրէշ (փայտօղակի մեջ պահող շարժական ձող): 7. Խոփ (խոփ): 8. Սամա (սամի): 9. Իշշնգ (իշուկ, արակը լծի մեջ տեղում պահող փայտիկներ): 10. Սամիդըզ (սամիների ներքին ծայրերն իրար կապող պարան, որպեսզի լուծը եզների վզից դուրս չգա): 11. Լաբէշ (խոփն ու ականջները հողից, ցեխից մաքրող): 12. Մասուսա (մասուս): 13. Խարզուն (խարազան): 14. Հալաղ (արորի ձողի ծայրը մտնող փայտօղակ): 15. Արակ (լուծն ու փայտօղակն իրար միացնող կաշվեփայտ պարան):

երեխաները խանձված աստակ հասկերն ափերի մեջ պիտի տրորեին, փշրեին, փչեին, թեփից ազատված-մաքրված, խանձված իղան բերանները գցեին ու ախորժակով ծամեին...

Ի տես երեխաների ուրախ բացականչությունների, հրճվանքի ու լիության՝ ծնողական ի՛նչ մեծ երջանկություն...

Արտը չար աչքից պահելու համար արտի մեջտեղը մի չոր գանգ էին փայտի ծայրին տնկում և կամ բոժոժ կամ էլ կապույտ հուլունք:

Հունձը կատարվում էր միայն մանգաղով:

Գերանդի չկար, լիներ էլ՝ չէր աշխատի: Ելնելով տեղական պայմաններից՝ հնձվորները (փոխօգնությունը սովորություն էր դարձել) ցորենը բուռ-բուռ հնձում ու գետնին էին շուտ տալիս, որը կոչվում է բոնուտ:

Հնձում էին կգացած, կքանատած կամ ծնկած:

Հնձի օրերին ժողովուրդը թափվում էր արտերը: Տղամարդիկ հընձում էին արագ-արագ, իսկ նրանց հետևից ջահել կանայք ու աղջիկները բոնուտն էին հավաքում փայտի կեռիկով (մանգաղանման, ծառերի ճյուղերից կտրած), մի բուռ հասկերի գլուխները ոլորելով, խորձ կապում ու դեն գլորում:

Երբ հնձվորները շատ էին լինում, մի երկուսը զբաղվում էին խրձերը հավաքելով և, երբ փոխադրողը հասնում էր իր էշով կամ ջորիով, կամ երբեմն ձիով, օգնում էին բարձելուն: Խրձերը բարձվում էին գըլխիվայր: Ու փոխադրողը՝ հաճախ պատանի, քշում էր դեպի կալերը: Ծանապարհին, ինչքան էլ կուշտ արածած լիներ գրաստը, դարձյալ գլուխը շուտ էր տալիս՝ մի բերան հասկ պոկելու: Պատանին իսկույն նկատում էր ու ձեռքի փայտով մի հատ հասցնում գրաստի գավակին: Խեղճ կենդանին, նախազգալով հարվածի ազդեցությունը, գավակը ցածրացնում էր, առանց դունչը խրձից կտրելու, և ինչքան էլ հարվածներն իրար հետևից տեղային, մինչև որ հասկը բերանը չառներ, չէր առաջանում:

Արտերում կալսել չէր թույլատրվում. անսահմանափակ իրավունքներով օժտված անագորույն կապալառուի կողմից դա խստիվ արգելվում էր: Իհարկե, սրա նպատակը հսկողության հեշտացումն էր: Նա չէր վստահում գյուղացուն: Հետևաբար, կալերը պետք է համախմբված լինեին, այն էլ՝ գյուղից ոչ շատ հեռու կամ՝ գյուղի եզրին:

Երեկոյան բեռնաթափված խորձերը պետք է դիզվեին: Կալապանը՝ կալսողը, խրձերը հավաքում, կալի եզրին մի խորձ էր տնկում գլխիվեր ու չորս կողմը շարում երեք-չորս մետր տրամագծով շրջանաձև տարածությամբ մի շերտ: Նրա վրա ավելացնում էր հաջորդ շերտերը, այս անգամ՝ գլխիվայր: Այսպես գյուղացին խրձերը դիզում էր այնպիսի հնարամտությամբ, որ անգամ տեղատարափ անձրևները չէին կարող ներթափանցել բրգաձև դեզի մեջ:

Հունձն ավարտվելուց հետո գալիս էին կալի օրերը:

Կալապանը խրձերն իջեցնում, քանդում ու ցրում էր ամբողջ կալով մեկ: Արդեն իրիսքը (երես) գցված էր: Մայիս-հունիսյան բարկ արևն իրիսքը տաքացնում-չորացնում էր: Կալապանը մեջտեղ էր քաշում կամը (տե՛ս կալի վերաբերյալ գործիքների նկարագիրը), լծում գրաստներից մեկին, մի ձեռքում գրաստի երասանակները, մյուսում՝ մասուսը (խթանիչ), ու իր կամով պտտվում էր՝ իրիսքի ողջ տարածությամբ: Հասկերը տրորվում, ջարդվում, մանրանում էին: Կալապանը կանգնեցնում էր գրաստը, գլխին անցկացնում գարիով կամ վարսակով լի էլզեմունը (էլլեզ՝ կեր, ամուճ՝ աման) և ինքը, եղանը վերցրած, իրիսքը շուտ էր տալիս, որպեսզի կալը շուտ երնի: Պետք է կալը մեկ օրում երնելու (հարդով ցորենը քամուն տալու) աստիճանին հասնի: Հասած կալը դառնում էր հարդ ու ցորեն: Կալապանը հեսիլիի (հոսելի) և տախկեկի (տախտակիկ՝ երկար պոչով) միջոցով կալի մեջտեղում հավաքում, դիզում էր կամնված իրիսքը՝ հաջորդ առավոտյան հաջորդ իրիսքը փռելու համար: Եվ այսպես՝ մինչև կալի վերջը:

Այս ժամանակամիջոցին շրճին կամ շահնան (կապալառուի ներկայացուցիչը) ման էր գալիս կալերում, որպեսզի գողություն չպատահեր:

Երնելը հերթով էր: Հերթը շահնան էր սահմանում, և գործողությունը պիտի կատարվեր նրա ներկայությամբ: Անհրաժեշտ էր շահնային առատորեն հյուրասիրել, որպեսզի քաղցր աչքով նայեր գյուղացուն:

Կալապանը հոսելին վերցնում էր. «Յա՛ Հիսուս Քրիստոս» ասելով՝ բարձրանում էր շեղջակույտի վրա և սկսում էր հարդախառը ցորենը թեթև քամուն տալ: Խընճուս (լուռ, օդի անշարժություն, զեփյունի, քամու բացակայություն) օրերը երնելու համար նպաստավոր չէին:

Ջեփյուրը կամ թեթև քամին կալապանին ոգևորում էին, և շատ շուտով աշխատանքը գլուխ էր գալիս:

Ցորենը հարդից ջոկվել ու ազատվել էր և դիզվել կալի մեջտեղում: Ծահնան, աչքերը շողացնելով, մոտենում էր ցորենի շեղջին: Նա զինված էր լինում ըռըշըմով: Ըռըշըմը 22x35 չափսի մի քառակյուն հաստ տախտակ էր, խորաքանդակված ինչ-որ անուն-տաքեթով: Եվ իր այդ դրոշմով ամբողջ մակերեսով դրոշմում էր ցորենի շեղջը ու հեռանում՝ պատվիրելով, որ ոչ ոք ձեռք չտա:

Չափելը ևս հերթով էր: Կալապանը ու շահնան իրար վրա քաղցր աչքով պիտի նայեին, այլապես...

Գարին կալսելն ու ամբարելը նույնն էր ինչ որ ցորենին: Իսկ խոշոր (սպիտակ) ու մանր (դեղին) կորեկի և եգիպտացորենի հավաքն ու կալումը այլ էին: Խոշոր կամ թաթի (թաթարի) կորեկի և եգիպտացորենի բերքահավաքը կատարվում էր դանակով կամ մկրատով (ծառի) և՛ տուպրակներով փոխադրվում կալ: Ապա փովում էր (մի քիչ հաստ) ու փայտերով ծեծվում: Այսպիսով, հատիկը կգբայթից (գգբայթ) անջատվում էր:

Մանր կորեկը (ավազանման, դեղին) 30-40 սմ բարձրությամբ թուփ է լինում, հատիկները շարված են ցողունի ծայրամասում, հասունացած ժամանակ դեղնում են ու կախվում, գլխամասը՝ ցորեն-գարու հասկի նման է: Սա էլ են ծեծելով ջոկում հարդից:

Չափելու գործողությունը կատարվում էր կապալառուի ներկայությամբ, շահնայի կողմից ուրուբլադիով (մեծ կոտ): Ծահնային գլուղացին վարձատրում էր բնավարձով: Պարտատերն էլ գալիս էր իր հասանելիքը տանելու: Պատահում էր, որ գլուղացին չէր կարողանում մոխթարին (ընտրովի տանուտեր՝ կառավարության կողմից ճանաչված ու հաստատված պաշտոնյա-ներկայացուցիչ) փողով վճարել մոխթարիեն (հասանելիք վարձ), այդ դեպքում համաձայնում էր տալ հացահատիկ, թուզ, դափնու յուղ և այլ բնամթերք: Այս պարտքերից ազատվելուց հետո գլուղացին տուն էր տանում Աստուծո տված բարիքները: Ցորենը, գարին, կորեկը, եգիպտացորենը հատուկ ամբարներում էին տեղավորում, իսկ հարդը, գգբայթները, որպես անասնակեր, տանում էին մարագ կամ՝ սենյակի մի անկյունը, քանի որ ամեն մարդ չէ, որ մարագ կարող էր ունենալ:

Հարդի խոշորը՝ գասըրան, պահվում էր շինարարության մեջ օգտագործելու համար: Խոշոր հարդը ցեխին խառնում էին որպես ամրացուցիչ նյութ, և, իսկապես, պատն ամուր էր լինում: Համարյա կրախառը ցեխին խառնում էին մանր հարդի (մանրուքի) մըրրիդը, որը նույնպես ամրացուցիչ և մածուցիկ հատկություն էր տալիս ցեխին, որից հետո պատը խավորաչով (սպիտակ կրահող) սպիտակեցնում էին: Հարդը, գասըրան, մըրրիդը տուն էին տանում խարարով (երկտակ, մեծ տուպրակ):

Աշնանացանի աշխատանքները մինչև դեկտեմբեր պետք էր ավարտված լինեին: Ամեն մարդ շտապում էր վերջացնել: Պատմում են, որ մի երիտասարդ ցանքը շատ ուշ է անում: Բոլորը ափսոսում են թափված աշխատանքի համար, որ իզուր պիտի գնա: Բայց, երիտասարդի բախտից, արտը ծփում է: Բոլորը զարմանում են, և երիտասարդն ուրախանում է: Բայց երբ արտը «գորանում»՝ հասունանում է, հայրը գնում է և լուցկիով վառում-փչացնում է՝ ի զարմանս բոլորի: Որդին բողոքում է:

— Տղա՛ս, — ասում է հայրը, — լավ է այսօր մղկտաս ու տանջվես, քան թե՛ վաղը կործանվես:

Ոչ ոք չէր ցանկանում նմանվել այդ երիտասարդին:

գ. *Գոմ, փարախ*: Գոմերի, փարախների աղբը հավաքվում էր: Այդ աղբը հաջորդ տարին էր միայն տարվում արտ կամ պարտեզ, իսկ աշնանը՝ սփովում դաշտով մեկ: Գոմաղբից բացի, այլ աղբ, պարտանյութ մեզ ծանոթ չէր:

դ. *Խոտացանություն*: Խոտացանությունը մեզանում չէր զարգացել: Բչերն էին ազդեցություն ու համես մշակում: Ռեհանը շատ էր տարածված: Կոտենը չէր մշակվում, բայց աճում էր առուների եզրերին, կոչվում էր «տկեյմ», և քչերն էին օգտագործում: Ամռանը սեղանից անպակաս էր կանաչ սոխը: Բողկը քիչ էր գործածական: Սխտորը ճաշերի մեջ էր օգտագործվում: Տաքդեղն ամբողջ ամառ սեղանից անպակաս էր, ինչպես և՛ լոլիկը:

ե. *Մենատնտեսական համակարգ*: Մենատնտեսական համակարգն իշխում էր Մուսա լեռան շրջանում: Երբ մենատնտեսն ի վիճակի չէր եզներ պահելու, պահում էր մի կով և, համաձայնության գալով իր կարգի հարևանի հետ, համատեղ մշակում էին իրենց հողա-

կտորները: Կային նաև լծկան եզներ պահողներ, սակավահող մարդիկ, որոնք փողով կամ բնավարձով մշակում էին մանր հողատիրոջ արտերը, այգիները, պարտեզները:

Գութանն անծանոթ էր մուսալեոցուն:

զ. Աշխատանքի ընթացքը: Հացահատիկը գտվում էր կալում: Անցնում էր երկու մադից: Առաջինը՝ մեծ մադը, որը կոչվում էր սարատ, ջոկում էր չփշրված հասկերն ու հարդի մնացորդները, իսկ երկրորդը՝ ցորենը ջոկում էր փոշուց, կլորակից, որոմից և այլ հումդերից:

Հացահատիկն ինքնաբերաբար որակավորվում էր. մի մասը ձավարացու էր մնում, իսկ մնացածը՝ աղունին (այլուրի համար էր հատկացվում): Պահվում էին տախտակե խոշոր ամբարներում, որոնք գետեղվում էին սենյակի մի պատի տակ:

Հացահատիկից մի պարկ բարձում էին գրաստին, տանում ջրաղաց՝ աղալու: Ջրաղացի ջուրը գալիս էր բավական հեռվից ու միանում ավազանին: Ավազանի մի եզրին հենվում էր խարազան՝ քարե օղակներից և կամ կիր-ավազից կառուցված խողովակը: Խարազայի վերին բերանը՝ անցքը, կոչվում է պանտ (բանդ): Ջուրը խողովակով իջնում էր ցած. ներքևի մասում ագուցված էր փոքր անցքով մի քար կամ փայտ: Ջուրը ճնշման տակ դուրս էր գալիս դունգզլօզից ու որոշ թեքությամբ թափվում ջրանիվի թևերի վրա: Ջրանիվը հորիզոնական դիրքով էր, որի առանցքի վրա նստում էր վերևի աղացաքարը: Վերևի քարն ուներ բողազ (կոկորդ), վրայից կախված էր ամբարը՝ մի շրջված տրապեզ (սեղան): Ամբարի փոքր հիմքը՝ բերանը, բացվում էր ջորդանի վրա, որին ամրացված տասնհինգ-քսան սմ երկարությամբ փայտե անցքի մեջ տեղ էր գտել չախչախի պոչը: Ամբարի մեջ լցվում էր աղունը՝ ցորեն, կորեկ, գարի և այլն: Դրվում էր և մի գարաղա (կեռ գլխով ձեռնափայտ, որը ծառայում էր որպես ազդարար): Բացի չախչախից ու ազդարարից, կար նաև ձայնային ազդարարը, չընգրտակը՝ զանգակիկը, մի երկաթի կտոր՝ միացած շղթայիկի մի ծայրին ու կախված վերևի քարի վրա, իսկ շղթայիկի մյուս ծայրին կապված էր ծավալ ունեցող մի փայտիկ: Երբ աղունը վերջանալու վրա էր լինում, երկաթե սալիկն իր ծանրության շնորհիվ հասնում էր վերին քարին և քարի պտտվելուց զնգզնգում էր, ջաղացական արդեն տեղում էր, իսկ այլուրը կենտրոնախույս ուժերի շնորհիվ թափվում էր թաքնայի մեջ:

Ջրանիվի առանցքը վերջավորվում էր մի սրածայր երկաթով՝ իլագով, որը հանգչում էր և պտտվում մի մետաղյա (երկաթե) փոսիկի առանցքակալի մեջ: Պտտվող համակարգը նստում էր մի անջրաթափանց գերանի վրա, որի ծայրին ագուցված էր մի ուրիշ գերան՝ մանջալոզը, մինչև աղացաքարերը բարձրացող, որի շնորհիվ և լծակի օգնությամբ կարելի էր վերնաքարը բարձրացնել-իջեցնել՝ աղացվող այլուրը մանրացնելու կամ խոշորացնելու նպատակով (տե՛ս նկարը): Երբ քարերը մաշվում էին, ջրաղացպանը կոանով «սրում» էր: Սովորաբար այլուրը պահվում էր տոպրակների մեջ:

Լուրջ գործ սկսելիս ժողովուրդը դիմում էր հատ ու կենտ գրագետ մարդկաց՝ բախտավոր օրը որոշելու համար: Այն անձը, որին դիմում էին այս և նման առիթով, վերցնում էր մի հինումին տոմար, բացում էր համաստեղությունների և լուսնի միջոցով գուշակությունների բաժինը, որոշում էր բարենպաստ օրը, որի ժամանակ կարելի է ձեռնարկել ճամփորդություն (գեթ մինչև Անտիոք քաղաք), վարելու, ցանելու, հնձելու և այլ կարևոր աշխատանքների համար: Ամեն անգամ գյուղացին, որևէ աշխատանք սկսելիս, մի խաչ պիտի հեներ երեսին ու, «Յա՛ Հիսուս Բրիստոս» ասելով, ճանապարհ ընկներ կամ գործին ձեռնամուխ լիներ:

Երեկոյան կողմը, եթե երկինքը ծածկված էր լինում զեփյուռից հուզված ալեծուփ փոթ-փոթ լճի մակերեսի նման դեղնագորշավուն ամպի ծվեմներով, գյուղացին հասկանում էր, որ վաղն արևելյան քամի էր փչելու, իսկ գորշ ամպածվեմների և խոր հուզմունքի դեպքում, հաջորդ օրը քամին արևմուտքից պիտի փչի, ու ծովը հույժ ալեկոծ պիտի լինի: Հաբավի քամու դեպքում նախօրոք օդն անշարժանում էր, իսկ երբ գիշերը աստղերը մանկան աչիկների նման հաճախակի թարթում էին, ապա քամին հյուսիսից էր փչելու և՛ սառը:

2. ԱՅԳԵԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ, ԳԻՆԵԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ, ՊՏՂԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Այգեգործությունն ու գինեգործությունը, բառիս լայն իմաստով, քիչ զարգացած ճյուղեր էին, և արտադրանքը հազիվ թե բավարարեր

տեղական ներքին սպառմանը: Խաղողի, մրգի վաճառք գոյություն չունեն, բայց երբեմն տեղի էր ունենում փոխանակություն, օրինակ՝ թուզի և խնձորի, կամ՝ արմտիքի միջև:

ա. **Խաղող:** Խաղողը բավական ընդհանրացած էր, հատկապես՝ ներքին սպառման համար: Բազմաթիվ էին տեսակները. փարփուր (սև, մանր հատիկներով), ջլբըզ (խարջիի մեծ), հարսը մանուկ (հարսի մատներ)՝ կիսակարմիր երկարավուն, մշկա (քաղցրաբույր), ֆրանկը (սեխի բուրմունքով, քաղցրահամ) և այլն:

Վազը՝ (քութեօմ գիլլան) թզուկ, «առանց ոտքի» որթատունկը գոյություն չունեն: Թարման համարյա թե գործածական չէր կամ հազվադեպ էր օգտագործվում: Որթատունկը փաթաթվում, ծառերն էր բարձրանում:

Խաղողը տնտեսության մեջ կշիռ չունեն: Գինեգործություն, լայն իմաստով, գոյություն չունեն: Անհատ, հետաքրքրվող մարդիկ ջոկում էին սև խաղողը և գինի դնում: Սպիտակ գինին համարյա անծանոթ էր: Սև գինին կիսաքաղցր էին դարձնում:

Չամիչ շատ քիչ էր պատրաստվում:

Ում մոտ որ խաղողի ավելցուկ էր մնում, օգտագործում էր թզի հետ օղեթորման մեջ օղին մեղմելու համար:

բ. **Թուզ:** Թուզը հատկապես Քաբուսիե գյուղում տնտեսության մեջ կարևոր տեղ էր բռնում: Կանաչ վիճակում քիչ էր սպառվում, իսկ չորացված վիճակում վաճառվում էր և կարևոր դեր էր խաղում ընտանիքի տնտեսության մեջ: Չոր թուզը որակավորում էին առաջին և երկրորդ տեսակի: Առաջինը՝ ուտելու ու վաճառելու, իսկ երկրորդը օղի քաշելու համար էր առանձնացվում:

Թզի չորանոցը սարգա կամ մըսդուն էր կոչվում: Պարտեզի արևահայաց ու քամուց պատասպարված մի անկյան կամ քարակույտերի արանքում պատրաստված մի հարթակ հատկացվում էր այս նպատակին: Մըսդունի վրա փովում էր հիմքեյն: Հիմքեյն (հիմքա) մի տեսակ թուփ է, մեկ մետր բարձրությամբ, որի տերևները սրածայր ցողուններ են՝ փոքրիկ, դեղին (մանուշակի չափ) ծաղիկներով, ոլոռաման, բայց տափակ սերմերով: Նախօրոք այդ թուփը մերձակա սարալանջերից կտրում-բերում էին ու մի հարթ տեղ խնամքով իրար վրա դիզում, ապա՝ վրան դնում գերաններ կամ ծառերի ծանր կոճղեր, որպեսզի տափակեն: Մի տասը-տասնհինգ օր անց չորանում ու տափակում էր, և

դառնում գործածության համար պատրաստ: Հենց այս հիմքան քրքրում ու փոում էին, և ստացվում էր միայն մի ուղղությամբ խիտ ցանցանման ծածկոց: Մըսդունը ծածկվում էր այս ծածկոցով:

Թոշնած, թոռմած թուզը, որ կախվում է պոչիկից՝ քաղում էին ծառերից (սովորաբար՝ կանաչ) ու բերում մըսդուն, որտեղ կատարվում էր մըսդինիլու գործողությունը: Մըսդունի մի ծայրից սկսած, թոռմած թուզը վերցնում էին, մեկիկ-մեկիկ երկու բթամատերի ու ցուցամատերի օգնությամբ տափակեցնում ու շարում հիմքայի վրա: Երբ մըսդունը լցվում էր օրվա հավաքված ու տափակեցված-մըսդինած թուզով, նմանվում էր ճարտարորեն հյուսված մի գորգի:

Քարե անկողնուց պատրաստված մըսդունը նախընտրելի էր, որովհետև օգոստոսյան կիզիչ արևից տաքացած քարի արձակած ջերմությունը՝ մի կողմից, և վրայից արձակած ճառագայթային ջերմությունը՝ մյուս կողմից, ստեղծում էին մի արհեստական փոռ: Երկրորդ օրվա վերջում կամ երրորդ օրվա առաջին կեսում թուզը կարելի էր շուտ տալ: Երկու օր անց թուզը «եփվում» էր, դառնում մուգ շագանակագույն: Չորացած թուզն այնուհետև հավաքում էին, տանում տուն՝ գյուղ, և տաք-տաք լցնում սնդուկների, փոքր ամբարների կամ խաիրանման հատուկ հյուսված ամանների մեջ, ու վրան մի շոր փռելուց հետո կոխում-կոխկրտում էին, ճնշում, մինչև՝ նստել-կաղապարվելը: Եթե ամանն այդ օրը չէր լցվում, հաջորդ օրերի բերածով լցնում էին այն և բերանը ամուր փակում կամ մեխում: Վաճառքը կատարվում էր ուշ աշնանը և ձմռանը:

Թզի տեսակներն են՝ սալհա (շագանակագույնը շատ է տարածված), ձմռուն (ձմեռվա), բաղրաձա, սև թուզ, շրբլա և մի քանի այլ տեսակներ:

Չոր թուզը հրբբբբում էին, որը մզանում-սևանում էր, փափկում ու կարծես՝ ավելի քաղցրանում:

Չոր, մաքուր թուզը լցնում էին մրտենու կամ ուտենու ուտերից (բարակ ճյուղեր) հյուսված եզերավոր մի ամանի մեջ և դնում եռացող ջրով լի կաթսայի վրա ու լավ փակում: Թուզը գոլորշիով հագեցնում էր և սևանում: Եթե թուզը երկար պահվի կաթսայի վրա՝ կթուլանա, կխաշվի, խմորի կվերածվի ու չի ուտվի, պետք է կիսաեփ վիճակում կաթսայի վրայից վերցնել: Այս գործողությունը կոչվում էր հրբբբբիլ:

«Հըբբըլում» էին և կանացի ինչ-որ հիվանդությամբ տառապող կանանց՝ նրանց նստեցնելով տաք ջրով լի մի մեծ կաթսայի վրա, մինչև լավ քրտնելը:

Պտղաբուծությունն առանձնակի տեղ չէր զբաղեցնում, ինչպես՝ թուզը: Որոշակի հատկացված տեղ չկար նաև զանազան մրգերի համար: Ծառապտուղներից էին տանձն ու խնձորը, դեղձն ու սերկևիլը, ծիրանն ու սալորը, նորաշխարհը (Ամերիկայից է ներմուծված, միջին մեծությունը՝ սալորի չափ, չորս կորիզներով, կորիզը շագանակագույն, շատ հյութալի): Այս վերջինն ամենավաղահաս միրգն էր:

գ. *Ցիտրուսային մշակույթ:* Ցիտրուսային մշակույթը խղրրբեկների և առավելապես վազըֆցիների տնտեսության մեջ կենսական և գլխավոր դեր էր խաղում:

Մշակում էին նարինջ, թթու նարինջ (թուրունջ՝ կեղևը դառը, իսկ միջուկը՝ թթու), կիտրոն (թթու կիտրոն, կըպպուր), ամենափոքրը՝ ամենամեծ նարնջի չափ, բարակ, բաց-դեղնականաչավուն կեղևով, շատ փոքր միջուկով: Սրա միջուկի և կեղևի միջի մասից՝ զանգվածից, քաղցրավենի էին պատրաստում:

Նարնջի ու նարնջագլուխների մշակությունն առանձնացված էր: Առաջին աշխարհամարտից հետո (երեսնական թվականներից) այս մշակությունը հատուկ տեղ գրավեց Քաբուսիեի տնտեսության մեջ: Քանդում էին թթաստանները ու տնկում նարնջի պարտեզներ՝ շատ ավելի արդյունավետ, քան թթենին էր, որ մենք կոեսնենք հետագայում՝ իր տեղում:

Նույն այդ թվականներին Քաբուսիեի ցածրադիր ու ավազուտ արտերում ներմուծվեցին ու մշակվեցին պիստակը և բանանը: Այս երկու նորամուծությունները կոչված էին բարելավելու քաբուսիեցու տնտեսությունը, իսկ ներմուծողը եղավ Գորուս Սարգիսը:

Ելնելով այն հանգամանքից, որ պտղատու և ոչ պտղատու (օրինակ՝ թթենի) ծառերը կողք-կողքի հարևանություն էին անում, պտղաբուծության և այգեգործության առանձին գործիքներ չկային, բացի ծառի մկրատից, որը շատ քչերն ունեին: Մկրատից բացի, ունեին կացին, գալուշ (մանգաղիկ), սղոց, բայց գյուղացին սղոցի մասին բացասական կարծիք ուներ՝ «սղոցը ծառը կվառի»:

Վերջերս տարածվեց դեղձի վաճառքը:

Երկրորդ կարգի թուզը ու խաղողի վատորակները հավաքում և օղի էին քաշում: Օղի քաշելու գործիքներն ու գործողությունը շատ պարզ էին: Կարասների ու բացառապես տակառների մեջ խմորված թուզն ու խաղողը ընդունված քանակությամբ լցնում էին մեծ պղնձի (կաթսա) մեջ (անհրաժեշտության դեպքում՝ ավելացնում մի քիչ ջուր), սառը ջրով լի տաշտի միջով անցնող երկու մատնաչափ (կլայեկված) պղնձե խողովակի ծայրը հասնում ու նստում էր պղնձի պոնկին, կափարիչը ծածկում էր կաթսան ու խողովակի (մեծ տրամագծով) ծայրը և ծեփվում խմորով: Կաթսայի միջի խմորվածքը եռալուց հետո կրակը թուլացնում էին:

Գոլորշին անցնում էր խողովակի միջով, մինչև մյուս ծայրը հասնելը սառը ջրի ազդեցության տակ խտանում էր ու հոսում շշերի մեջ: Կաթսայի մեջ դնում էին մի քիչ անիսոն, ըոզիհուն և այլ նյութեր՝ օդուն յուրահատուկ համ ու հոտ տալու համար:

Օղին լցնում էին կես լիտրանոցից մինչև 10 և 20 լիտրանոց ապակե ամանների մեջ: Կային նաև 0,2 և 0,3 լիտրանոց փոքրիկ շշեր:

Պտղատու ծառերը, որթատունկերը և այլ ծառերը հատուկ չէին ջրում. սպասում էին կա՛մ բանջարանոցների ջրվելուն, կա՛մ էլ՝ երկնքի ողորմածությանը:

Գյուղացին իր այգին, պարտեզը, արտը պաշտպանում էր ցանկապատով, պատով, նշանաքարերով, հաստաբեստ ծառերով: Պաշտպանությունը կազմակերպվում էր խուսափելու համար առհասարակ անասունների ավերներից: Պտղագողություն չկար: Ցանկացողն ամեն տեղ գնալ-մտնելու հնարավորություն ուներ:

3. ԲԱՆՋԱՐԱՆՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Բանջարաբուծությունը մուսալեոցու համար առանձին մասնագիտություն կամ տնտեսության մեջ կշիռ ունեցող ճյուղ չէր: Սակայն քչերն էին որ դրանով չէին զբաղվում:

Սովորաբար բանջարանոցները գտնվում էին գյուղերի մերձակայքում: Բայց լինում էր, որ հեռու հողամասերի մի փոքր ջրարբի հողակտոր հատկացվում էր այդ նպատակին: Բանջարանոցները բնա-

կավայրի մոտակայքում գտնվելու գլխավոր պատճառը ոռոգման անհրաժեշտությունն էր:

Տաքդեղը (որին համեմ էին ասում), սմբուկը, գուլգուսը, լոլիկը, վարունգը, դդումը, լոբազգիներից՝ լոբին, ոլոռը, լըվլուսը (լոբուց մանր՝ գորշավուն), պիտի մերձակա բանջարանոցներում աճեցվեին: Իսկ գետնախնձորը (կարտոֆիլը), սոխը, բազուկը, ստեպդինը, շաղգամը, սիսեռը, ոսպը համեմատաբար հեռու հողամասերում էին մշակվում: Հատկապես այս վերջին երկուսը ընդարձակ տեղ էին գրավում, որովհետև դրանց աճած տեղը՝ հողը ինքնաբերաբար պարարտանում էր, և դրանց տեղում ցորենի ցանքը նախընտրելի էր:

Անհրաժեշտ ենք համարում շեշտել մուսալեոցու անսահման հյուրընկալությունը և օտարի հանդեպ նրա անկեղծ ու անվերապահ վերաբերմունքը: Գյուղացին հյուրասիրում էր լիաբուռն ու անհաշիվ:

Առաջին աշխարհամարտից առաջ, հայրիկիս պատմելով, 1910-1911թթ. Բաբուսիե գյուղում պաշտոնավարող Տեր-Պողիկյանի եղբայր Հակոբ Պողիկյանն օդափոխության է գալիս Հալեպից: Օդը, դիրքը, ժողովրդի վերաբերմունքը ուղղակի հիացմունք են պատճառում նրան ու հաճախ է կրկնում. «Աշխարհի Ամերիկան այստեղ է: Վաստակել ուրիշ տեղ, բայց ապրել այստեղ»: Հ. Պողիկյանն իր տարիքոտ կնոջ հետ ապրում էր գյուղի եզրին՝ Բեշիշյանների տանը: Մեծ հետաքրքրություն էր պատճառում նրա պատի մեծ ժամացույցը՝ երկար, փայլուն շղթայից կախված ճոճանակով: Գյուղացին երեկոյան տունդարձին մտնում էր այդ օտարականի մոտ, կողովից մի ամանի մեջ լցնում էր թուզ, լոլիկ, տաքդեղ, միրգ ու այլ բարիքներ և առանց շնորհակալական խոսք սպասելու, շտապում էր հեռանալ: Իսկ պր. Հ. Պողիկյանը գյուղատնտեսության վերաբերյալ իր խորհուրդները չէր զլանում հարմար ու պատեն առիթներով:

Անցյալ դարի կեսերին Հալեպում Անգլիայի հյուպատոս Ուիլյամ Բարքերն օդափոխության է գալիս Մուսա լեռ: Շրջագայում է բոլոր գյուղերը և ի վերջո նախապատվությունը Բիթիասին է տալիս: Միաժամանակ անց, պաշտոնաթողությունից հետո բնակություն է հաստատում Բիթիասում և, իր մահկանացուն այդտեղ կնքելով, այդտեղ էլ թաղվում է:¹ Նա իր օգտակար խորհուրդներով բավական օգնել է

¹ Զ. Իսկենդերյան, Բիթիաս: Տե՛ս ՀՄԼ, էջ 80:

բոլոր մուսալեոցիներին: Նա է Ամերիկայից ներմուծել նորաշխարհ (յենի դունյա), պտուղը որի մասին խոսվեց վերևում: Ներմուծել է նաև լոլիկը:² Եվ իրոք, մենք բաղինջուն էինք անվանում և՛ սմբուկը, և՛ լոլիկը: Տաքը բաղինջունը սմբուկն էր, իսկ ֆրանկը բաղինջունը՝ լոլիկը: Մի հանգամանք ևս: Մուսալեոցու համար ամեն օտար ֆրանկ էր, ինչպես որ նշում է Զորա Իսկենդերյանը: Ու Բարքերի մոտ ծառայող երիտասարդի ընտանիքը, ապա գերդաստանը կոչվել է Ֆրանկյան: Բաբուսիե գյուղում կար Ֆրանկյան ընտանիք: Նրանց հայրը ունեցել է որոշ ճարպկություն և ձեռքերի շնորհք՝ ֆրանկների վերագրված հատկություններ, և այդ իսկ պատճառով կոչվել է ֆրընկ (ֆրանկ) և գերդաստանը՝ Ֆրանկիենք:

Ֆրանկի ներմուծած լոլիկն էլ կոչվում էր ֆրանկ բաղինջուն:

Ամեն տեսակ բանջարեղենի վատթարագույն թշնամին քանակաճ էր: Սա մի տեսակ որդաթրթուր էր, հողի մեջ ապրող: Նոր դրված և ջրված սածիլի արմատից, գետնին հավասար, կտրում էր մկրատի պես: Գյուղացին շատ դժվարությամբ էր պայքարում այդ վնասատուի դեմ:

4. ԱՆԱՍՆԱՊԱՀՈՒԹՅՈՒՆ

Անասնապահությունը լայն առումով մեզանում քիչ էր զարգացած: Երեսնական թվականներից փորձեր արվեցին այծեր բազմացնելու, բայց դեռ չէր արմատավորվել: Այսուամենայնիվ, քիչ տնտեսություն կար, որ չունենար մի քանի այծ, ոչխար: Խոշոր եղջերավոր անասուններ պահում էին ունեցվեր մարդիկ: Քիչ ընտանիքներ պաթի համար կով էին պահում:

Մուսա լեռը մերձարևադարձային գոտում և միջերկրականի հյուսիս-արևելյան ուղղակի ազդեցության տակ գտնվելու շնորհիվ ունի մեղմ կլիմա: Այս հանգամանքից ելնելով՝ թվում էր, թե այդտեղ զարգացած անասնապահություն պիտի գոյություն ունենար: Բայց, ինչպես նշվեց վերևում, այդպես չէր: Հետևաբար, առանձին արոտավայրեր կամ սար բարձրանալու-իջնելու կարիքը չի զգացվել (բացի մի

² Նույն տեղում:

դեպքից, քաբուսեցի Քեսաբլյան Կիրակոսը այծերի հոտ էր պահում և սարում էր մնում համարյա ամառ թե ձմեռ, որովհետև գյուղի և սարի կլիմաների տարբերությունն աննշան էր):

Անասուն պահող գյուղացին (մի քանի այծ, ոչխար, մի երկու եզ ու կով, էջ և այլն) ուներ իր գոմը, որտեղ գիշերում էին անասունները՝ խոշոր եղջերավորներն՝ առանձին, այծ ու ոչխարը՝ առանձին: Մի ժամանակ, մեզմից 150-160 տարի առաջ, եղել են այնպիսիները, որոնք իրենց կովի, էջի կամ ոչխարի ու այծի հետ բնակվել են մույն սենյակում: Բայց դա արդեն անցած պատմություն էր դարձել, և այդ մասին պատմում էին մեր տատերը:

Գյուղն ունենում էր իր նախապապն ու հովիվը կամ հովիվները՝ ելնելով այծ ու ոչխարի քանակից: Նախապապն կամ հովիվը լավ էին վարձատրվում: Նա ստանում էր փող՝ ըստ գլխաքանակի, Նոր տարվա (Կաղանդ) առթիվ՝ նվեր: Նա նվեր էր ստանում մառն ամեն մի նոր ծնված հորթի, գառան և ուլի համար: Հովվի համար մեծ ուրախություն էր, երբ այծը, կովը կամ ոչխարը ծնում էր դաշտում կամ սարում: Նա հավաքում էր իր աբայի (բրդից կամ մազախառն բրդից հյուսված երկար բաճկոն-հովվի, երկրագործի անբաժան վերնագգեստը) փեշերն ու խրում գոտին, գոյացող «տոպրակի» մեջ դնում գառն ու ուլը, կամ՝ մեկը կամ մյուսը, որոնց գլխիկներն աբայից դուրս էին ցցվում ու օրորվում: Տուն հասնելուն պես նա թանկագին բեռը հանձնում էր տանտիրուհուն, ստանում էր նվերը, լիանում ճոխ ընթրիքով և՛ ուրախ-ուրախ գնում տուն:

Հովիվը, եթե անհատ տիրոջ մոտ էր ծառայում, ստանում էր մառն մի ձեռք հագուստ: Միաժամանակ նա սնվում էր նրա հաշվին: Խը. չնմիտ տանտիրուհին հովվին հանձնարարում էր, որ նա իր ձեռքով իր օրվա պաշարը (հաց, պանիր, ժածիկ, թուզ) պատրաստի, կապի մեջքին ու նոր դուրս գնա: Այդ ձևով հովիվը լիանում էր և իր հոտին լավ էր նայում: Պատահել են դեպքեր, երբ մորը կաթ չունենալու պատճառով ուլը ծծել է շանը, իսկ հորթը՝ այծին:

Հոտը, պարտադիր կարգով, ամառ թե ձմեռ արածելու էր գնում: Իսկ առանձին այծեր կամ ոչխարներ, հատկապես ձմռանը, երբ գյուղ էին հասնում, բառաչելով, մայելով, մկկալով, ամեն մեկն իր տունն էր դիմում՝ վայելելու տաք գոմն ու հավելյալ կերը:

Ոչխարներին ու այծերին խուզում էին մկրատով տարին մեկ անգամ, սովորաբար՝ ապրիլին: Ամռանը ոչխարներին շաբաթը մեկ տանում էին աղբյուր ու կեսօրվա մոտ՝ շոգին, լողացնում: Երբ բուրդն ու մազը մաքուր էր լինում, ոչխարն ու այծը (այծը քիչ էր լողացվում) իրենց լավ էին զգում ու փաթամանում էին:

Երբ գյուղացու ունեցածը մի երկու այծ կամ ոչխար էր, 8-10 տարեկան երեխան էր նրանց արածեցնում պարտեզների եզերքներին կամ գյուղեզրին: Ավելի մեծ երեխաներն արածեցնում էին իրենց եզներն ու կովերը կամ՝ հորթերը: Այժմ ու ոչխարը միասին չէին կարող արածել, որովհետև ոչխարը դանդաղաշարժ է, իսկ այծը՝ ընդհակառակը:

Հովիվները հաճախ միացնում էին իրենց հոտերն ու գնում՝ օրն անցկացնում միասին: Նրանք գիտեին, թե կեսօրին որտեղ տանեն իրենց հոտերը խմելու և մակաղելու համար: Հովիվների անբաժան ընկերներն իրենց շներն էին: Հաճախ շունը հովվի դեր էր կատարում՝ անհնազանդ այծերին պարտադրելով միանալ հոտին: Լավ շուն ունեցող հոտից մոլորյալ այծ քիչ կպատահեր: Շունը հովվի պաշարից իր առատ բաժինն ուներ:

Խոշոր եղջերավոր անասուններն անձրևոտ եղանակին և խոր ձմռանը հաճախ գոմում էին մնում: Մսուրները գոմի պատի երկայնքին էին. յուրաքանչյուր անասունի համար առանձին մսուր՝ տախտակով կամ քարով մյուսից բաժանված: Առավոտյան կերից հետո անասուններին դուրս էին բերում, տանում աղբյուր՝ ջրելու: Օրական երկու անգամ կերակրում էին և մեկ անգամ ջրում:

Մի երկու այծ ու ոչխար, գառ և ուլ դուրս էին բերում գոմից ու կապում ծածկի (չարդախ) տակ, յուրաքանչյուրն իր տեղում ու մսուրում: Սրանց նույնպես երկու անգամ էին կերակրում: Ձմռանը գյուղացին գնում էր անտառ, այծ ու ոչխարի համար ցախ բերում: Ցախը կաղնու կամ անասունի սիրած թփերի դալար, մատղաշ ճյուղերն էր: Տուն բերելուց հետո մի մեծ ամանի՝ պղնձի կամ լազանի մեջ ջուր էին լըցնում, ցախը տնկում գլխիվեր, այնպես, որ կտրված մասը ջրում լինի, իսկ տերևները՝ վեր, որովհետև այդ ցախն անասունը երկու-երեք օր պիտի ուտեր:

Ոչխարին, այծին ու հորթին ջրում էին տանը:

Շաբաթական երեք անգամ կամ ամեն օր անասունի տեղը պիտի մաքրվեր, իսկ աղբը հավաքվեր մի անկյուն:

Նորածին գաղը, ովն ու հորթը գիշերը պահում էին սենյակում, որպեսզի ոտնատակ չլինեին կամ չմրսեին:

Ծները ոչ միայն հովվի ընկերն էին ու երբեմն էլ նրան փոխարինում էին անհնազանդ անասունին կարգի հրավիրելով, այլև՝ պահապան էին, պահապան ոչ միայն հովվին՝ գայլերի և այլ թշնամիների դեմ, այլև՝ գյուղացուն առհասարակ: Այսպես, հավերն ամռանը դըրսում՝ ծառերի վրա էին թառում-գիշերում: Ծիշտ է, գայլն ամռանը չէր հանդգնի մինչև գյուղ հասնել, սակայն աղվեսն ուրիշ էր: Գյուղեզրի անտեր, առանց շուն տան հավերը ծառի վրա էին գիշերում, գալիս էին մինչև ծառի տակը, դուռնը վեր տնկած՝ ատամներն էին կրճտացնում կամ չխկչխկացնում, հավը՝ վախից ուշաթափվում էր ու ... դեպի ցած: Աղվեսը՝ հոպ ու՝ հայդա ..., իսկ շուն եղած դեպքում նա կամ անընդհատ ման էր գալիս շրջակայքում կամ դուռնը թաթերին դրած աչալուրջ հսկում էր: Ծանր ոչ միայն լավ էին նայում, այլև նրան խփելը կամ սպանելը ոճիրի համագոր բան էր:

Երբեմն հովվի աչքից վրիպելով կամ ինչ-որ այլ պատճառով որևէ գյուղացու եզը, էշը, այծը մոլորվում ու տուն չէր գալիս: Գյուղում կային մարդիկ. երկուսը կամ երեքը, որոնք գայլի բերանը կապելու չափ գործություն ունեին: Գալիս էին այդ մարդու (մեկը՝ պապս էր) մոտ՝ բերելով կորած անասունի տիրոջ դանակը: Նա վերցնում էր դանակը, կիսաբացում, ինչ-որ աղոթքներ էր մոթմոթում քթի տակ, դանակը փակում, դանակի կամ ուրիշ պարանով կապում, հանձնում բերողին՝ հանձնարարելով, որ դանակը չբացեն մինչև վաղն առավոտ կամ կեսօր:

Պարզ է, մոլորված կենդանու տերը ձեռնծալ չէր կարող նստել և վաղ առավոտից, դանակը գրպանում, գնում էր մոլորյալին որոնելու: Եվ, ո՛վ հրաշք ... բերանը կապած գայլը եկել, կենդանու չորս կողմը ֆոֆոացել, հոտ քաշել, փակ բերանում ատամները կրճտացրել ու հեռացել էր, իսկ կենդանին այնտեղ կանգնել, իր համար արածում էր: Կենդանու տերը գալիս, ուրախությամբ գրկում, համբուրում էր: Չորս կողմը հետազոտում էր տեսնելու համար, թե գայլ եկե՞լ է. « — Տե՛ս, տե՛ս, — ասում է ինքնիրեն, — անիծածը եկել է խեղճիս ուտելու, բայց ... Տեր աստված, փառքդ շա՛տ լինի ... »:

Բայց թե պապս կամ մյուսները ինչպիսի ազդու աղոթքներով էին

գայլի բերանը կապում, այդ դժվար էր ասել: Հորիցս լսել եմ, որ «հրաշագործը» «Հայր մերով» սկսում, գայլի ակործակը փակելու մի քանի խոսք էր ասում, ապա «Հայր մերով» էլ վերջացնում էր: Ես՝ թերահավատ մահկանացու, մի անգամ ականատես եմ եղել: Մեր հարևանը՝ քառասունի մոտ, եկավ հորս մոտ, թե՛ թևս վերք է: Թևքը քշտեց արմուկից վեր՝ մի քիչ տեղ բորբոքված էր: Ասաց, թե շատ է մրմոռում: Հայրս թթեմու մի փոքրիկ, դալար ճյուղ կտրեց, երկուտակեց, ինչ-որ բան մոթմոթաց, ու տվեց հարևանին, որ վերքի վրա կապի, երեք օր ջրի հետ չխաղա: Եվ մի քանի օր անց հարևանը եկավ շնորհակալություն հայտնելու մատուցված բուժծառայության համար: Իսկ մենք՝ անհավատ-թերահավատներս, քմծծաղեցինք՝ խեղճ հորս վշտացնելով: Մեր մոքով էլ չանցավ, որ խնդրեինք այդ բժշկությունը մեզ էլ սովորեցներ:

Բացի էշից, բոլոր անասունները (ընտանի) պայմանական-հավելվածական անուն ունեին: Հետաքրքրական է, որ, օրինակ, եզը, շունը, չնայած արտաքին ֆիզիկական նման հատկանիշներին, մեկի մոտ Արաբ էր, մյուսի մոտ՝ Ասլան, մեկի մոտ Քալաշ էր, մյուսի մոտ՝ Գրմըզը: Եվ այսպես՝ բազմաթիվ տարբերություններ:

Կովերին տալիս էին նուրբ անուններ, Գրմըզ, Սուլթան, Սուրմալը և այլն: Եզների անունները ուժ էին խորհրդանշում՝ Արաբ, Հաբաշ, Ասլան և այլն, ինչպես և՛ Սաղար (բժավոր):

Այծի փոքր նորածինը ու է կոչվում, իսկ մինչև մեկ տարեկան և չծննդաբերած այծը՝ ուլիչ: Իսկ նոխազին անվանում էին՝ թանքը: Անեղջյուր այծը չումըզ էր կոչվում, օղակաձև եղջյուր ունեցողը՝ հալագաջը, վզի տակի կաշին կախվածը՝ բունջուզը, բժավորը՝ սաղարագ:

Ծանր կոչում էին՝ Յավըզ, Արաբ, Ասլան և այլ անուններով:

Ոչխարին անուն չէին տալիս:

Կատվին Մանտան էին ասում:

Եղջերավոր անասուններին կանչելու ժամանակ անունը տալուց հետո, ներշնչած օդ էին արտաբերում, շրթունքները թույլ պահած, արտաբերելու ժամանակ յուրահատուկ դողացող ձայն էր ստացվում «տ» տառի սկզբնավորությունով և «շ» տառի վերջավորությունով: Եզների ակոսում կանգնեցնելու համար «օհա» էին բացականչում: Բայց այս նույն «օհայով» եզների և՛ կանգնեցնում էին, և՛ խրտնեցնում: Սրա համար էլ՝

«Օհա» կա՝ արոր կջարդի,

«Օհա» կա՝ եզներ կկեցնի:

Ուրեմն՝ մայած բացականչության տոնին:

Ծանր կանչելու համար «օշ, օշ, օշ» էր ասվում անունը տալուց հետո. իսկ վոնդելիս՝ «ու՛շտ»:

Կատվին՝ «փսի-փսի»-ով էին կանչում և «փը՛ստ» ասելով՝ վոնդում:

Էշին կանչելիս ու քշելիս մույն «ջու՛հ» բառ-բացականչությունն էր օգտագործվում, բայց տարբեր տոնով:

Ինչպես վերևում ասվեց, բոլոր անեծքներն ու հայհոյանքները հասցեագրվում էին տիրոջը: Հատկապես, երբ անասունը մեկի այգին, պարտեզը, արտը բանջարանոցը մտներ, ավերեր, գյուղացու լեզվի կապանքներն արձակվում էին: Այդ անասունը պատահում էր, որ հարևանին, բարեկամին կամ ընկերոջը լիներ: Կարմրատակած աչքերին ոչինչ չէր երևա, և՛ «Ես քո տիրոջ ...»: Իրար էին խառնվում և հերն ու մերը, և կինն ու աղջիկը, տատն ու քեռակինը, հավատն ու հոգին, Բրիստոսն ու մարգարեն, Աստվածն ու Աստվածածինը: Կարծես, թող ներվի նշելու, «ք» բայն ամենափաղաքշական արտահայտությունը լիներ:

ա. *Անասունի հիվանդություններ:* Եթե անասունի փորը լուծ էր, ոչ մի միջոցի չէին դիմում. պոչին կարմիր թել կամ շորի կտոր էին կապում: Մի քանի օր հետո «հրաշքն» իրականանում էր. անասունն առողջանում էր:

Եթե անասունի ոտքը ցավում է՝ վերք է: Ախտը կոչվում է Հալեպի ցավ: Մի գույգ սև օձ էին սպանում գուգավորման ժամանակ, եփում էին այնքան, որ խաշուկը թանձրանա: Ապա մազե քուրձի կտորով շփում էին վերքը, իսկ եթե վերքը կնդակների արանքում էր լինում, մազե պարանով վերքն այնքան էին «սղոցում» մինչև արյուններ, ապա վրան քսում էին օձի խաշուկ (հաղորդել է էջմիածնաբնակ Զատիկ Բեսարյանը):

Ականջն է ցավում՝ խուսդակ է: Ածելիով, դանակով կամ մկրատով ականջն են ճղում, արյուն հանում, աղ են ցանում՝ հիվանդը բուժվում է:

Եթե անասունը բորոտ է, տանում են ծով լողանքի: Վերցնում են կալի ձեթ (դափնու յուղ), ծծմբափոշի և աղ են խառնում ու քսում բորոտի մարմնին:

Եթե անասունի կուրծքը ուռչում է՝ խլուրդ է: Հատուկ մարդ կա, որը կուրծքը արմատից բռնում է ու ինչ-որ բան մրթմրթում: Երկու օրից հիվանդը բուժվում է:

Եթե անասունը կերել է չոր թուզ, արմտիք կամ վարջուխ (մուխ-խոտի տեսակ)՝ փորը ուռչում է, կարող է սատկել: Ծղում են լեզվի տակը, թարախ է դուրս գալիս, վազեցնում են, սառը ջուր լցնում վրան ու սպասում հրաշքին:

Լճատու կամ կաթնատու անասունին չար աչքից պահպանելու համար ճակատին կապույտ հուլունք էին ամրացնում: Կաթի քանակը միշտ չէին ասում, օտարի ներկայությամբ չէին կթում, աչքից հեռու էին պահում: Միսն ստանում են արու անասուններից: Գիրացնելու համար կրտում (ամորձատում) են: Կրտելու գործողությունը հետևյալն է. անասունի գլուխը ամուր կապում են ծառից, երկու հոգի մի մեծ, կլոր-գլանաձև փայտ բռնած անասունին մոտենում են հետևի կողմից: Մեկն անասունի ամորձին փայտե գլանի վրա է բերում ու սկսում կամաց-կամաց ամորձու արմատի ջղերը թակել: Անասունի բառաչը շրջանը թնդացնում է: Ապա մի քիչ մանր աղով ու ձեթով շփում են թակված-ծեծված տեղը: Գործողությունն ավարտված է:

Մեր լեռնային պայմաններում պայտում էին միայն ջորուն և ձիուն:

Պայտելու համար պայտարի օգնականը բարձրացնում էր անասունի ոտքը ու բարձր պահում: Պայտարը հատուկ դանակով տաշում-հեռացնում, հարթեցնում էր սմբակի ավելորդությունները, դնում էր պայտն ու մեխում:

Էշերին չէին պաշտում. պայտելու դեպքում կենդանին շատ էր դժվարանում, չէր կարողանում ընտելանալ: Այդտեղից էլ առաջացել է առածը՝ էյշ լուսաանք չըսուրվօյ (էշը պայտին սովոր չէ՝) ակնարկելու համար մեկին, որին շորը կամ մի լավ, մոր բան չի սազում:

Վաճառված անասունի սանձը, պախուրցը, կապն ու պարանը անպայման հետն էին տալիս: Սովորություն չկար վաճառված անասունը հետ վերցնել, հատկապես մսատու անասունը, որովհետև կարող է անասունին ինչ-որ վատ բան արած լինեին (օրինակ՝ ամորձիները տրորել, որից անասունը կտառապի, չի կարողանա ուտել և կնիհարի): Կամ եթե վերադարձվում էլ էր, ապա վերադարձնողը զիջում էր մի որոշ գումար, որը կոչվում է ռեհին (կանխավճար):

բ. *Ընտանի անասուններ*: Ընտանի անասուններն էին եզն ու կովը, այծն ու ոչխարը, ձին, էջն ու ջորին, շունն ու կատուն և հազվադեպ՝ խոզը:

Այս բոլոր անասուններն օգտագործվում էին ըստ իրենց բնատուր հատկությունների ու կարողությունների:

Ձին օգտագործվում էր առավելապես հեծնելու համար և թամբվում էր: Այլ աշխատանքներում ձին քիչ էր օգնում: Գյուղացին նախընտրում էր ջորին: Փոխադրության մեծ մասը ջորիներով էր կատարվում:

Էջը հեշտությամբ օգտագործում էր բազմազան նպատակներով և՛ ամենից ավելի հաճախակի: 10-12 տարեկան երեխան անգամ կարող էր էջը բարձել-բեռնաթափել: Ջորին իր տոկունությամբ անհրաժեշտություն էր դարձել, հատկապես Անտիոք բեռ տանելու կամ այնտեղից բերելու համար: Էջի համետը կոչվում էր գուրթանգ, ջորունը՝ սամար: Գուրթանգը էջի կոնակին ամրացնելու համար գործածվում էր մազից հյուսված պարան (մնզզը բնրուն): Համետը գավակին ամրացնող և պոչի տակով անցնող պարանի վրա փաթաթվող ջորի կտորը կոչվում էր անկիդըկ (ագիի՝ պոչի տակ):

Եզը հողագործի «ախպերն» էր: Եզն արորը քաշելու նվիրական դերն ուներ: Նա գյուղացու առաջին օգնականն էր: Մանավանդ լեռնային քարքարոտ պայմաններում, որտեղ երկրագործական տեխնիկա գործի դնելը դժվար էր: Սարերում գութանը չէր աշխատի, առավել ևս՝ տրակտորը: Եզը ոչ միայն ռաչպարախպերն էր, այլև՝ մսատուն: Եզը կալ էլ քիչ էր մտնում՝ կամնելու համար:

Սայլ մեզանում գոյություն չուներ:

Եզներից մեկի բացակայության դեպքում կովն էր փոխարինում նրան: Եզը կտրին էր: Ուրեմն կարելի է նրան ծանրաբեռնել:

Եզան կաշվի նեղ շերտերից հյուսված պարանը կոչվում է անրակ: Արորի ձողն ու լուծն իրար միացնող միջանկյալ օղը՝ լծին, մշտապես միացած է արակով, մի քանի տակ ճյուղով: Այդ միացումը թույլ է կատարվում՝ ամբողջ համակարգին որոշ ճկունություն տալու համար: Երբ արորը քաշող եզները հավասար ուժ ունեն, ամեն ինչ կարգին է: Լծկաններից մեկը թույլ կամ կով լինելու դեպքում անրակի ճյուղերից

մեկը եզան կողմն է գցվում: Այս գործողությունը եզանը ծանրաբեռնում է, և արորը ուղիղ է քաշում:

գ. *Կաթնեղեն*: Կաթը գյուղացու թացանն է ու թացանի աղբյուրը: Կաթնատնտեսություն լայն իմաստով գոյություն չուներ: Բայց գյուղացին սպառվող յուղի մի մասը կաթից էր զատում: Ուրեմն նա կաթից ստանում էր կարագ, յուղ, պանիր (երբեմն՝ շատ քիչ), մածուն, քամած մածուն, չորթան, եփած մածուն, ժածիկ, սեր:

Կովը սովորաբար կթում էին կանայք, դուլների մեջ: Կթվորը նրստում էր աթոռակի վրա, կովի մոտ, դուլը ծնկներից և կովի պտուկներն երկու մատով՝ ցուցամատով և բթամատով սեղմելով, քաշում էր: Այսպիսով կաթը քամվում-կթվում էր:

Այծ ու ոչխարը կթում էին նույն ձևով, բայց առանց աթոռակի:

Առհասարակ հում կաթից ոչինչ չէին պատրաստում:

Օտար մարդկանց ներկայությամբ կթելուց խուսափում էին և կաթի ճիշտ քանակը չէին ասում:

Նոր ծնված կովի, այծի ու ոչխարի առաջին օրերի կաթը, սովորաբար, ոչ մի բանի համար չէին օգտագործում: Հավաքում էին կաթը, եռացնում: Այդ մի քանի օրվա կաթը տաքացնելիս անմիջապես կտրվում է: Ջրային մասը թափում էին կամ կովին խմեցնում, իսկ թանձր մասը կոչվում էր տալ: Մի քիչ շաքարավազով շատ համեղ ուտելիք էր լինում:

Օրվա կեսին, երբ հովիվը հոտը մակաղելու է տանում, տեղ հասնելուց հետո, մի ոչխար է կթում, մեջը կաթեցնում մի երկու կաթիլ խակ թզի սպիտակ կաթնաման հյութ, կաթը երկու րոպեից հետո մակարդվում է: Սա դառնում է անմահական նախաճաշ: Եվ սա ամենամեծ պատիվն է, որ հովիվը տալիս է իր պատահական հյուրին: Այս թանձրացած կաթը կոչվում է թնլամը:

Կաթի հավաքն ու մշակումը կատարվում էր հետևյալ կերպ: Գյուղացին իր ունեցած մեկ-երկու այծ ու ոչխարից պիտի ստանար իր կաթնամթերքը: Առանձին կաթը քիչ էր և չէր բավականացնի այդպիսի նպատակի: Ուստի հինգ-տասը հարևաններ հերթականությամբ կաթը մեկի մոտ էին հավաքում: Չափաման չուներին: Յուրաքանչյուր տնտեսուհի ունենում էր իր անբաժան փայտիկը, կաթը լցնում էր միևնույն ամանի մեջ և փայտիկը մեջը մխրճում ու ապա դանակով մի

խազիկ անում կաթի հասած տեղը: Այսպիսով կաթնահավաք տնտեսուհին շաքարովա վերջում իմանում էր յուրաքանչյուրից ստացած կաթը և գրանցում իր պարտքը:

Մածուն ստանալու համար կաթնահավաքի կարիք չկար իհարկե: Սովորաբար կաթի ամանն ուրիշ նպատակով, օրինակ՝ ճաշ պատրաստելու համար չէին օգտագործում, որովհետև կարող է կաթը թրթվեր, փչանար: Կաթը տաքացնում-եռացնում են ու լցնում մի ամանի մեջ, դնում մի անկյուն ու շորերով փաթաթում: Սա սառչում է, և ջերմությունը հասնում մինչև ճկույթ մատի դիմանալու աստիճանը, հետո մակարդը լցնում են մեջը և խառնում, կափարիչով ծածկում: Մի երկու ժամից պատրաստ է: Բայց երբեք տաք մածունը չեն կտրում, գդալ զարկում, որովհետև անմիջապես ջուր կկտրի: Պետք է այն շորերից ազատել և թողնել, որ աստիճանաբար սառի:

Ամենից առաջ մակարդը հանում-պահում էին մի փոքրիկ ամանի կամ բաժակի մեջ՝ հաջորդ անգամվա համար, որպեսզի մակարդ մուրալու հարկադրանքի տակ չընկնեին: Մածունը ճաշի հետ օգտագործվում էր որպես մածուն և թան:

Թանապուրը գյուղացու սիրած ճաշն էր, հատկապես՝ ամռանը: Կորկոտը կամ ձավարը փլավի պես եփում էին, թողնում, որ սառչի, ապա վրան մածուն կամ թան լցնում: Իհարկե, փլավի վրա յուղ չէին ավելացնում, սա պերճանք կլիներ:

Քամած մածուն: Մածունը լցնում էին կտավե տոպրակի մեջ ու մի տեղից կախում: Երբեմն-երբեմն տոպրակի միջի ներքին պատը գդալով քերում էին, որպեսզի քամելու գործողությունն արագանար: Մի քիչ որ թանձրանում էր, տոպրակի վրա ծանրոց էին դնում լավ քամվելու համար: Անցատված ջուրն անասուններին էին խմեցնում:

Եփած մածուն: Քամած մածունը լցնում էին մի լուղի (մեծ կոնք, լազան) մեջ ու դնում կրակին: Սա շուտով ավելի էր թանձրանում, ապա լցնում էին ապակե ամանների մեջ ու պահում: Եփած մածունը ձմեռվա պաշար էր՝ կաթ-մածուն չեղած ժամանակ: Դա ծառայում էր կերակուրներ՝ թանապուր, միջուկով քյուֆթա խաշելու, բրնձով, ձավարով, համեմունքներով թանապուր, սնմոսնկ, բլիթներ պատրաստելու համար և այլն:

Թըրխան: Ցորենը ծեծում, թեփահան են անում, ապա աղում, թա-

նը կաթսայի մեջ խփում, թանձրացնում, ապա՝ աղացված չոր կորկոտը մեջը լցնում ու անընդհատ խառնում, ավելացնում ռեհանի ու անանուխի փոշի: Ստացված խմորը թողնում են սառչի, ապա՝ բրթուջում ու մաքուր կտավի վրա արևի տակ չորացնում:

Կարագ: Մածունը լցնում են մի կարասի (խնոցի) մեջ, ապա՝ հատուկ պատրաստված երկարապոչ ու կոթ ցախավել մտցնում կարասի մեջ ու հարում: Բիչ-քիչ ջուր ավելացնում. ստացվում է և՛ կարագ, և՛ թան:

Յուղ: Կարագը հալում ու եռացնում են, դառնում է յուղ:

Սեր: Կաթը լցնում են լազանի մեջ ու դնում մարմանդ կրակին: Սերը անջատվում է ու կաթի երեսը դուրս գալիս, հավաքում են այն և գործածում մոռական կաթնահացերի համար:

Ժածիկ կամ չոքնիկ: Ժածիկը կամ չոքնիկը պատրաստում են թանից, մածունից էլ կարելի է պատրաստել, բայց դա պերճանք է: Թանը կամ մածունը լցնում են կաթսայի մեջ ու եռացնում: Երբ շերեփով չեն խառնում, անմիջապես կտրվում է: Թանձր մասը դառնում է ժածիկ: Ջրային մասը տալիս են անասուններին խմելու:

Ժածիկի մեջ խառնում են զանազան համեմունքներ՝ պղպեղ, տաքդեղ, ծաթյուն՝ ծոթին և ճնշումով լցնում կարասի կամ կծի մեջ: Ամանի բերանը ծածկում են կանաչ տերևով և մոխրացեխով, ապա՝ շորով ամուր կապում և գլխիվայր թաղում հողի մեջ: Երեք ամիս հետո՝ ձմռանը, պանիրը (ժածիկ) կամ սուկրը կը (թենիսի գնդակի չափ կտրացրած ժածիկ) պատրաստ է:

դ. Մսացու և մորթ: Առհասարակ, որպես մսացու, մորթում էին արու անասուններին. էգի (մատակ) միսը հարգի չէր, բայց ստերը էգերին ևս մորթում էին: Տարեց եզանը, որը սահմանվում էր մորթելու, բավական երկար ժամանակ չէին լծում կամ աշխատեցնում:

Մորթը միշտ էլ կատարվել է որևէ մեկի կամ մի քանիսի օգնությամբ: Մորթողը կանչում էր երեխաներից ճարպիկին կամ երկուսին (երկու-երկու) բռնել էր տալիս անասունի ոտքերից, երբ մորթվելիքը ոչխարագգի կամ այծագգի էր, անասունի դնչից բռնում էր ձախ ձեռքով, իսկ աջով՝ նախօրոք սրած դանակը քաշում վզին, մինչև խոչակի կտրվելը: Վիզը լրիվ չէին կտրում, ամուր պահում էին կենդանուն, մին-

չև արյունաքամ լինելը, եթե ոչ՝ կենդանին կարող էր թփրտալ և շուրջն արյուն կսփռեր, իսկ կտրված վիզը հող ու փոշիով կկեղտոտվեր: Ապա հետևի ոտքերից մեկի կաշին կնդակից քիչ վերև կտրում կամ ծակում են, մի դալար ճյուղով-շամփրով կաշվի ու մսի արանքով իջնում են մինչև փորի մոտերքը, այսինքն ճյուղ-շամփուրը խրում են մորթվածի մաշկը՝ ծակված ոտքից, դեպի փորը, հետո փչում, օդ են ուղարկում կենդանու մորթու ու մսի արանքով: Կենդանին ուռչում է: Դանակով կաշին ճղում են հետույքից մինչև կտրված վիզը և յուրաքանչյուր ոտքից մինչև ճեղքվածքը: Ապա դանակի ծայրով քերթում են ոտքերն ու կողերը: Հետո հետևի մի ոտքից կախում են մորթված կենդանուն՝ հեշտությամբ մաշկում: Անջատում են գլուխը, ճեղքում են փորը, զրտնում հաստաղին ու պոկում, ապա փչում՝ աղիքի պոկված ծայրից, որպեսզի մի քիչ տեղ բացվի աղիքի մեջ, ջուր են լցնում ու նորից փչում, ուժով փչում, մինչև ջուրն ու թրիքը կոկորդի կողմից, ստամոքսից՝ կտրված ծայրից դուրս գա ու աղին բոլորովին դատարկվի, մաքրվի: Անջատում են աղիքն ու փոր-ստամոքսը, հանում, փոված կաշու վրա դնում ու ծածկում: Ամբողջությամբ կենդանուն բաժանում են չորս մասի:

Գլուխում բոլորը մորթող չէին, մորթող-մասնագետները քիչ էին: Մորթողի վարձն էին կազմում ամորձիները և վզից կտրված ու խորովածացու երկու շամփուր միս և երկու-երեք բաժակ օղի:

Վաճառքի համար մորթ քիչ էր լինում, հատկապես՝ ամռանը: Ձմռանը դա հաճախակի էր: Իսկ Բուն Բարեկենդանին, Մեծ պասից տասնհինգ օր առաջ, դա պարտադիր էր յուրաքանչյուր տնտեսության համար և այս նպատակով պահվում էին խոյ, նոխազ, հորթ (մինչև մեկ տարեկան), երբեմն էլ՝ երինջ:

Մորթված կենդանու չորս մասերից յուրաքանչյուրը կոչվում է ջոուր իդդը (ետև) կամ առջը (առջև) ջոուր:

Հետաքրքրական է, որ երբ մարդ բարկանում, գայրանում էր անասունի վրա, ինչ անե՞ծքներ ու հայհոյանքներ էլ թափում էր, բոլորն էլ հասցեագրվում էին տիրոջը՝ ծախողին: Կարծես դա անասունին չվերաբերեր:

5. ԹՈՒՉՆԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Թուչնաբուծությունը մուսավեղու տնտեսության մեջ ոչ մի դեր չէր խաղում: Ծառ քչերն էին աղավաղի պահում, այն էլ՝ հաճույքի, ցուցամոլության համար: Ոչ ոք հավաբուծությամբ չէր զբաղվում: Բայց տընտեսություն չկար, որ առնվազն հինգ-տաս հավ չպահեր: Հավերի համար գոմի մի անկյունում թառ էին պատրաստում, պատից-պատ երեք-չորս փայտ էին դնում ու թառը պատրաստ էր: Թառի բարձրությամբ պատի վրա անցք էին բացում: Մի երկար փայտ հեցվում էր այդ անցքի պոկին 45° թեքությամբ. փայտի մյուս ծայրը՝ գետնին: Այս փայտը ծառայում էր որպես մուտք ու ելք: Երեկոյան անցքը փակում էին, իսկ առավոտյան՝ բացում:

Երբ թառը բացվում էր, հավերն իրար հետևից դուրս էին թռչում, կշկշում, սպասում էին, որ տանտիրուհին իրենց կուտ ցանի: Ուտելուց հետո հեռանում էին:

Հավկիթ ածելու համար որևէ պատի երեսին մի խոռոչ էին բացում, ծեփում, մաքրում: Մի քիչ հարդ կամ շյուղ էին դնում, որպեսզի ձուն չջարդվի: Այդ խոռոչը կոչվում էր բուն: Բնի մեջ դնում էին մի ձու, որը բունկալ (բնկալ) էր կոչվում: Ածան հավը փնտրում էր բունկալը:

Հավը բազմանում էր թուխս դրվելով: Թխսի համար սահմանված ձվերը ընտրված էին լինում, այն էլ՝ անպայման արլոր ունեցող հավերից: Թուխս դնելու օրը որոշում էր տոմարի հետ գործ ունեցող մարդը. սովորաբար լուսնի երկրորդ կեսից: Չվի առուծախը շատ քիչ էր: Միայն հովեկները՝ օդափոխության եկողները, դրա կարիքն ունեին: Գլուղացին սպառման համար իր կաթը, մածունը, ձուն ուներ:

Ինչքան որ էշի համառությունն է հոչակված, նույնքան հավի համառությունն է հայտնի: Բավական է, որ մի անգամ իմանա ցորենի, գարու տեղը, որ փոված էր մաքրելու, չորացնելու համար: «Քըշ-քըշ»-ն այնքան էլ ազդու չէ: Հավն ուժեղ է, պնդաչք, անվախ, հանդուգն, իսկ մի փոքր «ջու-ջու»-ն բավական է, որ վազի գա՝ աչք հանի:

6. ՇԵՐԱՄԱՊԱՀՈՒԹՅՈՒՆ³

ա. *Շերամատուն*: Շերամատունը մի երկար շինություն է, որը հաճախ երկու մասից է բաղկանում: Առաջին մասը՝ փոքրը 7,5x3,5 մ չափերով, իսկ երկրորդը՝ 12x3,5 մ: Երկու շինությունները մի մասնաշենք են կազմում: Մասնաշենքն օդափոխության համար ունի 25x15 սմ չափերով երեք շարք շախմատաձև անցքեր: Ծածկը պատրաստվում է եղեգնից ու ցեխից: Ուրեմն՝ գերանի վրա պատշաճ հեռավորությամբ շարվում են մարդակները: Մարդակների վրա փոխվում են բարձրները (եղեգնից հյուսված, որի մասին կխոսվի իր տեղում) և սրանց վրա՝ ցեխը, իսկ բոլորի վրա՝ կղմինդը: Կղմինդը տեղական պատրաստության էր լինում, սովորաբար թաթերի ու ալեհների կողմից: Գործարանային կղմինդը համարվում էր շոալություն և՛ ոչ գործնական: Մասնաշենքի պատերը ներսից, ծեփվում էին հողի և հարդի մանրուքի խառնուրդով, իսկ հատակը ծեփվում էր մույն շաղախով:

բ. *Նախապատրաստական աշխատանքներ*: Գյուղացին փետրվար ամսից էր սկսում իր նախապատրաստական աշխատանքները, որոնք շատ-շատ էին: Ամենից առաջ շերամը տեղավորելու մասին էին հոգում: Առաջահերթը գործը էլզըրնք, դիքմնք չարմըզ՝ կտրել, մաքրել, չորացնել էր: Էլզըրեյն մի երկար փայտե ձող էր, 5-6 սմ տրամագծով և 8 թիզ⁴ երկարությամբ: Դիքմեյն՝ 8x5 սմ տրամագծով և 14-15 թիզ երկարությամբ փայտ էր, իսկ չարմըզը՝ 10x7 սմ տրամագծով և 23-24 թիզ երկարությամբ փայտ:

Շերամապահը Մեծ պասի առաջին շաբաթվա ընթացքում քոչում էր շերամատուն, որը գտնվում էր թթաստաններում: Նա անմիջապես հակաձեխում էր շերամատունը՝ ծծումբ ու պղպեղ այրելով այնտեղ: Ապա սկսում էր բասթան կապել: Բասթան կապում էին էլզըրայով, դիքմայով ու չարմըղով: Էլզըրանների վրա փոխում էին բնթուրները:

Խիշելը թթեճու մատի հաստությամբ մատղաշ ճյուղերի կեղևն

³ Շերամը Մուսալեո են ներմուծել տիգրանակերտցի էրուրիները (Հաբությունյանները) 1700-ական թթ.: Զ. Իսկենդերյան, Հաջի Հաբիբլի: Տե՛ս ՀՄԼ, էջ 76:

⁴ Թիզը լայն բացված ձեռքի բութ ու ճկույթ մատների ծայրերի միջև եղած տարածությունն է՝ մոտ 22-23 սմ:

է, որը մինչև 1,5-2 մետր երկարություն կարող է ունենալ: Երեխաները կամ անգամ մեծերը, եթե ժամանակ ունենային, հաճում էին այդ կեղևները և պահում: Դա չորանում էր: Օգտագործելու ժամանակ թրջում էին կամ ուղղակի թաթախում ջրի մեջ, որից փափկում էր և դառնում պարան: 4,5-5 մետր փայտերի վրա, խիշելով, հենք էին կազմում ու եղեգներն իրար հետևից շարում ու կապում, մույնպես խիշելով: Այսպիսով, ստացվում էր 7 թիզ լայնքով և 18-19 թիզ երկայնքով բնթուրը:

Հակաձեխված ու մաքրված շերամատան մի ծայրից սկսում էին կապել բասթան: Ամենից առաջ տեղադրում էին չարմըզները՝ ամբողջ շերամատան լայնքով, պատերի վերևում, առաստաղի մոտով: Հետո շարում էին դիքմեները, չորս հատ՝ մի կողմից, չորս հատ էլ՝ մյուս կողմից, մոտ ութ թիզ հեռավորության վրա տեղադրված դիքմեից ու կապում խիշելով: Գետնից 35-40 սմ բարձրությամբ, երկու դեմ-դիմաց կանգնեցված դիքմեներից կապում էին էլզըրաները, հաջորդաբար չորս դիքմեներից, 7 թիզ հեռավորությամբ ու ապա փոխում բնթուրը: Բասթան կազմված էր լինում այսպես փոխված 7 կամ 8 բնթուրից:

Այսպես իրար հետևից շարում էին չորսից-հինգ բասթա:⁵ Հետո, օդափոխության համար պատերի վրա թողնված անցքերը փակում էին բամպլտաքով (մանր ու կաշող տերևիկներով շագանակագույն թուփ): Բասթաների արանքում թողնում էին 3 թիզ լայնքով շավիղ:

գ. *Շերամաքուծություն*: Ծիճա առնիլ (ճիճու, շերամ) առնելու գործողությունը հետևյալն էր: Շերամատանը կից փոքրիկ սենյակում կամ կից բասթայի մի հակաձեխված ու մաքրված ուրիշ բաժանմունքում կրակ էին վառում օջախում ու ստեղծում 24-25 աստիճանի տաք միջավայր: Փոռում էին մի անկողին, մի տարեց մարդ կամ կին մտնում էր անկողին, ծոցում կամ գրկում պահում շերամահունդի տուփերը, ինչքան որ պիտի պահեին: Մատխան կոչված սենյակի մեկ-երկու անկյունում պահում էին շերմաչափ: Ծատ խիստ հետևում էին, որ շերմաստիճանը միօրինակ պահպանվի: Մի քանի օր-անց, ամեն օր ստուգում էին, թե սեփ-սև ավազի մման հունդն արդյո՞ք նեղանում է (նշան տալի՞ս է, թե՞ ոչ):

⁵ Այս անունները՝ դիքմա, էլզրա, բասթա, չարմըզ, հավանաբար թուրքական ծագում ունեն:

Մինչ այդ արդեն թթենիները սկսում էին բողբոջել: Երբ ճիճեյն սկսում էր ձվիկներից դուրս գալ, ճարում էին թթենու մանրիկ, մատ-դաշ տերևիկներ ու դնում տուփի (հունդ) մեջ և քիչ անց, սեփ-սև մանրիկ, գնդաձևի գլխիկի չափ ճիճեյն՝ շերամորդը, բարձրանում էր տերևի վրա իր հետ ծնված ախորժակն ու քաղցը հագեցնելու: Այդ որդերը բառիս լայն իմաստով խուժում են տերևի վրա: Այդ տերևների միջով ճիճեյն վերցվում ու դրվում է կոուրի մեջ:

Գործնականում կոուրը պատրաստվում է հետևյալ կերպ. սովորաբար խոշոր եղջերավորների թրիքը տնտեսությանը չէր բավարարում: Կանաչք վազում էին հարևանների գոմերը կամ հավաքում-բերում էին առավոտյան արոտի տարվող անասունների փողոցում թափված թրիքը ու թափում մաքրված բակի մեջտեղ: Ապա մեկ-երկու կանաչք, բոբիկանալով, կոխկրտում էին կուտակված թրիքը: Այդ ձևով թրիքը խմոր էր դառնում: Հետո վերցնում էին մի մեծ գունդ, գետնին փոշի կամ նախընտրաբար մոխիր էին ցանում ու այդ թրիքի գունդը փոշու-մոխրի վրա դնում, տափակեցնում էին ու չորսից-հինգ սմ եզերք էին հանում: Մի քանի օրից չորանում էր ու 35-40 սմ թրիքի սինին դառնում էր կոուր: Եվ սա գործածվում էր մի քանի տարի:

Մանխան էր կոչվում, ինչպես վերևում նշվեց, այն սենյակը, որտեղ ճիճեյն էր առնվում: Այդ սենյակի երկայնքին պատրաստում էին հարկեր (դարակներ) և շերամորդով լեցուն կոները շարում այդ հարկերի մեջ: Այնուհետև ներքևի կոները հերթականությամբ վերև էին բարձրացնում, վերևիները՝ իջեցնում, որպեսզի շերամաստիճանների տարբերությունների պատճառով որդերի աճի մեջ շատ տարբերություն չզգացվի:

դ. Շերամի խնամքը: Թթաստանների եզերքներին կամ անխնամ անկյուններում գտնվում էին ու թողնվում թթի վայրի (չպատվաստված) ծառեր: Այս ծառերը շուտ էին բողբոջում-բացվում և կոչվում էին բլոա (վայրի): Այս տերևը շատ չէր ծավալվում: Սրանով էին սկսում կերակրել:

Տերև բերում էր մի տղամարդ, մանրացնում մաքուր (հակաճեփված) դանակով, ու կոները մեկ-մեկ իջեցնում էին և սոված որդի վրա ցանում: Սկզբում կերակրում էին օրական 3-4 անգամ, իսկ երբ որդը մեծանում էր, կերակրում էին երկու անգամ:

Որոշ ժամանակ անց շերամը յոթ օր քնում էր: Դա տևում էր մեկ-ուկես-երկու օր: Հասկանալի է, որ շերամաստիճանը պահպանվում էր միապաղաղ, դռանը կախվում էր վարագույր, մի սավան, ծածկոց կամ խսիր: Խսիրը հյուսված էր լիճում ճահճուտում անած վայրի եղեգի՝ բարտայի, տերևներից: Մենք դրան կհանդիպենք տան կահավորման բաժնում:

Շերամը ունենում էր չորս քուն: Առաջինը՝ խուղանկ: Երկրորդը՝ դույրդղ (պոչ): Որդը արթնանում էր մի պոչիկով, սուր՝ ասեղի ծայրի պես, տնկված դեպի վեր: Ութ օր հետո նա նորից քուն էր մտնում, արթնանում էր օղակ-օղակ նախշերով: Հենց դրա համար էլ այդ քունը կոչվում էր նաղը2: Նորից ութ օր անց շերամը նորից էր քուն մտնում, որը մյուսներից մի քանի ժամով ավելի երկար էր տևում և կոչվում էր գասիլ: Սա վերջին քունն էր, սրանից հետո նա ագահորեն ու մեծ ախորժակով ուտում էր թթենու տերևը:

Երկրորդ քնից՝ դույրդղից հետո աստիճանաբար շերամը տեղափոխում էին բասթաներում, որպեսզի բաթուրների՝ եղեգների արանքից որդ կամ կեղտ չթափվի մյուս բաթուրների որդերի վրա, մի բարակ շերտ թուպող էին փռում բաթուրների վրա: Թուպողը ծովափին աճող առանց ճյուղերի մի թուփ էր: Նրա տերևները ծեղի հաստությամբ և մոտ մեկ մետր երկարությամբ սրածայր ու ողորկ ցողուններ էին: Բայց նախքան այդ, քնից արթնանալուց հետո փոխում էին նրան. այսինքն, մի կըռնից մյուսի մեջ էին տեղափոխում, որպեսզի կեղտի մեջ չմնար: Որովհետև ոչ միայն տերևի մնացուկներ՝ ջրզգա էր կուտակվում, այլև նույն ինքը՝ որդը, արտաթորում էր փոքրիկ սև գնդիկ՝ կեղտը, որ հունտ էին կոչում, և որը գերազանց որակի պաշարտանյութ էր:

ե. Ավել պատրաստելը: Տղամարդիկ և կանաչք անտառ էին գնում ավել կտրելու: Ավելը կաղնու ճյուղերից էր: Մի քանի ճյուղն իրար էին միացնում, մեջտեղը՝ ուռած գլանի ձևով, և կապում: Մենք ծանոթացանք թթենու ճյուղի կեղևին՝ խիշելին: Խիշելի արտաքին թաղանթը չոր էր ու դյուրաբեկ, իսկ ներքին թաղանթը՝ սպիտակ-դեղնավուն, չափազանց ճկուն ու դիմացկուն էր: Այդ սպիտակ թաղանթը ճեղքում էին մի քանի մասի և պարան հյուսում: Այդ թաղանթի նախօրոք կծիկ դարձված հենց այս մասերից մեկով ու մի քանիսով էլ կապում էին ավելը: Իսկ ավելանը կլոր թուփ էր, որի անունն էր վարդակ,

և դրվում էր ավելների արանքում, որպես հավելվածական ավել, հիմնականից մի քանի օր հետո: Այդ նպատակին գործածված ժամանակ կոչվում էր խամպել:

Շերամապահությանը զբաղվելիս մարդ ու կին մի ձգտում ունեին. օրվա աշխատանքը կատարել ժամանակին ու անթերի: Իմ ու քո՝ չըկար: Կերի քիչ պահանջի ժամանակ կինը տերևը կողովով այս կամ այն ծառից էր բերում: Մինչև երրորդ քունը տերևը մանրացված էին տալիս: Իսկ այնուհետև, երբ շերամը բաթուրներն էր տեղափոխված, տերևը փերթ-փերթ էին տալիս և աշխատում, որ իրար վրա չկուտակվեն: Չորրորդ քնից՝ դասիլից սկսած տղամարդը, պարտեզի մի ծայրից սկսելով, թե՛նու ճյուղերը կտրում էր հատուկ մանգաղիկով, որը կոչվում էր գալեյ: Հենց տեղում տերևը պոկում էին ճյուղերից, տեղափոխում շերամատուն ու տալիս շերամին: Մարդ ու կին, մեկ-մեկ կողով տերև թևերին անցկացրած մտնում էին շերամատուն, բարձրանում յոթերորդ կամ ութերորդ բաթուր, նշված շավիղներով՝ դեմ դիմաց, ու սկսում էլկիլ կամ անկիլ, այսինքն՝ տերևը գցել շերամին այնպես, ինչպես որ բերվել էր պարտեզից:

Չորրորդ քնից՝ դասիլից յոթ օր հետո շերամը կապտավունից դառնում էր դեղնավուն: Որդը մաքրվում էր, ապա՝ դեղնում, դառնում թափանցիկ: Ավել դնելու ժամանակը եկել էր: Ամբողջ ընտանիքը՝ երեխաներով, ներգրավվում էր աշխատանքի: Մարդ ու կին մտնում էին շավիղները, բարձրանում յոթերորդ բաթուր, դեմ-դիմաց խաչ էին հանում երեսին. «Յա՛ Հիսուս Բրիստոս» (Ըսսեյսը Բրըստիս) ասելով՝ վերցնում էին մատուցված ավելը, երկարացնում բաթուրի լայնքին, դրանք գլուխ-գլխի տալիս, ամրացնում, անցնում հաջորդ ավելին: Եվ այսպես՝ հերթով դնում էին բոլոր բնութանների ավելները ու վերջացնում:

Ավելը դնելուց-վերջացնելուց անմիջապես հետո նստում էին սեղան: Սեղանին անպայման պիտի լինեին անջրկը (ոսպով կամ մեղրով պատրաստված ձվածեղ): Գյուղացին շունչ էր քաշում. աշխատանքը թեթևանում էր: Որդը բարձրանում էր ավելի վրա, ճյուղերի արանքում գտնում իր համար մի հարմար տեղ և, գլխիկը դետուդեն տարուբերելով, սկսում էր հյուսել բոժոժը՝ իր պատանքը:

Շերամապահի սիրտը լցվում էր հրճվանքով, խայտում էր՝ ի տես

ինաստնագույն ճարտարապետի, օժտված աստվածատուր վարպետի: Հետ մնացող որդերի համար նա գնում, տերև էր բերում, քիչ-քիչ, թեթև-թեթև կերակրում: Մի քանի օր հետո իր ավելները լցվում էին, ու եասներները լավ տեղ էին որոնում: Շերամապահը դնում էր խամբել, որոշ չափով բուրումնավետ վարդակ՝ տնկելով գլուխ-գլխի տված ավելների կողքին:

Բացի խամբելից, երբեմն անկորուստ ավելների վրա ավելացնում էր ավիլան՝ մի-երկու մրտենուց կամ կաղնուց բաղկացած փոքրիկ ավել: Այդ պարագայում բերքը գերազանց էր:

Բացառությունները չհաշված, գյուղացին առհասարակ սնահավատ էր: Շերամատուն մտնելն օտար մարդու համար ի սկզբանե արգելվում էր: Դռնից անմիջապես մուտքի բանալիին կացնում էին մի կապույտ հելուն կամ կախում մի պայտ: Շերամապահության հետ կապված որևէ աշխատանքի կամ բերքահավաքի ընթացքում անցնող հարևանը կամ անցորդը բարևից անմիջապես հետո ավելացնում էր. «Ասարժը բարաքին ձեր ... ճիճեյն, (բոժոժ) ցիրեյն, ձեյթ, կնալը ձեյթ» և այլն:

Չանցառությունն անշնորհքություն էր համարվում:

գ. *Բոժոժահավաք*: Սակավահող գյուղացին հաճախ իր բազկի ուժը վարձու էր տալիս փողով կամ բնամթերքով: Սակայն շերամապահության մեջ վիճակն այլ էր: Ծառ տնտեսություններ օգնության կարիքը ունեին: Այդ դեպքում սակավահողը գնում էր այդ տնտեսությունը, պայմանավորվում էր ու, երկու-երկուսուկես ամիս աշխատելով, ստանում էր բոժոժի բերքի մեկ երրորդը:

Շերամատները պարտավոր էր փողով, սննդամթերքով օգնել իր բատրակին. եթե այսպես կարելի է ասել: Իսկ բատրակն այդ գործին վերաբերող բոլոր աշխատանքները պարտավոր էր խղճմտորեն կատարել: Նա միաժամանակ շահագրգռված կողմ էր:

Ավել դնելուց երեք օր անց ուշացող որդերի քանակը շատ էր նվազում: Տեղում սրանց կերակրելն անհիմաստ կլիներ, և բոժոժի բերքը անորակ կդարձնի: Սրանից խուսափելու համար շերամապահը դրանց հավաքում և կերակրում էր առանձին տեղերում: Այս հավաքմանը հընտրիլ են ասում: Ընտրելուց ութ օր անց հասնում էր բոժոժահավաքի օրը, որին շերամապահը սպասում էր սրտատրոփ:

Կային շրջող մասնագետներ՝ դանդիսներ, որոնք իրենց խոր-
հուրդներով անհրաժեշտության դեպքում որոշ վարձատրությամբ օգ-
նում էին շերամապահներին:

Երբ բերքը հաջող էր լինում, շերամատան դուռը բացելիս, մի յու-
րահատուկ հաճելի բուրմունքով էր օդը լցվում: Տնտեսատերը մեծով-
փոքրով գալիս էր պատրաստված՝ զանազան ուտելիքներով, նվերնե-
րով բեռնավորված: Բոլորի դեմքերին ուրախություն էր ճառագում:
Յուրահատուկ մի աշխուժություն էր տիրում: Մթնոլորտը տոգորվում
էր հաճույախոսություններով: Տանտերը նվերները ձեռքին դուռը բաց
էր անում, շնորհավորում լավ բերքի համար: Այսպիսի պայմաններում
բոժոժահավաքը հեշտ էր լինում, մի աշխույժ ոգևորություն ու բարձր
տրամադրություն էր համակում մեծին ու փոքրին:

Բոժոժահավաքը բոժոժներն ավելից հանելը, մաքրելն ու տեսա-
կավորելն էր: Փորձառու շերամապահը ջոկում էր հունդացու բոժոժ-
ների որոշ քանակություն, թույլ ու անորակ բոժոժներն էլ մի կողմ դնե-
լով, մնացած բոժոժը կապ-թելերից ազատելուց հետո փոռում-տարա-
ծում էր խսիրների վրա, որպեսզի չխեղդվի ու հաջորդ օրը պարտադիր
կերպով պիտի տաներ քարխանան՝ հավաքակենտրոն:

Հավաքակենտրոնում բոժոժի տոպրակները, որոնք փոխադրվում
էին առավելապես էշերով, երբեմն էլ՝ շալակով (քիչ եղած դեպքում)
կամ ջորիով, դատարկվում էին արևից պաշտպանվող ծածկի տակ:
Բանվորուհիները գալիս էին, ընտրում ճանապարհին փչացած բոժոժ-
ները: Ապա բոժոժը մեծ դուլերով տանում էին կողքին տեղադրված
կշեռքի մոտ: Այնտեղ նստած էր լինում մի հաշվետար գրագիր և մի
կշող կշռավար: Մի երիտասարդ էլ կշռված դուլերն իջեցնում էր
կշեռքից, նորերը դնում: Առաջին քաշին կանչում էր՝

Մե՛կ, Աստված, մեկ...

և ապա՝ երկու՛, երե՛ք ..., երգեցիկ ձայնով և բարձր հայտարարում էր
քաշերի համրանքը, որպեսզի բոլորն էլ լսեն, ու զեղծում տեղի չունե-
նա: Միաժամանակ կշռավարը յուրաքանչյուր քաշից մի բոժոժ վերց-
նում, մի կողմ էր դնում: Վերջում հաշվում էին այդ վերցված բոժոժնե-
րը, մի բան, որը հաստատում էր կշող քանվորի կանչն ու ժողովրդի
լսածը շերամատիրոջ բերած բերքի քանակության վերաբերյալ:

Հետո այդ բոժոժը հատուկ մաղերով դնում էին շոգեսենյակ, որ-
տեղ թրթուրը շոգեխեղդ էր լինում ու մեռնում: Այսպիսով մետաքսա-
թելը՝ հումքը, մնում էր անվնաս:

Շերամապահի երեխաները տոնական օրեր էին ապրում: Շերա-
մատերը բոժոժ հավաքող վաճառականից ի հաշիվ փող էր վերցնում
ու տալիս շերամապահ բատրակին: Այս վերջինը գնում էր տան հա-
մար անհրաժեշտը մանր-մունր բաներ, երեխաների համար՝ մատնա-
չափ հրացան, մի փոքրիկ զմելի, աղջիկների համար՝ ապակյա ապա-
րանջան (գույնզգույն նախշերով), հավվա և այլն: Այդ երեկո շերամա-
պահի տանը մեծ ուրախություն էր:

Է. *Շերամի թշնամիներ*: Շերամորդը հունդից՝ ձվից դուրս է գալիս
ավազահատիկի չափ, իսկ չորրորդ քնից հետո մեծանում, հանգիստ
վիճակում հասնում է 5-6 սմ երկարության և 6-7 մմ հաստության: Մինչ-
դեռ նրա թշնամիներն ավելի շատ են ու բազմազան: Ամենափոքր
մրջյունն անգամ խեղճացնում է այդ խոշոր որդին և ուտում: Էլ չենք
խոսում օձի, առնետի, մկան, խլեզի, քարադողոշի և մյուսների մասին,
թեև դժվար էր, բայց այս բոլորի դեմ պետք էր պայքարել:

Մրջյունի բնի և նրա ճանապարհի վրա տաք մոխիր՝ մանդմուղ
էին լցնում, կրակ վառում կամ հատուկ մարդիկ մոգական աղոթքներ
էին կարդում: Օձին փայտով կամ հրացանով էին խփում: Մկան և առ-
նետի դեմ պայքարում էին առնետի դեղով, թակարդով: Կատուն էլ
էր հսկում: Առնետին հրացանով էլ էին խփում:

Ամենից առաջ, իհարկե, շերամատան մուտքն էր պահպանվում:

Շերամի փոքր եղած ժամանակ փչանալը չէր երևում: Սակայն
չորրորդ քնից՝ դասիլից հետո մի պատահական արևելյան քամի մեծ
ավերներ էր գործում: Քամահարված որդը, հակառակ բոլոր նախա-
զգուշական միջոցներին, դեղնում էր, և մի քանի ժամվա ընթացքում
շատ բան էր փչանում: Այս հիվանդությունը կոչվում էր սուղյա կամ
սուղը: Սրանից Բաբուսիե գյուղը շատ էր տուժում: Չնայած ոմանց
հաջողություններին, ժողովուրդը մեծ մասամբ սկսեց ձեռք քաշել շե-
րամից ու նրա բոժոժից, թթաստանները վերացրեց ու վերածեց նա-
րընջի և ցիտրուսային այլ կուլտուրաների, դեղձի և այլ մրգերի այգի-
ներ: Այլ խոսքով, շերամապահությունից անցավ պտղաբուծության:
Իսկ նույն մարդիկ՝ Սերոբ Գյոզալյանը, Պետրոս Բեշիշյանը, Զատիկ

Քեսաբլյանը, հայրենադարձությունից հետո Հայաստանում շատ լավ բերք էին ստանում և մի քանի տարի անընդհատ պարգևատրվեցին: Պետք է ասել, որ թթենու խնամքը և մշակումը Արարատյան դաշտի շրջաններում հետին պլան են մղված:

ը. Մետաքսաթել: Մետաքսաթել պատրաստվում էր և՛ վաճառքի, և՛ տնայնագործության համար: Մետաքսաթելի պատրաստման անհրաժեշտ պարագաներն են քառաթև թափանիվը՝ դուլուրը, բակարան՝ ճախարակների կազմը և լուղը՝ մեծ կոնքը:

Փուռը կլոր, մեծ օջախ է՝ չորս կողմից փակ, վրան տեղադրված կոնքով: Բարձրությունը՝ մոտ մեկ մետր, լիքը եռացող ջրով: Հալլալը՝ վարպետը, նստում է ծալապատիկ կամ մի ոտքը երկարացրած: Աջ ձեռքի հասողությանը կախված է ճախարակների համակարգի՝ հաշվիչի ուղղաձիգ դիրքով:

Ճախարակը բաղկանում է երկու շարք փոքրիկ իլիկներից՝ յուրաքանչյուր շարքում 5-6 հատ: Ճախարակներից մի քիչ ցած, աջ կողմում տեղադրված է թափանիվը՝ թևերն ուղղված դեպի վարպետը: Առանցքի վրա ամրացված ծնկաձև լծակով թափանիվը պտտվում է առանցքակալների մեջ:

Կոնքի ջուրը եռում է: Վարպետը մի բուռ բոժոժ է գցում եռացող ջրի մեջ, բոժոժները սկսում են վետվետել: Վարպետը ձախ ձեռքում պահած բարակ ողորկ ճիպոտով խառնում է բոժոժները, սրանց թելիկները սկսում են քանդվել՝ փաթաթվելով ճիպոտի ծայրին: Հալլալը՝ վարպետը վերցնում է մի քանի թելիկներից բաղկացած մի խորձ, անց է կացնում ճախարակի վրա և այնտեղից գցում, կապում թափանիվի թևին: Օերամորդի բերանից դուրս եկած ու պատանք կազմած թելիկները դառնում են մետաքսաթել: Թափանիվն իր խոլական ընթացքի մեջ ութ-տասը մետաքսաթել քաշում, մանում, փաթաթում է իր թևերի վրա:

Երբ մետաքսաթելի մեծ խորձը թանձրանում է թափանիվի վրա, վարպետը ընդհատում է աշխատանքը, քանդում է թափանիվը, հանում է մետաքսի խորձը, որը կոչվում է կաժ, և, որն արձակում է մի յուրահատուկ և շատ հաճելի բուրմունք, փաթաթում, դնում է մի մաքուր տեղ:

Վարպետի վարպետությունը մետաքսաթելի բարակության մեջ

է, պետք է այնպես անի, որ մետաքսաթելի վերածվող թելիկների խորձը հաճախակի չընդհատվի, և թափանիվը լավ սնվի, այսինքն՝ բոլոր ճախարակները զբաղված լինեն, ու ընդհատում չլինի:

Թափանիվի վրա փաթաթված մետաքսաթելը երբ բավական կուտակվում է, վարպետը քանդում է թափանիվը, հանում է փաթույթը, որը կոչվում է կաժ, այն ոլորում է մի քանի անգամ ու գցում մի կողմ: Օերամը, երբ բարձրանում է ավել, ընտրում է իր տեղը, կանգ է առնում, գլխիկը աջ ու ձախ տարուբերում, գտնում է հենակետեր, թել է գցում բավական խիտ, ապա՝ հյուսում բոժոժը: Այդ կապ-թելերից է, որ մաքրում-ազատում են բոժոժին:

Մեր մամիկներն ու պապիկները դրանք մանում էին քարմանով, որը կոչում էին չուղըգբաշա: Այս թելից (համեմատաբար շատ հաստ) պատրաստում են խորջինները, տոպրակները և այլն: Անորակ մետաքսաթելից, թափթիուկներից չուղըգբաշի խառնուրդից պատրաստված խորջինները, տոպրակները, գետնի փողոցները գյուղացու տնտեսության մեջ գնահատված են փափկության և դիմացկունության արժանիքներով:

Օերամապահության ընթացքում, հատկապես բոժոժահավաքին, փոխադարձ օգնությունը սովորույթ էր դարձել:

7. ՄԵՂՎԱՊԱՀՈՒԹՅՈՒՆ

Մուսալեոցին տնայնագործական շատ ձևերով էր զբաղվում, բայց քիչ բան էր ստեղծում վաճառքի համար: Նույնն էր և մեղվապահական աշխատանքը: Օատերն էին մեղու պահում: Բայց պահելու եղանակները չգիտեին. ամեն ինչ թողնված էր բնության հոգածությանը: Արկղավոր փեթակները քիչ գործածական էին: Եղեգնը ճեղքում էին ութ-տասը ջիվերի ու ջիլերի, և այս ջիվերով հյուսում գլանաձև կամ խողովակաձև կողով՝ շուրջ 30 սմ տրամագծով և մեկ մետրի չափ բարձրությամբ: Միջից մաքուր թրիքով ծեփում էին ու չորացնում: Նույնպես եղեգնից էին հյուսում հատակն ու կափարիչը:

Մեղվապահությանը վերաբերող համարյա ոչ մի գործիք չկար:

Ամեն ինչ կատարվում էր գեղջկական միջոցներով: Դառնակը մեծ դեր էր խաղում: Փեթակները պառկած վիճակում էին պահում, հորիզոնական, թռիչքային տախտակ գոյություն չունեին. թող մեղում ինքը հոգար ամեն ինչ: Յուրաքանչյուր փեթակատեր ունենում էր ընդամենը մի քանի (5-10, ոչ ավելի) փեթակ: Փեթակները շարվում էին իրար վրա՝ բրգաձև, եռանկյան տեսք ընդունելով: Մեղվին հատկացվում էր մի տեղ՝ ու վերջ: Բավական էր, որ քամուց պաշտպանված լիներ: Հատուկ ձմեռանոցի կամ ամառանոցի մասին ոչ ոք չէր հոգում:

ա. *Մեղվակիր*: Մեղվի կիրճը՝ բերքահավաքը, կատարվում էր այսպես՝ փեթակի տակը մի կերպ բացում էին, մի կտոր թիթեղի վրա թրիք էին վառում, ծուխ ստեղծում ու ծուխը մղում բացված փեթակից ներս: Մեղվի զանգվածը գնում էր դեպի փեթակի առաջամասը: Ապա դառնակով կտրում հանում էին մեղրահացերը և դնում կոնքերի մեջ: Մեղվի համար թողնում էին այնքան մեղրահաց, ինչքան նրան պետք էր ձմեռվա համար: Մեղրահացի հետ կտրվող անկմիմը (ակնամոմ) հավաքում էին ու պահում որպես մահլիամ (սպեղանի):

բ. *Մեղրաքամ*: Մեղրահացերը դարսում էին իրար վրա, մի մեծ կոնքի մեջ և ստեղծում որևէ ճնշող հարմարանք, ու մեղրը քամվում էր կոնքի մեջ: Մեղրը պահում էին ապակյա ամանների մեջ:

գ. *Մեղրամոմ*: Մեղրամոմն օգտագործվում էր, թեև շատ սահմանափակ, մարմնական կտրվածքի, դառնակից կամ այլ սուր գործիքից առաջացած վերքերի համար քսուկ պատրաստելու համար: Մեղրամոմը նաև օգտագործվում էր եկեղեցու լուսավորման և հավատացյալների խուստըմենքների (ուխտ) բավարարելու մոմի պատրաստության համար: Գյուղացին ամեն դժվարությունից դուրս գալու համար խոստանում էր՝ խուստըմենք էր անում, եկեղեցում ինչ-որ թվով մոմ վառել:

դ. *Մոմի պատրաստում*: Բամբակաթելը մի քանի տակ իրար հետ ոլորում էին ու մոմի անհրաժեշտ երկարությամբ կտրում: Խողովակաձև մի ամանի մեջ լցնում էին եռացրած ջուրը և մեջը գցում մեղրամոմը: Բամբակաթելը մի ծայրից բռնած թաթախում էին մեղրամոմի մեջ ու բարձրացնում: Բամբակաթելը պատվում էր մի խավ մեղրամոմով: Ստացվում էր մի բարակ մոմ: Պահանջված հաստությամբ մոմ

ստանալու համար պետք էր այն մի քանի անգամ մխրճել տաք մոմաջրի մեջ: Ստացվում էր ողորկ, ուզած հաստության մոմ: Հաստ մոմը բարակեցնելու համար կարելի էր այն մխրճել այդ տաք հեղուկի մեջ և դանդաղ քաշել, հանել:

ե. *Մեղրի օգտագործում*: Մուսակեցին մեղրը, որպես սնունդ կամ հիվանդի ապաքինման ժամանակ կազդուրիչ, քիչ էր գործածում: Այլ կարիքների համար մեղրը փողի էր վերածում: Բացի Անտիոք քաղաքում վաճառելուց, տեղում ևս սպառվում էր որսորդական նպատակներով, որը կտեսնենք իր տեղում:

զ. *Մեղվի թշնամիներ*: Մեղվի բուժման մասին խոսք լինել չի կարող: Մեղուն փչանում էր այնքան արագ, որքան շերամը: Մեղվի հիվանդությունների մասին գաղափար ունեցող համարյա չկար: Տեսանելի թշնամիներն էին քարադողոշը, սուր կտուցներով ու դեղին թևիկներով մեղրահավ թռչունը: Սրանց առկայությունը, երկնքում ճախրելը ապացույց էր, որ մոտակայքում մեղու կա: Այս թռչուններին ոչնչացնում էին որսորդական միջոցներով ու հրացանով: Մեղուների շրջակայքում նրանց վրա մի քանի անգամ կրակելը նրանց վախեցնում էր, ու թողնում-հեռանում էին:

Բարադողոշներին էլ կարելի էր հրացանով վերացնել:

է. *Պարս*: Եթե պատահաբար մեկը փեթակի մոտով անցներ ու լսեր էննեյն (ուժեղ բզզոց), կկոսհեր, որ մեղվի հետ ինչ-որ բան է կատարվելու:

Քիչ անց փեթակի շրջապատը լցվում էր մեղուների բազմությամբ ու յուրահատուկ բզզոցով: Գյուղացին աճապարանքով վազում, նարընջի տերև կամ ծաղիկ էր ճարում, գալիս, փեթակի ներսին քսում ու դեմքը որևէ շորով ծածկած: Երբ մոտենում էր ծառի ճյուղից կախված պարսին, գյուղացին փեթակը նրա տակ էր պահում, ձեռքով պարսին հրում փեթակի մեջ: Պարսը հրապուրվում էր բուրմունքով ու այլևս չէր հեռանում փեթակից: Հետո փեթակը ծածկվում ու դրվում էր սահմանված տեղը: Տնամերձից հեռու գտնված պարսը պատկանում էր գտնողին:

8. ՈՐՍՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԶԿՆՈՐՍՈՒԹՅՈՒՆ

Որսորդությունն ու ձկնորսությունը մուսալեոցու համար առանձին զբաղմունքներ չէին: Սակայն քիչ տուն կար, որի պատից մի որսորդական հրացան կախված չլիներ: Մուսալեոցին, անկախ ամեն ինչից, դիպուկ կրակող էր:

Ունեւոր դասը, հրացան ունենալով հանդերձ, որսի չէր գնում: Եթե որսը իր ոտով եկավ, տան առաջևի ծառի կատարին նստեց, այդ ժամանակ նա կհիշի, որ հրացան ունի, կամ՝ երեխան նրան պիտի հուշի թռչունի մասին, որ նա հրացանը վերցնի և ուղղի դեպի թռչուն:

Միայն որսով ապրողներ էլ կային: Այսպիսիներն անասնամորթի չէին սպասում ու մսի կարոտն էլ չէին քաշում, նրանց համար թռչունի կամ ձկան որսն անպակաս էր լինում: Այսուամենայնիվ, սա ապրուստի միակ միջոցը չէր: Երբեմն էլ կազմակերպվում էր վարագի որս: Խոզի միսը եկեղեցական օրեցրով չէր թույլատրվում: Չնայած վարագի միսը շատ ավելի համեղ ու օգտակար էր, սակայն վաճառքի ենթակա չէր: Որսորդներն իրենք էին բաժանում միսը և, հնարավորության դեպքում, տալիս հարևաններին: Ոչ էլ թռչունի որսն էր վաճառվում: Մինչդեռ, ձուկ վաճառելն ընդունված էր:

ա. *Զկան որսն ու գործիքները:* ա) Կարթը հայտնի է: բ) Ուռկանը մոտ երկու մետր շառավղով շրջանակաձև, 2 սմ տրամագծի անցքերով հյուսված ցանց էր, որի փեշերին կապած էին 5 սանտիմետրանոց արճիճե թերթիկներ: Գործածվում էր մեկ մարդով: Դա Բաբուսիեի ձկնորսների ամենատարածական և ընդունված ցանցն էր (մյուս գյուղերում, որոնք բավական հեռու էին ծովից, համարյա թե ձկնորս չկար):

Զարըֆը (թոռ) երկարաձև ցանց էր, փեշերին՝ ծանրոցներ (արճիճ), երկու կամ մեկ նավակով թափվող ցանց, որը մի քանի հոգով էր գործածվում:

Մեծաքանակ՝ 20, 50, 100 կգ, որսացված ձուկը վաճառքի էր տարվում Անտիոք կամ շրջկենտրոն՝ Լևշիե:

Կարթի ու շրջանակաձև ուռկանի գործը հեշտ էր, դա մի հոգու գործ էր: Մոտ 90-ամյա թոռընբաշին՝ Պողոսը, կարթը, ուռկանը տըփխանմունը (փորն ուռած խողովակաձև եղեգնից հյուսվածք) ուսին, ամեն առավոտ դեպի ծով պիտի գնար: Թե ի՞նչ էր բերում, ոչ ոք չէր

իմանա: Բայց մի բան պարզ էր. ինքն ու պառավը՝ Իշվուտ տատը, յուրա էին գնում: 95-ամյա Գաբրիել Բայրամյանը նույնպես որսորդ էր: Մի բան տուն կբերեր, դատարկ չէր վերադառնա: Չկիկցիների մեծ մասը ծովի բարիքներով էր ապրում:

բ. *Զկան տեսակները:* Չկիկցի Արմեն Զաքարյանի տեղեկություններով Միջերկրական ծովի մեր ափամերձ շրջանում կային հետևյալ ձկնատեսակները:⁶ Ինթիագը՝ մինչև 20 կգ քաշով, շատ համեղ ձուկ էր: Ծալապը՝ երկու տեսակ, մանրը՝ 400-500 գ, պոնդուշը՝ մինչև 1,5 կգ: Տարագը (տառեխ), նույնպես երկու տեսակ, մանրը՝ ավագի վրա ապրող՝ մինչև 0,5 կգ, իսկ պոնդուշը (հաստաշուրթ)՝ մինչև 1,5 կգ: Այս պոնդուշը, ինչպես և ճալապը, ապրում էին բուսականությամբ հարուստ ժայռերի արանքում: Գարաբալըզ (սև ձուկ)՝ 3-4 կգ: Կեսգլուխ՝ ծնոտը ներս քաշած՝ մինչև 1 կգ: Լավլակ՝ բավական մեծ գլխով, մինչև 1 կգ: Քեֆալ՝ կիսակլոր, երկար մինչև 1,5 կգ: Տափակագլուխ՝ 1-1,5 կգ: Գըռգըռուն՝ սատկելիս «գըռ-գըռ» ձայն հանող՝ հազիվ 100 գրամ: Ֆալֆուս (սարդին): Տերտըլլա՝ մի քանի հարյուր գրամ, ջրի երեսից ցատկելով, գնում է վտառով: Քյոփեկ բալըղը (շնաձուկ)՝ մինչև 50 կգ: Սա հաճախ կույ է տալիս զգված դիմամիտը, որը պայթում է բերանում կամ ստամոքսում: Այլ կերպ արան բռնել հնարավոր չէ: Քերքեզ բալըղը՝ տափակ, լողակավոր ձուկ է:

գ. *Թռչնորսության գործիքներ:* Մարին (ցանցավոր թակարդ)՝ ցանցը լարված է թեքությամբ, բացվածքը՝ թաքստոցից դեպի դուրս: 10-15 մետր երկարությամբ անգույն առասանի մի ծայրին ճնճղուկ է, մյուս ծայրը՝ որսորդի ձեռքին, որը մի անկյունում պահմտած է լինում: Որսի թռչունը նկատելիս որսորդը քաշում է առասանը, իսկ ճնճղուկը թաքստում է: Որսը, ճնճղուկին նկատելիս, խոյանում է, չնկատելով ցանցը, ընկնում է դրա մեջ, և որսը բռնված է:

Հրացանը միփողանի կամ երկփողանի էր, բերանից լիցքավորվող: Վերջին ժամանակները արդեն մուտք էր գործել փամփուշտով հրացանը՝ միափող և երկփող: Լիցքավորվող հրացանի համար պետք էին վառող, կոտորակ (սաջմա) և քեքցեոն (կապսուլ):

Դեյխը մինչև 10 մետր բարձրությամբ, կլոր տերևներով և չա-

⁶ Ստորև նշվող ձկնանունները ստուգաբանված չեն:

փազանց ճկուն ճյուղերով ծառ է, ունի խաղողի հատիկների չափ դեղին հատապտուղ՝ ողկույզի ձևով, այնքան, որ խաղողի ողկույզի հետ կարելի էր շփոթել, եթե չլիներ նրա վառ դեղին գույնը: Այդ պտուղը բաղկացած է երկու մասից՝ կորիզից և ձվի սպիտակուցի նման մածուցիկ, բայց քաղցրահամ նյութից: Հասնելիս այնպես է դեղնում, որ կարծես թափանցիկ է դառնում: Այդ ողկույզները, ինչպես նաև մրտենու 30-35 սմ-անոց քերած ձողիկները փոփում են արևի տակ, որպեսզի մի լավ տաքանան: Ապա չորս-հինգ հոգի հավաքվում են վարպետի շուրջը և այդ հատիկները մեկիկ-մեկիկ կծում, միջինը բերանում պահում, երբ թշերը լցվում են, բերանի պարունակությունը նույնպես տաքանում է, լազանի մեջ են թքում: Երբ բոլոր հատիկները կուտակվում են, թևերը քշտած վարպետն սկսում է այդ կուտակվածը հարել: Բավական հարելուց հետո, մեկ կգ դեյթխին ավելացնում է 100 գ մեղր ու նորից հարում: Այդ խառնուրդը սպիտակում է և դառնում մեղրի պես հոսում ու կարծես սպիտակուցից անջատվում է: Ապա վարպետը վերցնում է մրտենու ձողը, խառնուրդից փաթաթում վրան ու հանձնում կողքին կանգնածին: Սա, վերցնելով մատուցվածը, երկու ձեռքի մեջ արագորեն պտտեցնում է: Այս պտտական շարժումից կենտրոնախույս ուժի ազդեցությամբ կորիզները պոկվում-շարտվում են հեռու, իսկ մածուցիկ նյութը՝ խառնուրդը, ավելի լավ է փաթաթվում ձողի վրա: Ապա այս ձողիկը տնկում են հարթեցված, մաքրված հողի վրա: Երեք-չորս ժամից դեյթխը մի փոքր թանձրանում է, արևամուտին այն հավաքում, իրար են կպցնում ու դժխանմեյն խնամքով տեղավորում դժխի ամանի մեջ: Հաջորդ օրը, երբ գետինը տաքացած է լինում, ամանից հանում են դեյթխը, դանակով ձողիկներն իրարից անջատում, որոնք արդեն որոշ չափով կաչուն են դարձել, տնկում գետնին ու չորացնում: Մի շաբաթից դեյթխը դառնում է մեղրագույն, «եփվում» է, դառնում է խիստ կաչուն ու՝ պատրաստ օգտագործման: Դեյթխը օգտագործելու համար նախքան արևածագ ձողիկները հաջորդաբար անջատում են իրարից և գերանաձև դնում ծառի ծայրերի երկու ճյուղերի վրա: Թռչունը, որը նստում է ձողիկի վրա, հավասարակշռությունը կորցնում է ու կախվում, ազատվելու համար սկսում է թափալ, թևիկներն էլ են կաչում, և այս անգամ, ոտքերից, թևերից կախված, «սպա-

սում է» որսորդին՝ իր դահճին, որ գա, իրեն ազատի, բայց իրականում մորթի ու գցի մաղախի մեջ:

դ. Թռչուններ: Մեր կողմերի թռչուններից կարելի է նշել՝ սումուն, դոխնրանը, գոգրվուն, որոնք գորշավուն թռչուններ են, 50-60-ից մինչև 100 գրամ քաշով, երևի սարյակների ընտանիքից:

Դոխնրանը լինում է սևորակ, գոգրվունի կտուցը՝ կեռ:

Տատրակ՝ 100-150 գ:

Բըլդըքը՝ մոտ 100 գ:

Կաքավ՝ 200-250 գ:

Չոբան՝ մոտ 100 գ:

Ջըզլըհու (տարմահավ)՝ 200-300 գ:

Քեվրան՝ մոտ 500 գ:

Բադ, մեղվահավ, ճնճղուկ, սոխակ, արտույտ, շեյտ, խև, բազե, աղավնի, հուպոպ:

Թռչուններ, որոնց սովորաբար չէին որսում: Բու, բվեճ, շրագլուգ, գարթուլ (արծիվ), լակլակ (արագիլ), իլանջա (օձաքաղ), շարգը ձըգ (արևելյան քամու ժամանակ է անցնում) երեք ենթատեսակ՝ կարմրակուրծք չաթուլ ագա (ճյուղավորված ագիով), փերջուն (շուտ փետրատվող), քարքազ (արծվագգի, ցին): Ագոավ՝ զարգոր ոչ-մեծ աղմըկարար, սև մի թռչուն (մեծ երամով թռչող մի ծառից մյուսը), ծիծեռնակ, դեղեյն բերդակ (դեղնորակ), փիրջուն ձըգ, սագ և այլ շատ թռչուններ, որոնք գուցե վրիպել են մեր որսորդ Արմենի աչքից ու մըտքից:

Հետաքրքրական է ջըզլը հավի որսը: Որսորդը հագնում է աբան, ավելի շուտ թևքերն անցկացնում երկու փայտերի ծայրին, որոնց խրրում է գոտին, աբայի թևքերը բարձր տնկվում են: Հրացանը ձեռքին որսորդի կեղծ թևերը շարժում է, ջըզլը հավը, տեսնելով այդ, տափալում է գետնին, անշարժանում: Որսորդը կրակում է:

Բիբուր էր կոչվում թռչունների չվելու ճանապարհը: Այդ ճանապարհի վրա որսորդները քարերով շարում են մեկ-մեկուկես մետր բարձրությամբ պահակակետ՝ մի կտոր պատ, այնքան, որ չվող թռչունը որսորդին չնկատի: Պատի վրա մեկ կամ երկու անցք են թողնում կրակելու համար: Թռչունը, առանց կասկածելու, մոտիկից սավառնելով, անցնում է: Որսորդը հեշտությամբ կրակում է այդ շնորհը ձագերի

վրա, որոնք նաև կոչվում են մայիսյան թռչուններ: Պահակակետը նաև կոչվում է մանրին:

Շուն և կամ բազե օգտագործելը բացառություն էր և այն էլ՝ հաճույքի համար:

Որսի (ձկան կամ թռչունի) դուրս գալու նախորդ օրը նայում էին երկնքին, ամպիկների չվելու ուղղությունից որոշում էին, թե հաջորդ օրը ինչ եղանակ է լինելու և ըստ այդմ՝ որսի դուրս գալ, թե՞ ոչ:

Գիշատիչ թռչունների, չորոճացող և ոչ կնդակաբաշխ կենդանիների միսը սովորաբար չէին ուտում: Ձկների մեջ շատ զանազանություն չէին դնում: Բայց այս բոլորը ճաշակի ու քիմքի հարց էր: Օրինակ՝ վայրի խոզ կամ վարազ քչերն էին ուտում:

Որսը լինում էր առանձին և խմբովին: Առանձին որսորդը գնում էր ուզած պահին և օրը: Իսկ խմբովինի դեպքում պետք է նախապատրաստվեր ամեն ինչ, որ հարկավոր էր, և արևածագին պետք է հասնեին տեղ:

Մորթնուլուսին կինն ամուսնուն որսի ճանապարհելիս նրան հաջողություն էր մաղթում և հայացքով նրան ընկերանում մինչև անհետանալը:

Առաջին որսի գլուխը որսորդը պիտի ուտեր, որպեսզի որսը առատ լիներ: Մնացածը ամբողջ ընտանիքի բոլոր անդամներին պիտի բաժանվեր: Անձանոթների կողմից կամ վաղուց սպանված կենդանու միսը չէին ուտի: Անգիր օրենքը խախտողներ, իհարկե, լինում էին:

Թռչուններից հրապուրելու համար ոմանք յուրացրել էին նրանց ձայները ու, որոշ թռչունների ձայները նմանակելով, երբեմն հրապուրում էին:

9. ՏՆԱՅՆԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ, ԱՐՀԵՍՏՆԵՐ

Ինչպես որ ամբողջ հայ ժողովուրդն ամենուրեք և միշտ եղել է աշխատասեր ու շինարար, նույնպես և մուսալեոցին հետ չէր մնացել և մինչև օրս էլ հետ չի մնում իր մայր ժողովրդից այդ երկու գեղեցիկ հատկություններով: Մուսալեոցին արհեստավոր է և տնայնագործ: Բիթիաս, Հաջի Հաբիբլի և Յողուն Օլուք գյուղերը սակավահող լինելու

պատճառով ավելի զարգացրել էին արհեստները: Իսկ Խդըրբեկ, Վագրֆ և Քաբուսիե գյուղերում առավելապես զարկ էին տրված գյուղատնտեսական աշխատանքներին:

ա. *Մետաքսագործություն:* «Շերամապահություն» բաժնում մենք խոսեցինք բոժոժը մետաքսաթելի վերածելու միջոցների մասին: Այժմ՝ բուն արհեստի մասին:

Շերամապահությամբ զբաղվում էին առավելապես Քաբուսիե և Հաջի Հաբիբլի գյուղերում: Առաջինը բոժոժի արտադրանքը հանձնում էր վաճառականներին, իսկ երկրորդը՝ հում նյութը՝ բոժոժը մշակում, վերամշակում էր տեղում: Այս պատճառով էլ Հաջի Հաբիբլին մասնագիտացած էր մետաքսագործության մեջ:

Հաջի Հաբիբլիի մետաքսե գործվածքները ոչ միայն բավարարում էին տեղական ներքին պահանջները, այլև արտածվում էին Կիլիկիայի զանազան քաղաքներ: Հաջիհաբիբլեցին թե՛ իր բանվածքներն էր արտածում և թե՛ իր վարպետ շերամաբույծներին՝ դանդախներին, ուղարկում էր մոտակա շրջաններին օգնություն ցույց տալու համար:

Հում նյութը՝ մետաքսաթելը ներկելու համար, օգտագործում էին հետաքրքրական միջոցներ: «... Դեղին գույնը կը պատրաստեին «կապրաշա» կոչված անտառի ծառի մը սիրտը կազմող դեղինեն: Սևին համար՝ նախ մուռի կեղևով կը ներկեին, ապա՝ չիվիտով և սև գույնով: Հավերու ծերտը կը գործածվեր մետաքսը ճերմակացնելու համար: «Կլուվիզ»-ը մանրելով՝ կարմիր ներկելու կը գործածեին: Եվ այս ձևով ներկված մետաքսները բնավ իրենց գույնը չէին տար»:⁷

բ. *Ածխագործություն:* Ածխագործությունը մի տեսակ մենաշնորհ էր դարձել Բիթիասի համար: Տեղական սպառումը բավարարելուց հետո փայտածուխը արտածվում էր Անտիոք և մոտակա շրջաններ:

Մյուս գյուղերում փայտածուխ պատրաստողները հատուկեմտ էին և միայն անձնական կարիքների համար: Այսպիսով՝ կարծես յուրաքանչյուր գյուղի բնակչություն մասնագիտանում էր, ըստ էության, ելնելով տեղի բնական պայմաններից:

գ. *Փայտամշակություն:* Փայտամշակությունը զարգացած էր

⁷ Մուսա լեռան գյուղացիներուն զբաղմունքներն ու արհեստները: Տե՛ս ՀՄԼ, էջ 120:

գրեթե ամեն տեղ: Յողուն Օլուքը (Գազանջյաններ) փայտը արտա-
ծում էր նույնիսկ Լիբանան, սկսած խշմարներից՝ հենակներից, մինչև
վառելափայտ ու փայտագործության համար պիտանի հումք:

Մեր անտառների թուսուզը՝ տոսախը, հացին կամ հացենին,
հատկապես դարթաբան, որը շատ ամուր է և տոկուն, գործածվում
է թե՛ սամր և թե՛ գդալ պատրաստելու համար: Բացի այդ մեր անտա-
ռի մայրին՝ չամը, օգտագործվում է ոչ միայն շինարարության մեջ
որպես շինանյութ՝ հեծան, գերան, մարդակ, տախտակ, այլև՝ կահույք-
ագործության մեջ:

դ. *Սանրագործություն:* Սանրագործը յողունօլուքցին էր: Սան-
րագործը ոչ միայն վերը նշված ծառատեսակները՝ տոսախը, հացե-
նին, դարթաբան էր օգտագործում, այլև մշակվում էր ոսկորը և ող-
ջյուրը: Հաճախ յողունօլուքցին տեղափոխվում էր մինչև Հալեպ, ուր
և բնակություն էր հաստատում հատկապես փղոսկր և գոմեշի եղջյուր
ձեռք բերելու համար, որովհետև ոսկորից և եղջյուրից պատրաստված
սանրերը շատ հարգի էին և, անցնելով Եվրոպայով, արտածվում էին
նույնիսկ Ամերիկա:

Սանրագործությունը մեծ կշիռ ուներ յողունօլուքցու տնային տըն-
տեսության մեջ:

ե. *Գդալագործություն:* Այս արհեստը միգուցե զարմանք պատ-
ճառի ընթերցողին, թե արդյոք արժե՞ սրա մասին խոսել: Այո՛, արժե:
Այն պատճառով, որ մինչև 1915 թ. մուսալեոցին գործածում էր միայն
փայտե գդալ: Այնպիսի նուրբ արհեստավորներ ունեին, որոնք ան-
գամ պատառաքաղ էին պատրաստում, նաև՝ զանազան չափերի շե-
րեփներ: Մեր գդալները չէին զիջի գործարանային արտադրանքին:
Այս արհեստը համարյա թե բոլոր գյուղերում էլ կար: Բայց Առաջին
աշխարհամարտից հետո ոչ նույն մարդիկ և ոչ էլ նույն տրամադրու-
թյունները մնացին: Մուսալեոցու կենցաղը փոխվեց, և գործարանային
արտադրանքը ողողեց ամբողջ աշխարհը:

զ. *Որմնադրություն:* Այս արհեստից բոլոր գյուղերում էլ կար:
Սակայն հաջիհաբիբլեցի վարպետ որմնադիրներն ու քարտաշները
փնտրվում էին ամենուրեք: Նրանց համբավը տարածված էր հարևան
շրջաններից էլ հեռու: Նրանց փորձն ու գիտելիքները օգտագործվում
էին անգամ կամրջաշինության մեջ:

Մեր մեծերը մատնանիշ էին անում աչքի զարնող շենքեր, կա-
ռույցներ, ասելով, թե սա հաբիբլեցի այսինչ վարպետի գործն է (օրի-
նակ՝ Ջորիկի), և մենք չէինք կարող թաքցնել մեր հիացմունքը այդ
գեղջուկ և անշուք վարպետների ճարտարապետության նկատմամբ,
երբ շինանյութը խիճն ու հարդախառն շաղախն էր միայն:

է. *Մանածագործություն:* Մեր մամիկները մանում էին մանիչով՝
բոժոժի արտաքին կապի թելերը և բուրդը: Առաջին մանվածքից
պատրաստում էին խուրջին, տոպրակ և այլն, իսկ բրդից՝ գուլպա և
կանացի վերնագգեստ: Մազը մանում էին տղամարդիկ քարմանով:
Մազի մանվածքից հյուսում էին մանգզը բնրուն (մազեպարան):

Հնակարկատներ բոլոր գյուղերում էլ կային, բայց մեզ մոտ կաշ-
վի մշակում չկար: Հնակարկատը շրջկենտրոնից կամ քաղաքից էր
բերում իրեն անհրաժեշտ նյութը:

Կիսամշակ կաշվից պարան էին հյուսում, որը օգտագործում էին
լուծն ու արորը իրար միացնելու համար՝ որպես ամուր ու հուսալի կապ
(անրակ):

ը. *Երկաթագործություն, ոսկերչություն:* Մի դարբին ունեինք
Խղըրբեկում՝ Աբալեյշը, որի դանակ-մկրատն իրենց որակով չէին զի-
ջի գործարանային արտադրանքին:

Ունեինք և մի զինագործ՝ վարպետ Լևոնը, Յողուն Օլուքում: Նա
էր նորոգում բոլոր մուսալեոցիների որսի և այլ զենքերը:

Այս երկու անձնավորությունները լրացնում էին մեկը մյուսին:

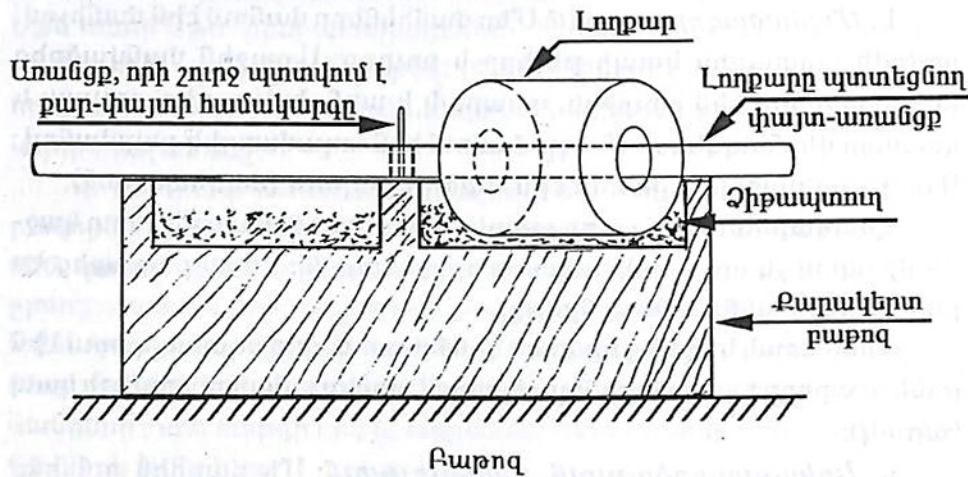
Ոսկերչությունը զարգացած չէր: Ամբողջ շրջանում ընդամենը
երկու ոսկերիչ կար: Թե սրանք ինչով էին զբաղվում, ոչ ոք չգիտեր:
Միայն հայտնի էր, որ մեր գյուղի ոսկերիչն էր պատրաստել պատա-
ռագի համար անհրաժեշտ բոլոր պիտույքները:

Բոլոր գյուղերն էլ ունեին իրենց սափրիչները: Եվ նրանց զբաղ-
վածությունը միայն շաբաթ և կիրակի օրերին էր:

թ. *Ձիթահանություն:* Ձիթապտուղը և ձիթալուղը մեր շրջանում
բավական զարգացած էին և տնտեսական նշանակություն ստացած,
հատկապես՝ վազըֆում ու Քաբուսիեում: Միայն վերջին տարիներից
մարդիկ մտածեցին ձիթահան մեքենա՝ մամուլ, ձեռք բերել: Բայց
նախքան արտադրական այդ եղանակին անցնելը, դժբախտաբար

շրջանը հայաթափվեց, և ձեռնարկումը տապալվեց: Սակայն մինչ այդ ձեռքը ձեռքով էին հանում:

Ձիթապտուղը սևանալուց ու հասունանալուց հետո ծառերը թափ էին տալիս, անկորուստ հավաքում հատիկները: Ձիթապտուղն աղում էին հատուկ բարոզների մեջ:

Բարոզը մի կտոր ավազան է (տե՛ս նկարը): Կենտրոնում մի առանցք է բարձրա-նում: Որձաքարից մի հընճեռ՝ ուլունք կա, որի միջով անցնում է լծակ-ձողափայտը, այդ լծակը պտտվում է կենտրոնից բարձրացող առանցքի շուրջ՝ իր հետ քարշ տալով-պտտեցնելով լող-քարը կամ հընճեռն: Սա իր հերթին աղում, ճզմում, ջարդում-մանրացնում է ձիթապտուղը: Ինքնին հասկանալի է՝ ձողափայտի երկու կողմից քաշում են երկու մարդ: Պատահում է, որ ձողափայտը քաշելու համար մի էշ են լծում:

Ձիթապտուղն աղալուց հետո խմորը բրգաձև լցնում են մեծ ա-մանների՝ կաթսաների կամ լազանների մեջ: Ձիթապտուղն ինքնաբերա-բար կուտակվում է լազանի եզերքի փոսիկների մեջ: Այս ձեռքը կոչ-վում է արդար ձեթ, որը վաճառքի ենթակա չէ: Մեծ լուղի-լազանի վրա դնում են երկու փայտ: Այս փայտերի վրա էլ՝ ձեթի մաղը, որի ցանցը պատրաստված է մետաղյա թիթեղից: Այս մաղի մեջ լցնում են մեկ-երկու կգ-ի չափ ձիթապտղի խմոր, ապա եռման ջուր ու խառ-նում:

Այս աշխատանքը կատարում է տան մեծ կինը՝ մայրը, սկեսուրը՝ շրջապատված օգնական կանանցով: Մայրիկի ձեռքերը մինչև իրի-կուն խաշվում է, որովհետև տաք ջուրը լցնելուց հետո պիտի մի լավ ճմլել-քամել: Տաք ջուրը ձեթի հետ իջնում է լազանի մեջ: Երբ ջրի մակարդակը հասնում է լազանի պոնկին, ձեթը երեսին կանգնած է լինում 2-3 մմ հաստությամբ: Մայրիկը, մաղը մի կողմ դնելով, երկու ձեռքի-ափերով ձեթը վերցնում, լցնում է կողքի ամանի մեջ: Ձեթը վա-զըֆի և Քաբուսիեի համար տնտեսական զգալի կշիռ ունեն, մինչդեռ մյուս գյուղերում՝ ոչ այնքան:

ժ. *Կապիի (դափնի) ձեթը:* Գյուղատնտեսական մի առանձին ճյուղ էր կապիի ձեթի արտադրությունը: Սրա մշակումն այնքան էլ բարդ չէր, քանզի այդ ծառը չէր խնամվում. աճում էր քարակույտերի վրա, անջրդի տեղերում: Բնության մեջ այդ ծառը վայրի էր, բայց պատվաստում էին, դրանից որակավորվում էր, դառնում պտղաբեր: Տերևից ավելի ձեթն էր շատ հարգի, որովհետև դրանով պատրաս-տում էին որակյալ և անուշահոտ օճառ, որն արտածվում էր դեպի Ան-տիոք և Հալեպ:

Կապիի պտուղը նույն չափն ու ձևն ունի, ինչ ձիթապտուղը: Հա-սունացածն ավելի սև է, քան՝ ձիթապտուղը: Կապիի ձեթը չափազանց դառն է: Նրա դառնությունը առածի կարգն է անցել. «Լեղի՝ կապիի ձեթի պես»: Մշակումը կատարվում էր նույնքեր-դեկտեմբեր ամիս-ներից: Գյուղատնտեսական տարվա ամենավերջին արտադրանքն էր: Խոր աշնանը, քամիները սաստիկ ուժեղ էին լինում: Ցնցում էին ծառերը, խոնարհեցնում մինչև գետին: Պտուղը հավաքելու համար բարձրանում էին ծառը, ճյուղերն իրար հետ պարաններով կապկպում էին, իսկ պտուղը երկու ձեռքով հավաքում էին գոգնոցի մեջ, այնինչ ձիթապտուղը սոսկ թափ էին տալիս երկար գավազան-ձողերով:

Կապիի պտուղը հավաքում-լցնում էին կաթսաների մեջ, ջուր ավելացնում ու կրակ վառում: Կապիի պտուղը լավ եփվելով՝ ձեթը եռացող ջրի երեսն էր բարձրանում: Կրակը քաշում էին, կաթսան հան-դարսվում էր, ձեթը կանգնում ջրի երեսին, ինչը հավաքում էին շե-րեփով ու լցնում փթանոց թիթեղյա ամանների մեջ:

Կապիի ձեթը մեծ կշիռ ունեն մուսալեոցու տնտեսության մեջ:

ժա. *Կավագործություն:* Կավագործություն, իսկական առումով,

չունենինք: Բայց կանայք կավից պատրաստում էին ծափակ՝ սառ և եռագագաթ կրակարան: Որովհետև կաթսայիկը կամ սանը նստում է երեք քարի վրա: Առածի կարգ է անցել՝ թանջանքան ըրք քարեն գը նսդա (կաթսան երեք քարի վրա է նստում):

Ի հարկե, տեխնիկական ոչ մի միջոց չկար: Կինը հողը պիտի ճարեր, պետք է հունցեր, ցեխը դարձներ խմոր և դրան տար ուզած ձևը: Բայց, ի հարկե, սա էլ մի շնորհք էր, որն ամեն մարդ չուներ:

10. ԱՊՐԱՆՔԱՓՈԽԱՆԱԿՈՒՄ ԵՎ ԱՌԵՎՏՈՒՐ

Մուսա լեռում ապրանքափոխանակումը խոր արմատներ էր գցել տակավին հեռավոր անցյալում, և սրանում ոչ մի կասկած չի կարող լինել: Դա երևում է նրանից, որ մարդիկ խոսելիս իրերը գնահատում էին մի թամբած ձիով, ոչխարով, պախարայով (եզ), գույզ եզներով, տընով, արյունով: Ուրեմն՝ առուծախի ենթակա մի ապրանք կարող էր արժենալ այլերում ձան մը (մի թամբած ձի), դուզայըմ (մի ոչխար), պախարեյմ (մի եզ), լայծք մը (մի լուծք), դաուն մը (մի տուն), վիրայն մը (արյուն-մի կյանք):

Փոխանակում էին թուզն ու խնձորը, կարտոֆիլն ու գետնախնձորը, ցորենը, շաղգամը, սպիտակ մուրտը (հըմբալասը), բևիկը կամ տընտեսական ապրանքներ: Տվյալ գյուղում ինչ արտադրանք որ առատ էր, փոխանակության միավորը այդ նյութից էր ընդունվում:

Օրինակ՝ մեկ օխա (մոտ 1,3 կգ) թզի դիմաց՝ երկու օխա խնձոր, մեկ օխա ցորենի դիմաց՝ երեք օխա բևիկ կամ շաղգամ: Տնտեսական մի ապրանք (նայած մեծության) կարող էր փոխանակվել երկու կամ երեք օխա ցորենով և այլն:

Ամեն ինչ կամայական էր, գրավոր կամ անգիր օրենք չկար, ամեն ինչ կախված էր պահանջարկից կամ մատուցված ապրանքից:

Խնայողությունը հասել էր բարձրագույն կետին: Այսպես՝ ոչ միայն իրավունք չունեինք հացի փշրանքներ դես ու դեն շարտելու, առավել ևս՝ թափելու, այլ եթե գետնին մի փշրանք տեսնեինք, պիտի վերցնեինք, համբուրեինք, գլխից վեր տանեինք, ապա այնքան պահեինք ձեռքներին, մինչև որ մի պատ գտնեինք ու քարերի արանքում դնեինք

այդ սննդի փշրանքը. «Մեղա՛ քեզ, Աստված, հացի փշրանքը չե՞ս տեսնում, կոխտում ես, չե՞ որ դա մահացու մեղք է» ասելով: Ամեն ինչում Աստծո վախը կար: Այդ վախով էր, որ ժողովուրդը զսպվում էր. «երբ Աստծո վախը չկա, խիղճը մեռած է, ամոթը՝ չկա, և օրենքից էլ չես վախենում: Էլ ի՞նչ մարդ ես: Գազանից էլ առավել ես», — ասում էր մեր մեծը:

Խնայողությունը հասկացությունը ոչ միայն հացին էր վերաբերում, այլև՝ բոլոր առարկաներին ինչը որ կարող էր պիտանի լինել: Մի աման, պարան, գործիք փոխ տալու ժամանակ, խնդրում էին զգուշավորությամբ վերաբերվել, էշ, եզ օգնության տալիս՝ առավել ևս:

Ինչպես ամենուրեք, մեզանում ևս կային առևտրականներ, որոնք գալիս էին և ավելցուկները (թուզ), մսացու անասունը կամ վաճառքի ենթակա ապրանքը (դափնու ձեթ) երկուստեք հարմար-շահավետ գնով վերցնում, տանում էին: Կային այնպիսիները, որոնք փոխատվություն էին անում թզի, անասունի, դափնու ձեթի կամ բոժոժի հաշվին, տոկոսային գործող օրենքների հիման վրա:

Քաղաքի ոչ հայ խոշոր առևտրականներից, վաճառականներից դժգոհողներ գրեթե չկային: Կարծես մարդիկ իրար հասկացել էին: Օրենքին դիմելու կարիքը չէր զգացվում: Հաճախ վաշխատուն ըմբռնում էր գյուղացու վիճակը, և փոխըմբռնում էր տեղի ունենում: Մեզանում շուկա չկար: Ամեն երկուշաբթի «տոնավաճառ» էր լինում Լիվշիեյում՝ Սվեդիայի նոր կենտրոնում, որը մեր շրջանից մեկ-երկու ժամով հեռու էր: Փոխանակ մինչև Անտիոք հասնելու, թեթև գործերի համար մոտ տեղից էին օգտվում:

11. ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

Մուսա լեռը, լինելով նախալեռնային շրջան, չէր էլ կարող ծառայել որպես լեռնանցք: Շրջանում կամուրջներ չունեինք: Երեսնական թվականներին կամուրջներ կառուցվեցին Կարաչայի վրա: Իսկ Էքիզ Քյոփրու կոչվածը կառուցվել էր «հնչակյան պարոնների» ժամանակ՝ 1895-ական թվականներին:

Բարեկարգ ճանապարհներ գոյություն չունեին: Եղածները քար-

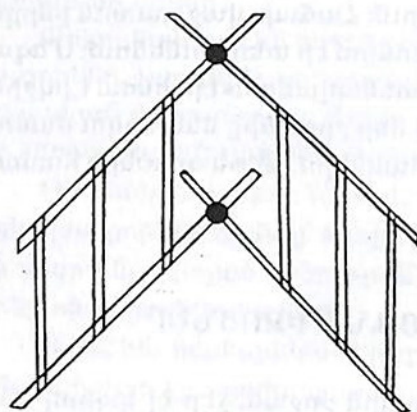
քարոտ, անխնամ կածաններ էին, որտեղով շատ անգամ աննկատելի բնագոյն էր առաջնորդում:

Կառավարությունը ճանապարհային հարկի տերն էր, իսկ ճամփաներինը՝ ոչ: Միջգյուղական ճանապարհները, ինչպես օրինակ՝ Անտիոք տանող ճանապարհը, մարդու ոտքն էր բացել, և այդպես էլ մնացել էին մինչև երեսնական թվականները:

Սեփական արտերը, պարտեզները, այգիները գնալու համար շատ տեղերում անցնում էին մեկը մյուսի կալվածքով, բայց միայն հետիոտն: Անասուն անցկացնելու իրավունք չկար:

Այսպիսի պայմաններում ամենագործածական գրաստը պիտի լիներ էշը: Այդ նկատառումներից ելնելով՝ Քաբուսիե գյուղում միայն էշն էր գյուղացու օգնականը: Մինչդեռ մյուս գյուղերում, հաճախակի կապ ունենալով շրջանների ու Անտիոքի հետ, ջորին էր հարգի, իսկ ձին՝ միայն հեծնելու համար էր վերապահվում:

Ձին ուներ հատուկ հարմարանք՝ թամբ: Ջորին ևս ուներ թամբ, որը կոչում էին սամար թուրքերեն բառով: Իսկ էշինը բոլորովին ուրիշ էր: Դա գյուղացին ինքն էր պատրաստում, և կոչվում էր գուրտանկ:

Գուրտանկ

Նախ էշի կոնակին դրվում էր մի ծածկոց, ապա՝ մի հաստ բազմոցանման բան, որը հատուկ պատրաստված էր այդ նպատակով: Սրանց վրա դրվում էր գուրտանկը: Այս ամբողջ կազմածոն փոխարինում էր թամբին:

Թամբը էշի համար չէր օգտագործվում, այն պատճառով, որ բարձր կատակեր, ճանապարհները շատ տեղերում 45° - 50° թեքություն ունեին, բեռը շրջվելու ընկնելու վտանգի տակ կլիներ:

Փորձը ցույց էր տալիս, որ գեղջ-

կական գուրտանկն ավելի հարմար ու նպաստավոր էր, քան թամբը:

Էշ չունենալու դեպքում գյուղացու շալակն էր տեսնում իր գործը: Պատահում էր և հարևանի օգնությունը զգացվեր: Այս օգնությունը

չէր զլացվի: Բերք ու բարիքը տեղափոխելիս ով պատահեր, նա էլ քշում-տանում էր գրաստը, եթե բեռն ընկնելու կամ շրջվելու վտանգ չկար: Օրինակ՝ մեր իշվուտ (կախարդ) տատիկը, մեր մեծերի ասելով, ջորուն անգամ միշտ մենակ է բարձել ու քշել:

Բոլոր դեպքերում գյուղացին՝ «Յա՛ Ալլահ, յա՛ Քրիստոս», - ասելով էր ճանապարհ ընկնում և մինչև տեղ հասնելը էլ ոչ մի բան չէր հիշում: Ոչ միայն գյուղացին, այլև գրաստն անգամ ճիգ էր թափում բոլոր առաջ տուն, ախոռ հասնելու: Գրաստի ընկրկելու դեպքում գյուղացին բեռից անմիջապես բռնում ու օգնում էր, ասելով՝ «Հալա, հալա, ջու՛հ, աֆերը՛մ, ջանը՛մ, աֆերը՛մ» (Հալա, հալա, ջու՛հ, ապրե՛ս, հոգի՛ս, ապրե՛ս): Գրաստը, տիրոջ օժանդակությունն ու քաջալերանքն ընդունելով, նոր թափ էր առնում, իսկ տանը մոտենալիս այնքան էր շտապում, որ համարյա վագում էր:

12. ՀԱՇԻՎ, ՉԱՓԵՐ

Հնում հաշվելիս են եղել լոբու հատիկներով, քարերով: Մեր օրերին հաշվում էին մատների վրա, իսկ տարեցները՝ համրիչով: Հատկապես ընդհանուրին վերաբերող հաշիվներում կոշիկը, թաշկինակը, ներքնագգեստը հաշվում էին զույգերով, իսկ ընկույզը հաշվում էին «ձեռքով», այսինքն՝ տասնյակներով:

Փոխանակության ենթագլխում մենք խոսեցինք ժողովրդական գնահատման ձևի մասին: Իսկ մեր օրերում՝ արդեն դարասկզբից, ամեն ինչ կատարվում էր փողով: Դրամական միավորն էր գրոշը:

Գրոշը, նրա ստորապատիկներն ու բազմապատիկները: Գրոշը միավոր էր: Գոյություն ունեին սաղ փարա և չուրըզ փարա: Սաղ փարայի դեպքում 1 օսմանյան ոսկին 100 ղուրուշ կամ գրոշ էր, իսկ չուրըզ փարայի դեպքում՝ 125:

1 օսմանյան ոսկին 5 մեջիդիե էր:

1 մեջիդիեն 4 քաոորդ կամ 10 բարդուր:

1 բարդուրը՝ 2 պզտիկ բարդուր:

1 պզտիկ բարդուրը՝ 4 մետալիկ:

1 մետալիկը՝ 2 կես մետալիկ:

1 քալ բեշլիկը՝ 3 գրոշ (պղինձ):

1 մանգրը և կես մանգրը ևս պղնձադրամներ էին:

Ոսկին զուտ ոսկեդրամ էր (ձույլ ոսկին 24 այսար էր): Մնացած փողերն արծաթ կամ արծաթախառն էին:

Սաղ փարայի դեպքում 4 մետալիկը 1 գրոշ էր: Հետևաբար, մեջիդին 20 գրոշ էր, իսկ ոսկին՝ 100: Չորրորդ փարայի դեպքում 4 մետալիկը 1,25 փարա էր, ոսկին դառնում էր 125 գրոշ (միջանկյալ փողերն էլ ըստ այնմ էին հաշվում):

Իսկ վերջում միայն սաղ փարան էր շրջանառության մեջ: Ծահր հաշվում էին պարզ և բարդ տոկոսներով:

ա. *Դրամական չափեր*⁸

	Սաղ փարա	Չորրորդ փարա
1. Ոսկեդրամներ		
1 ոսկի	100	125 գրոշ
1/2 ոսկի	50	62 գր 20 փարա
1/4 ոսկի	25	31 գր 10 փարա
մեկ դագին	25	31 գր 10 փարա
2. Արծաթե դրամներ		
1 մեջիտին	20	25 գրոշ
1/2 մեջիտին	10	12 գր 20 փարա
1/4 մեջիտին	5	6 գր 10 փարա
մեկ մեծ բարդուր	2	2 գր 20 փարա
կես կամ պզտիկ	1	1 գր 10 փարա
3. Արծաթապղնձե դրամներ		
մեկ մետալիկ	10	12, 50 փարա
կես մետալիկ	5	6,25 փարա
4. Պղնձե դրամներ		
մեկ քալբեշլիկ	—	3 գրոշ
կես քալբեշլիկ	—	1 գր 20 փարա
մեկ մանգր	—	2,5 փարա
կես մանգր	—	1,25 փարա
5. Բարդուրի և մանգրի հարաբերությունը	—	10 մանգր

⁸ Տվյալները ստուգված են մուսալեոցի Զաքարիա Քեշիշյանի (ծնվ. 1886 թ.) կողմից:

բ. *Ծանրության չափեր*: Ծանրության չափերն էին օխան, բաթմանը (լիտր): Բաթմանը, որին մենք լիտր էինք կոչում, տարբերվում էր ըստ կշռվելիք ապրանքի, երբեմն երեք օխա էր, երբեմն էլ՝ 2,5 օխա, բայց երեք օխանոց բաթմանը գործածությունից ընկած էր:

Օխայով կշռում էին բոժոժը, բրինձը, շաքարը և այլ արտադրանքներ, որոնք ներմուծվում էին: Դա Անտիոքի կարգն էր: Իսկ տեղական արտադրանքները բաթմանով էին կշռում:

Օխան կամ հոխան 400 դիրհեմ էր, իսկ բաթմանը՝ 1000 դիրհեմ: Օխան ուներ իր ստորապատիկները՝ 0,5 օխա, 200, 100, 50, 10, 5, 2 և 1 դիրհեմ:

1 դիրհեմը 3,207 գրամ է, հետևաբար՝ 1000 դիրհեմը կամ 1 բաթմանը 3207 գրամ է:

Բաթմանի միակ բազմապատիկը դանթարն էր. 1 դանթարը հարյուր բաթման է:

Գըրաթը հավասար է 201 մմ գր:

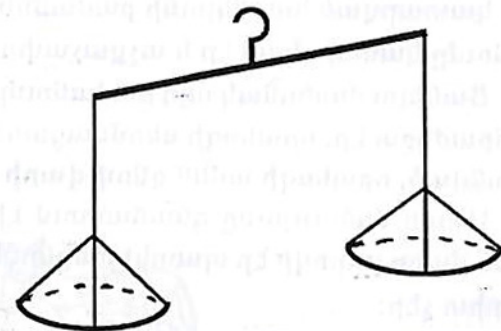
Ցորենի մեկ հատիկը հաշվվում է 50 միլիգրամ:⁹

Կշեռքը՝ սովորական, կախովի կշեռք էր՝ հասարակ, պարզ, գործածական:

Կշռաքարերն էին բաթմանը, այսինքն՝ լեյտրը, կեպլեյտրը, 200, 100-ական դիրհեմանոցները և օխան: Նժարը կոչվում էր փուրդ:

Մետաքսը կամ բոժոժը և այլ նուրբ ապրանքները կշռում էին շրջանից դուրս, Ֆրանկը՝ եվրոպական կշեռքով:

գ. *Երկարության չափեր*: Տեղում խոսում էին հին չափերով: Երկար ճանապարհը չափվում էր անվեր ճամփըկ-ով (օրվա ճամփա): Արտի, պարտեզի կամ տարածության երկարությունը կամ հեռավոր-

Կշեռք

⁹ Գ. Գավաֆյան, Թվաբանություն, Կ. Պոլիս, 1929, էջ 197-210:

րությունը քայլով էր չափվում: Կանգունը կտորեղեն չափելու համար էր: Սակայն երկու տեսակ կանգուն կար. մեկը՝ կտորեղենի կանգուն՝ արշինը, որը 68 սմ էր, մյուսը՝ էնդագեն 65 սմ:¹⁰ Թիզը և քայլը տների, շերամատների բարձրությունն ու լայնությունը չափելուն էին ծառայում, մակ՝ հեծան-գերանների, մարդակների, շերամատանը վերաբերող փայտերի երկարությունն էին չափում: Խորությունը, բարձրությունը չափում էին բոյով՝ հասակով, առանց հետաքրքրվելու, թե այդ հասակը ինչ կներկայացնի. հասակը միավոր էր: Առավոտյան կամ երեկոյան ժամանակը որոշում էին մասասով կամ կանգունով: Ասում էին արևը 2-3 մասաս կամ կանգուն բարձրացել է, կամ՝ «այիվը մասուսաում կամ էլզու կանգնում մնացե՞ս ու դիկր մերա» (արևը մեկ մասաս կամ երկու կանգուն է մնացել մինչև մայր մտնելը՝ հորիզոնից անհետանալը):

դ. *Մակերես*: Մակերեսը չափում էին օրավարով: Կար և դեռումը (1919, 32), բայց դա կառավարական էր:¹¹ Իսկ վարուցանքի ժամանակ երկրագործ մշակի ցանքատարածության, կամայականորեն կատարված եռանկյունի բաժանումը կոչվում էր գիրա: Այդ բաժանումը կամայական էր և աչքաչափով:

Ցանելու ժամանակ այդ բաժանումը կատարվում էր արորով: Դա անհրաժեշտ էր, որպեսզի սերմնացանն իմանար, թե արտի որ մասն է ցանված, որպեսզի ամեն գնով վարի-թաղի, մյուս օրվան չթողնի:

Արտի մեծությունը գնահատում էին օրավարով կամ գիրայով: Ամեն մարդ յուրովի էր պատկերացնում այդ չափերը, ոչ ոքի մտքինը ճշգրիտ չէր:

Սահմանները որոշվում էին կամ մեծղի-երկարակյաց ծառերով, խոշոր ժայռաբեկորներով կամ ինչ-որ ուղղությունով:

Ծավալի չափեր չէին օգտագործվում, չկային:

Հեղուկները չափում էին ծանրության չափերով:

Սորուն մարմինները (հացահատիկ) չափում էին ուտութլաղայով:

Ուտութլաղան մի փթի չափ էր և ստորապատիկ չուներ: Բազմապատիկներն էին՝

Ուտութլաղա	—
Կուլը	2 ուտութլաղա
Թըմնա	2 կուլ, 4 ուտութլաղա
Շըմբեյլ	4 թմնա, 8 կուլ, կամ 32 ուտութլաղա

Հարդը չափում էին խնձեյրով, ֆնրտով (տոպրակ) կամ խարով (4 ֆնրտ):

Հասկը, խոտը և այլն չափում էին խրձով:

Արտերի բերքը չափելիս քանակը չէին հաշտարարի, հարցնելու դեպքում էլ խուսափողական պատասխան էին տալիս: Անասունը (եթե՝ հոտ էր), շերամը, մեղուն, հավը կամ տան անդամներին սովորաբար չէին հաշվում, հաշվելու դեպքում լոելյայն էին հաշվում: Եվ անհրաժեշտության դեպքում միայն շահագրգիռ մարդուն էին ճշգրիտ թիվը տալիս:

¹⁰ Մենք չգիտենք, թե առևտրականը ո՞ր կանգունով էր գնում ապրանքը և ո՞ր անգունով մեզ վաճառում: Համենայն դեպս, օգտվողը նա էր:

¹¹ Գ. Գավաֆյան, *Աշխ.*, էջ 210:

III. ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԿԵՆՑԱՂ

1. ԲՆԱԿԱՎԱՅՐ

Ինչպես նախորդ էջերում նշեցինք, Մուսա լեռան երեք գյուղեր՝ Հաջի Հաբիբլին, Յոդուն Օլուքը և Քաբուսին, որոնց ավելացել են նաև Բիթիասը, Խղըրբեկը և Վազըֆը, սփռված են լեռնալանջերին, գրեթե մեկ գծով, հյուսիս-արևելքից դեպի հարավ-արևմուտք։ Եթե ուրիշ ոչ մի փաստ չունենանք, բավական է նշել, որ մի բարբառով խոսում են Հաջի Հաբիբլին ու Բիթիասը, մի բարբառով՝ Յոդուն Օլուք, Խղըրբեկ և Վազըֆ գյուղերը, իսկ մի այլ բարբառով՝ Քաբուսին։ Եվ վերջապես որպես ցայտուն ապացույց՝ Հաջի Հաբիբլին ունի յոթ-ութ տնտեսությունով Թրջընկ գյուղակը, Խղըրբեկը՝ Վերին Ազգուրը (կամ՝ Էզգեյր), Վազըֆը, Ներքին-Ազգուրը և Քաբուսին՝ Չեկիկը։

Եթե մինչև 1915 թվականը Մուսա լեռան բնակչության բնական աճն աննկատելի էր, ապա երկու համաշխարհային պատերազմների ժամանակամիջոցին այդ աճը շեշտակի էր և խիստ նկատելի։ Սրա ապացույցն այն է, որ 1946 թ. մինչև 1970 թ. հայրենադարձված մուսալեռցիների թիվն ավելի քան կրկնապատկվել է։ Նույնը կարելի է ասել և արտասահմանում՝ Լիբանանում և այլ երկրներում բնակվող մուսալեռցիների մասին։ Հետևաբար, խաղաղ ժամանակաշրջանում, զերծ լինելով հալածվելու, կոտորվելու արհամարալից մղձավանջից, շեշտակի աճն ավելի քան առկա է։

Չնայած սարալանջային գոգավորություններից, գյուղերը արևկող էին։ Միաժամանակ, բոլոր գյուղերն էլ ունեին իրենց ձորն ու ձորակը։

ա. *Ջուր*։ Բիթիասը ջրառատ էր, ուներ չորս-հինգ աղբյուր։ Փողոցների եզրերով ջուրը գլգլալեն հոսում էր և ոռոգում բոստան-բանջարանոցները։ Հաջի Հաբիբլին ուներ ընդամենը մեկ աղբյուր, որը դժվարությամբ էր բավարարում։ Գյուղը մտադիր էր ջուր բերել Բիթիասի կողմից։ Յոդուն Օլուքը մեկ աղբյուր ուներ։ Չէր բավականացնում։ Մտածում էին մոր ջրի մասին։

Խղըրբեկն ու Վազըֆը օգտվում էին Խղըրբեկի առատ ու մեծ աղբյուրից։ Ջրից հեռու գտնվողները խմելու, գործածելու ջուրը գիշերն էին վերցնում։

Հայկադաշտը՝ Ջեյթունին, մեծ մասամբ պատկանում էր հարևան հույներին (հոռոմներ), բայց ամբողջությամբ ոռոգվում էր Խղըրբեկի ջրով։ Առաջին աշխարհամարտից հետո հայերը (մուսալեռցիներ), հետըզհետե այդտեղ հողամասեր գնելով հիմնադրեցին մի մոր գյուղ՝ Հայկադաշտը։ Այնտեղ ապրում էր «ավելի քան երեք տասնյակ ընտանիք»¹։

Քաբուսին ուներ երկու աղբյուր։ Գյուղամիջինը՝ վերին աղբյուրը, սակավաջուր էր, և ամռանը հերթ էր գոյանում։ Իսկ գյուղեզրի աղբյուրը՝ ներքին աղբյուրը, բավական ջրառատ էր, ամռանը հազիվ 5-10 աղջիկ ջրի հերթի կանգնած լինեին։ Գյուղացիք մտադիր էին գյուղի վերին եզրին գտնվող Հիլդգի ջուրը գյուղ իջեցնել։ Քուքեյր թաղի ծայրամասի տները երբեմն օգտվում էին Ջարնթի սառնորակ աղբյուրից, բայց դրա համար անհրաժեշտ էր հսկա ձորը իջնել ու բարձրանալ, սակայն դա մի ջուր էր, որի մեջ ձմերուկը հինգ րոպեից երկու կես էր լինում։ Ջուրը աղբյուրից աղջիկները կամ ջահել կանայք էին մատակարարում կժերով։ Ջույգ ուներին ուղիղ դրած կամ մի կուծ և մի թիթեղյա տակաո (որը երկու կժի տարողություն ուներ) զուգակցած աղջիկը գնում էր ջրի։ Անգամ լվացքի ջուրն այդ ձևով տուն պիտի հասներ։

Ամեն ինչում մուսալեռցին ավանդապահ էր։ Եվ լվացքն անպայման շաբաթ օրը պիտի տեղի ունենար, չհաշված բացառությունները։

Հնում բաժակ գոյություն չի ունեցել։ Դիմագգիների մի տեսակը՝ խալումը, կլոր, երկար պոչով, թփի վրա լավ հասունանալուց հետո

¹ Խ. Մատուռյան, Քաբուսին։ Տե՛ս ՀՄԼ, էջ 109։

պոկում, կախում էին արևին, որը լավ չորանալուց հետո դառնում էր կեղև և հույժ թեթևանում: Ծարժելիս միջի կորիզները պատերին խփելով խշշում էին: Դա նշան էր, որ լավ է չորացած: Այն դեպքում էին գետնին, հավասարակշռված հաստատուն դիրքով, վերևից կտր անցք էին բացում 5-10 սմ տրամագծով՝ նայած խալումի մեծությամբ, կորիզները դատարկում, մեջը ջուր էին լցնում ու դնում մի կողմ: Խալումի ջուրը փոխում էին օրական երկու անգամ, մինչև ութ-տաս օր: Խալումը պատրաստ էր օգտագործման: Երբ մեկը ջուր էր խնդրում, խալումը լիքը լցնում էին և մատուցում: Սա իր ծարավը հագեցնելուց հետո ջրամանը՝ խալումը, փոխանցում էր ցանկացողին: Այսպես, մի մատակարարումից երեք-չորս հոգի կարող էին օգտվել, և դա ոչ միայն զարմանալի չէր, այլև սովորական և ոչ երբեք զգվելի:

XIX դարավերջին մուտք է գործել պղնձե թասը, թե ու՞մ կողմից՝ հայտնի չէ: Իսկ դարասկզբին բաժակը քաղաքացիական իրավունք ստացավ:

Պետք է ավելացնել, որ Առաջին աշխարհամարտից հետո մուսալեոցու կենցաղը նշանակալի չափով փոխվել էր, զարգացել:

բ. *Գյուղերը:* Գյուղը ուներ կորիզ, որի շուրջը փողոցների անձև դասավորմամբ խմբված են մեծ մասամբ երկհարկանի տները: Այս տները հետզհետե նոսրացել են, և յուրաքանչյուրն ուներ իր մեծ կամ փոքր տնամերձը: Ոչ մի հատակագծում: Հաշվի են առնվել միայն տնամերձի և տան հարմարությունները:

Տների, շենքերի դիրքն ուղղված է դեպի արևմուտք: Ծատ քչերն են բացառություն կազմում: Հավանաբար, հաշվի են առնված արևելյան ուժեղ քամիները:

Այսպիսով, ելնելով քաղաքաշինական-գյուղաշինական կանոնադրության ու հսկողության բացակայությունից, գյուղացին կառուցում էր ըստ իր հայեցողության՝ աստիճանաբար հեռանալով կենտրոնից: Ահա այսպես, ժամանակի ընթացքում գոյանում էին գյուղակները:

գ. *Թաղեր:* Քաբուսիեում՝ Կալեր, Եկեղեցու թաղ, Ներքին թաղ, Բաթոզ կամ Վիրը-Աղբայր, Փըլլուծ Իզգեր, Վիրը Թուղ, Թուսըննայն, Բուքեյր:

Վագըֆում՝ Հաջըլաք, Սարգըլնք, Անթաբլնք, Գուրթըննք:
Խղըրբեկում՝ Խավուրնից, Եհուդից թուղ (մեզ մոտ հրեա չկար.

եհուդի նշանակում էր կծծի, ագահ մարդ, այնինչ այդ թաղեցին, որի անունով թաղն է կոչվել, եղել է ուտող-խմող), Ծողը-Գլնկ, Չեթուլ Ծամիրզ (խաչմերուկ):

Յողուն Օլուքում՝ Ամաշ, Վիրը թուղ, Խանրուք, Իզգա, Գիդ:

Հաջի Հաբիբլիում՝ Թըջընըզ, Օբա, Սյուրկունց Թուղ, Պագգը-շենց Թուղ, Ուրան, Եարըշ-Գալա, Ուրուդեյն Իզգեն, Եամաշ, Դուդագլենց Թուղ, Դերմիշենց Թուղ, Թաալադենց Թուղ:

Բիթիասում՝ Գարա Փունար (Սև Աղբյուր, ջրի ակը խորն էր ու մութ), Օհան Ոսկեբերան, Շըպալըղեյն, Լեկլեկեյն Սըրթը, Ղաբըլըզ (ուր երեխաները գնդիկ էին խաղում), Ֆրենգեյն Աղբայր (ջրաղացներ բանեցնող յոթ աղբյուր), Մինասեյն սըրթը, Շերբեթենց Բուշան (որտեղ ծերունիները հավաքվում ու զրուցում էին), Վիրը Կուլ (Վերին Կալ):²

Յուրաքանչյուր հիմնական գյուղում մի երկու խանութ կար՝ համարյա գյուղի կենտրոնում: Այդ խանութներում սովորաբար նպարեղեն էին վաճառում:

դ. *Գյուղանուններ:* Գյուղերի անունները ստուգաբանվում են առավել կամ նվազ հավաստիությամբ:

Այսպես, Բիթիասում կա մի ուխտատեղի՝ Սըբ Եղիյուր (Սուրբ Եղիա) անունով: Ըստ ավանդության, այդտեղ բնակվել է Ս. Եղիան և ճանաչվել է ոչ միայն հայերի, այլև շրջակա ակիների ու թուրքերի կողմից: Ամեն առիթով դիմել են այդ սրբին: Երբ մեկը գնում է դեպի այդ բնակավայրը, և, եթե որևէ հանդիպող հարցնում է, թե ու՞ր ես գնում, նա պատասխանում է՝ գնում եմ Բեյթ Իլիաս (Իլիասի տուն): Բեյթ Իլիասը ժամանակի հոլովությամբ դառնում է Բիթիաս,³ և Հաջի Հաբիբլիից բաժանվել է ընդամենը մոտ 200 տարի առաջ:

Ինչպես նշել ենք, մի ձոր է բաժանում Բիթիասը Հաջի Հաբիբլիից: Ծերունիների պատմածի համաձայն, կառավարական հարկերը, գանազան տուրքերը միայն Հաջի Հաբիբլիի անունով են եկել:

Զորա Իսկենդերյանը գրում է, թե Հաջի Հաբիբ անունով մի մարդ ժամանակին ապրելիս է լինում այդ գյուղում: Այդ մարդու ազդեցու-

² Թաղային բաժանումները մեզ հաղորդեցին Գաղըյան Սիման և Կիրակոսը՝ Բիթիասից, Սուպուկյան Պողոսը և խնամի Սարգիսը՝ Հաջի Հաբիբլիից և Միսակ Չախչախյանը (Յարալյան-Վաթանի)՝ Յողուն Օլուքից:

³ Տե՛ս ՀՄԼ, էջ 79:

թյան շնորհիվ բնակավայրը կոչվում է նրա անունով: Եվ մինչև վերջին ժամանակներս նրա շատավիդներից եղել են: Այդ առաապելն ինչքան էլ անհավանական լինի, այնուամենայնիվ հետաքրքրական է, թե առաջ ինչպե՞ս է կոչվել այդ գյուղը: Այդ մասին ոչ մի խոսք չկա:

Յողուն Օլուքից դուրս, բարձրադիր մասերում երևում են ջրատար քարակոփ առուների հետքեր: Հավանական է, որ այդ գյուղ ջուրը բերած լինեն հեովից: Եվ ժամանակի ընթացքում, բնության տարերքի ազդեցության տակ և առուն անտեր-անխնամ մնալու հետևանքով այդ ջուրն անհետացել է: Բայց առուն իր լայնքով ու խորությամբ ուշադրություն է գրավում (Եղուն՝ հաստ և Օլուք՝ առու, ջրհորդան), և բնակավայրը կոչվում է Յողուն Օլուք:

Խղրբեկի գյուղի հողը պատկանելիս է լինում Խղրբ անունով մի ալիի բեկի: Հայերն այդ հողի վրա աշխատում են մախ որպես բատրակ, ապա որոշ ժամանակ անց հողը գնում են ու տներ կառուցում: Եվ այսպիսով գյուղը կոչվում է Խղրբեկ:⁴

Վազրֆ գյուղի հողը պատկանել է ինչ-որ կրոնական հաստատության: Սակավահող կամ հողագուրկ գյուղացիներն ինչ-որ կերպ հաստատվում են այնտեղ: Վազրֆ գյուղի անունն առաջ է եկել թուրքերեն վազրֆ (կավածք) բառից:

Քերուսիե անունը մնում է անբացատրելի:

Ե. *Եկեղեցիներ*: Սովորաբար եկեղեցին կառուցվում է գյուղի կենտրոնում: Այդպես էր Խղրբեկում, Յողուն Օլուքում, Հաջի Հաբիբլիում: Վազրֆն ունեցավ Ս. Աստվածածին իր անշուք եկեղեցին գյուղի վերին եզրին:⁵

Բիթիասում էլ պարագան մույնն էր՝ գյուղի վերևում էր գտնվում Ս. Աստվածածին եկեղեցին:

Քաբուսիեի Ս. Սարգիս եկեղեցին գտնվում էր գյուղի հարավային եզրին: Կողքին էր գերեզմանոցը: Բոլոր եկեղեցիներին կից անխտիր կար մակ դպրոց:

Քաբուսիեի եկեղեցին կառուցվել է 1802 թ.: 1915 թ. սեպտեմբերին ֆրանսիական ռազմաճակատը, որոնք մուսալեոցիներին փրկեցին

⁴ Տե՛ս ՀՄԼ, էջ 97, 100:

⁵ 1997 թ. այն հիմնովին վերակառուցվեց Թուրքիայի ներկայիս պատրիարք Մեսրոպ արք. Մուրաֆյանի ջանքերով (Ծանոթ. խմբ.):

թուրքական բանակի ճիրաններից, այն ոմբակոծեցին, որովհետև թուրք զինվորներն այն դարձրել էին բանակատեղի: Եկեղեցին նորոգվեց 1922 թ.:

Խղրբեկի Ս. Փրկիչ եկեղեցին կառուցվել է 1850-ական թվականներին և վերանորոգվել 1897 թ.: Այս գյուղում 1880 թ. հաստատվել էր ֆրանսիացի Գափուչիյան միաբանությունն իր հսկա եկեղեցիով:⁶ Այս գյուղը կոչվում էր Իտտեր (Ի Տեր)՝ եկեղեցու անունից: Միաբանությունը շրջակա բնակիչներին սիրաշահելու համար ձրի բժշկական օգնություն և դեղորայք էր մատուցում:

Յողուն Օլուքի եկեղեցին կառուցվել է 1790 թ., Թովմաս Առաքյալի վանքի ավերակների գեղաբանդակ քարերով: Սա մակ այն նպատակով, որպեսզի այդ քարերը բնակարանային շինարարության համար չօգտագործվեին:⁷

Բիթիասն էլ իր եկեղեցին կառուցել էր հնի վրա: Բողոքական համայնքն իր աղոթատեղին ուներ Բիթիասում: Սա մի ընդարձակ սրահ էր և ոչինչ չուներ որպես արտաքին ու ներքին կառուցվածքային գրավչություն: Բողոքականները Յողուն Օլուքում ևս ունեին իրենց փոքրիկ աղոթատունը:

գ. *Դպրոցներ*: Մուսալեոցին, ինչպես որ ամբողջ հայ ժողովուրդը, մշտապես պաշտել է իր եկեղեցին ու դպրոցը, որոնց մեջ տեսել է իր գոյատևման երաշխիքն ու գրավականը: Սակայն պատմական ու ճակատագրական պայմանների դժբախտ բերումով հայ մարդը բռնադատվել է խոսել իր մայրենի լեզվով: Միայն չորս պատերի մեջ ու ամայի անկյուններում էին հայերեն խոսում, էլ ուր մնաց կարգին դպրոց ունենալին: Բացառություն էին կազմում հայաշատ կենտրոնները, և այդ էլ այն պատճառով, որ պատկան իշխանությունը խուսափի քաղաքական գլխացավանքից:

Եկեղեցին ստիպված էր մեղմացնել ու շրջանցել դժվարությունները եկեղեցու կողքին իր դպրոցն ունենալու համար: Այնտեղ ուսուցանվում էր այնքան, որ աշակերտը կարողանար փոխ ասել, սաղմոս, մարգարեների գիրքը կարդալ, խորան բարձրանալ: Եվ դպրոցն

⁶ Տե՛ս ՀՄԼ, էջ 97:

⁷ Նույն տեղում, էջ 89:

այսքանով ավարտած էր համարվում, իսկ ծնողքը հպարտանում էին, թե արդեն «գրագետ» տղա ունեն, որը «մարգարե» է կարդում:

XIX դարի երկրորդ կեսին վարանոտ, շատ թույլ փորձեր են կատարվել մի քիչ գրագիտություն ներմուծելու: Այդ փորձերը կատարել են կաթոլիկ և բողոքական համայնքները: 1890-ական թվականներին Եսայի Կարիկյանի հոգաբարձության օրոք մեծահասակների համար վարժապետ է գալիս, երեկոյան դպրոց բացում ու հայերեն տառերը սովորեցնում: Ծատ շուտով Եսայի Կարիկյանին (Պահլավ) և նրա եղբորը՝ Կարապետին, որպես հեղափոխականների աքսորում են: Քիչ ավելի ուշ՝ 1897-1898 թթ. Սախկալը վարժապետն է մեծահասակներով զբաղվել: Որոշ մարդիկ մի փոքր գրաճանաչ են դարձել, բայց դա ևս երկար չի տևել: Այդ երիտասարդներից Մանուկ Գյոզալյանը հոր թույլտվությամբ գրել-կարդալ է սովորել ամուսնանալուց երկու տարի հետո: Հակառակ կիսագրագիտությանը (հագիվ Ավետարան էր կարդում), նրան պարտադրել են քահանայի պաշտոնը, բայց հետագայում, համառ աշխատանքի շնորհիվ, նա Ավետարանն ու մյուս գրքերը եկեղեցում գավառաբարբառով է կարդացել:

Սակայն եղել են երիտասարդներ, որոնք ճանաչել և գիտակցել են ուսման անհրաժեշտությունը, հատկապես այն ընտանիքների զավակները, ովքեր դրսից են եկել-հաստատվել, օրինակ՝ Ֆիլյանները, Գազանջյանները, Քեսաբլյանները և ուրիշներ: Նրանք գնացել են դրսի հայաշատ կենտրոններ՝ Այնթապ, Տարսոն, Մարաշ, Բեյրութ և հագեցրել իրենց ուսման ծախսերը:

XX դարասկզբին, Կիլիկիայի ծանոթ դեպքերից հետո, 1911 թ. Հայոց միացյալ ընկերության և Հ. Բ. Ը. միության միացյալ ջանքերով ու կրթական տեսուչ Միքայել Նաթանյանի ճիգերով Հաջի Հաբիբլիում և Քաբուսիեում բացվում են նախակրթական դպրոցներ: Այդ մասին իմանալով՝ ես, որպես հետաքրքրասեր երեխա, գնում եմ եկեղեցու բակ: Տեսնում եմ դպրոցի ճակատի ցուցատախտակը, որի վրա խոշոր տառերով գրված էր՝ Հայոց միացյալ ընկերության և Հ. Բ. Ը. միության դպրոց: Այդ տարի մենք ունեցանք երկու երիտասարդ ուսուցիչներ՝ Նազարեթ Նալբանդյան և քեսաբցի Գևորգ վարժապետ:

Իսկ մինչ այդ դպրոցներում տիրում էր տերթոդիկյան մեթոդը: Մի օր Թաշչյան Եղիա վարժապետը, չգիտեմ որ մեղքիս համար,

ամբողջ կես ժամ ինձ անկյուն է կանգնեցրել՝ մի ձեռքումս մեծ Աստվածաշունչը, իսկ մյուսում՝ տախտակը, որի վրա ա, բ, գ էր գրված:

Իսկ մի ուրիշ օր վարժապետը Գևորգ Զիֆթյանին նույնպես ճիպտով մի այնպիսի հարված հասցրեց, որ ճիպտի մի կտորը առաստաղին կապվ, մի կտորը գետին ընկավ, երրորդը ձեռքին մնաց: Ինքն էլ զարմացավ, թե ինչ կատարվեց:

Ծեծը ոչ միայն արմատացել էր դպրոցում և ծնողների հոգեբանության մեջ, այլև ընդունված էր որպես սովորելու միջոց: Մի օր տատըս, իմանալով վարժապետի գյուղ գալը, ասաց.

— Այ թե սիլլա պիտի ուտես, նոր վարժապետ ունես:

— Ոչինչ, — ասացի, — վարժապետի խիստ տեղը վարդ կբուսնի:

Այսպիսին էր ուսման դրվածքն ամենուրեք: Հեռավոր անկյուններում, կորած-մոլորած Մուսա լեռան մեջ՝ առավել ևս: Ծնողներն ասում էին. «Միսը՝ քեզ, վարժապետ, ոսկորը՝ մեզ, միայն թե բան սովորի»: Ծիշտ է, բոլոր գյուղերն ունեին իրենց դպրոցը՝ չորս պատը եկեղեցու կողքին, սակայն մինչև 1911 թ. ոչ մի հարմարություն չկար: Քառանկյուն, բռնակով մի տախտակի վրա ա, բ, գ գրված ու մայրիկների կարած տոպրակի մեջ դրված, կրծքներիցս խաչաձև կախած փոքրիկ մինդար-բազմոցը՝ մի թևատակին, ձմռանը մի փայտ՝ մյուս թևատակին, դպրոց պիտի գնայինք: Դպրոցը մի սրահ էր, որի կենտրոնում դրված էր վառարան, ուր պիտի ճարճատեին մեր տարած փայտերը: Ցուրտը ներս չթափանցելու համար պատուհանները կտավով էին ծածկված: Լամպ գոյություն չուներ: Ծալապատիկ նստում էինք պատերի տակ:

Նոր էր Մուսա լեռան մեջ ուսումնական գործը հունի մեջ դնելու փորձեր կատարվում, երբ Ա. աշխարհամարտն ամեն ինչ տակն ու վրա արեց: Զինադադարից հետո մարդիկ ծննդավայր վերադարձան, ծուխը նորից սկսեց բարձրանալ մուսալեռոց ոջախից, և կրթական գործն առաջնահերթ համարվեց՝ թեկուզ ամենատկար ուժերով:

Այստեղ պետք է պատշաճը հատուցել Հ. Բ. Ը. միությանը, որը Միքայել Նաթանյանի ջանքերով 1921-1922 թթ. Մուսա լեռան գյուղերն օժտեց նախակրթարաններով: Սակայն մուսալեռցին իր բազմաթիվ դրական հատկանիշների հետ ուներ և իր բացասական կողմերը: Ցավալի թյուրիմացությունների և կամայականությունների

պատճառով հազիվ հինգ տարի է դիմանում դպրոցների ընդհանուր տնօրեն Գրիգոր Արոյանը, և Բարեգործական միությունը մեր գյուղերում դադարեցնում է իր գործունեությունը: Այնուհետև՝ ով ինչպես և ինչքան կարողացավ: Ուսումնաստենչ երիտասարդները մորից իրենց հայացքն ուղղեցին շրջանից դուրս:

Է. *Գերեզմանատներ:* Գերեզմանատները եկեղեցիներին կից, ավելի շուտ՝ մոտիկ էին տեղադրված: Դա ուներ իր անպատեհությունը, շատերը գիշերը վախենում էին այդ ճամփից անցնել:

Հնուց անդի կար մի սովորություն, երբ կինը մեռնում էր, նրան թաղում էին հայրական տոհմի գերեզմաններում կամ՝ կողքին: Դամբարաններ չկային: Նոր մեռելը հնի կողքին կամ վրան էին թաղում: Տոհմական գերեզմաններն առանձնացված չէին: Համարյա բոլորն իրար էին խառնված: Տարեցները հազիվ էին ջոկում սրա-նրա գերեզմանը:

Երբ մուսալեոցին ծննդավայրից հեռացավ, հին սովորությունները սակավ առ սակավ մեղմացան: Կնոջը թաղում էին ամուսնու տոհմական գերեզմանում:

2. ՏՆԵՐ ԵՎ ՇԵՆՔԵՐ

ա. *Տներ:* Սկզբում տները եղել են միհարկանի, տինիրքով՝ տանիքով, մի սենյականոց: Այս մի սենյականոցը մինչև վերջերս դեռ գոյություն ուներ: Մեր մեծերը պատմում էին, թե հիշում էին տներ, որտեղ այժը, կովն ու ոչխարը տերերի հետ գիշերում էին միատեղ: Մեր օրերում դա արդեն այդպես չէր:

Տները բացառաբար քարից էին կառուցվել, լեռան սպիտակ քարով: Քառանկյուն տաշած քարը միայն դարասկզբին էր մուտք գործել: Սրբատաշ քարով տուն չկար:

Միահարկ տներն ունեին իրենց սաքուն: Երկրորդ հարկի մեծ սենյակը համարյա պարտադիր կարգով ունենում էր պատշգամբ, որովհետև երկրորդ հարկի ճանապարհը՝ աստիճանները, դրսից էին լինում, սակավ լինում էր նաև ներսից: Անցյալ դարավերջին կառուցվեցին երկհարկանի բազմասենյակ բնակարաններ՝ սաքնով ու պատըշգամբով, բայց առանց փողանի (միջանցք), մի շարքով: Սա այն

հաշվով, որ ընտանիքի յուրաքանչյուր տղան ունենար իր վարի ու վերի սենյակները: Առանձին մատան կամ թոնրատուն չկար: Այդ վարի ու վերի բնակարանով ընտանիքը պիտի բավարարվեր: Ձմռանն առաջին հարկում էին բնակվում, իսկ ամռանը՝ երկրորդ հարկում:

Թոնիրը շենքի առջև էր լինում կամ՝ կողքին: Մեկ թոնիր՝ ամբողջ գերդաստանին, մույնիսկ՝ հարևաններին: Թոնիրը գետնի երեսին էր լինում, իր կառուցվածքով մի քիչ թեք՝ դեպի առաջ: Երեք կողմից բաց, բայց ինչ-որ պատի կոթնած և վրան ծածկված: Թոնիրն առաջամասի ներքևից ունենում էր օդանցք և իր անբաժանելի խննթըրուշը (խառնաձող), որով կրակն էին կարգի բերում, պատրաստում բաղարջ ընդունելու՝ թխելու:

Հարմարության դեպքում տունը երկու մուտք էր ունենում, իսկ երբ տունը մեկ ընտանիքի էր պատկանում, մուտքը մեկն էր լինում:

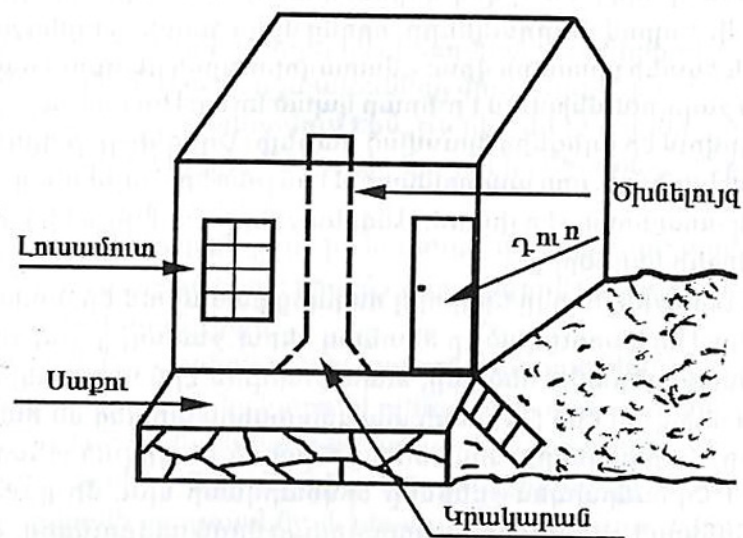
Տունը միշտ դեպի արևմուտք դարձած էր լինում, երեսը՝ դուռը, աջ անկյունից: Մեկ սենյակի դեպքում չափերն ավելի խոշոր էին լինում՝ հինգ-վեց մետր: Առաջամասը կոչվում էր իրիս (երես), հետևի պատը՝ իտիվ, երկու կողքերը՝ ջաբալ: Երկու ջաբալները բարձրանում էին առաջամասից և հետնամասից ավելի, կազմելով երկթեք կտուր շուռ եկած անկյունի ձևով՝ գագաթը մեջտեղում: Այս գագաթի վրա դրվում էր միջին հաշվով վեցմետրանոց հեծանը, որի վրա հենվում էին մի ծայրով մարդակները, որոնց մյուս ծայրերը հանգչում էին առջևի և հետևի պատերի վրա: Հնարավորության դեպքում մարդակների վրա շարվում-մեխվում էր իրար կպած եղեգ: Սա լավագույնն էր: Եթե ոչ՝ դրվում էր եղեգնից հյուսված բաթեյր: Եղեգնի վրա դրվում էր ցեխ, ապա կղմինդր, որը պատրաստում էին թաթերը՝ ալևիները: Այս ծածկի տակ առաստաղ չէր լինում: Անձրևաջրերը թափվում էին տան հետևի ու առջևի կողմերից:

Առաջին հարկը երկրորդ հարկից բաժանում էր տախտակե հատակը: Սա կառուցված էր հետևյալ կերպ. ջաբալից-ջաբալ հանգչում էր հաստ գերանը՝ հեծանը, ապա շարվում էին մարդակները, որոնց վրա մեխվում էին հատակի տախտակներն առանց սև հատակի: Հեծանը, մարդակները, տախտակը հղկված-մաքրված պետք է լինեին:

Ընդհանրապես շենքերը երկհարկանի էին, մի քանի բաժանմունքներով, վեր-վարով և կառուցված մույն սկզբունքով: Հիմնարկեքից առաջ նախապատրաստվում էր շինանյութը: Տան հիմքում մոր-

թում էին աքլոր, բարեկեցիկը՝ ոչխար կամ գառ, բոլորի՝ թե՛ վարպետի և թե՛ բանվորների տրամադրությունը բարձր էր լինում և բոլորն էլ տանտիրոջը բարեմաղթություններ էին անում:

Վարպետը՝ որմնադիրը, ունենում էր մեկ քար հասցնող, մեկ ցեխ տվող, մեկ ցեխ պատրաստող, մեկ պատը լցնող և մեկ քարտաշ, կարիքի դեպքում՝ նաև ուրիշ օժանդակներ: Ցեխի հողը մաղված պիտի լիներ, հողին խառնում էին գասըրա (հարդի խոշորը), ջուր ածում ու կոխկրտում, մինչև որ շաղախն ստանար որոշ մածուցիկություն: Քար ու շաղախ հասցնողին ասում էին քուր քնրող (քար նետող) և թեյն քնրուղ (թի նետող): Նրանց կոչում էին թաշջի և չամուրջի: Վարպետը, բարձր պատին կանգնած կամ պագած չամուրջին ցեխ-շաղախը թիով միասին շարտում էր վարպետին, սա ձախ ձեռքին ծեփիչը բռնած, աջ ձեռքով ցեխը ստանում էր, պատին շուտ տալիս, թին ցած գցում, ցեխը փռում, այս անգամ թաշջին էր քարը շարտում վարպետին, վարպետը քարը երկու ձեռքով ստանում, դնում էր ճիշտ տեղում, ձեռքի տակ գտնվող մուրճով թրխկացնում մի երկու անգամ՝ ու վերջ: Փայտամածը պատը լցնողներն էին օգտագործում: Վարպետը պատի վրա իրեն ազատ էր զգում: Եվ այդտեղ նա իր տարերքումի մեջ էր:

Տուն

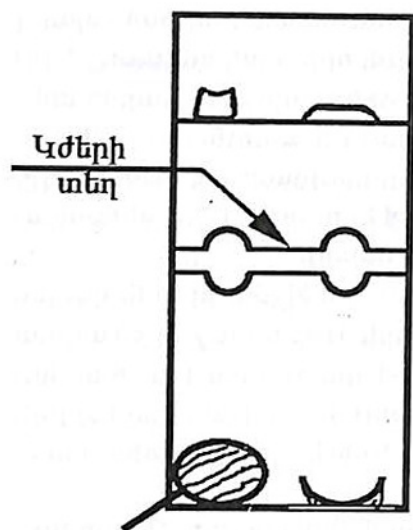
բ. *Տան շուրջը*: Ինչպես երևում է նկարից, տան դուրսը շատ պարզ է: Դուռը միշտ աջ կողմից էր, դեմը՝ սաքուն, որի տակ հովանոց է լինում: Այնքան ընդարձակ, որ կարելի է մի երկու այծ ու ոչխար էլ պահել: Առաջամասում՝ ձախ կողմից լուսամուտ-պատուհանն է: Դուռն ու պատուհանի արանքում՝ օջախը, որից բարձրանում է ծխնելույզը, պատի միջով, մինչև կտուր և մոտ 40-50 սմ էլ բարձր: Մեկ սենյականոց տան բարձրությունը հասնում էր 4-5 մետրի:

Երկհարկանի շենքի դեպքում՝ 8-9 մետր, և ծխնելույզը նույնպես պիտի բարձրանար պատի միջով մինչև վերև: Եթե տան շուրջն ազատ է, հարևանը հեռու է, սենյակն ունենում է 3-4 պատուհան՝ ըստ հարմարության: Երկրորդ հարկը լուսամուտ-պատուհանների առումով ավելի ազատ է, քան՝ առաջինը: Սաքուի աջ կամ ձախ կողմից աստիճաններ են լինում, սովորաբար՝ քարից:

Դռները միափեղկ էին, հասարակ կամ՝ նախշավոր: Դուռը պըտըտվում էր ծղխնի վրա: 4-5 սմ հաստությամբ, մոտ 10 սմ լայնքով մի հղկված փայտ ծաղայում էր որպես առանցք, որի երկու ծայրերը կլորացված էին լինում, որպեսզի վարի մասը պտտվի քարե առանցքակալի մեջ, իսկ վերի ծայրը՝ շրջանակի վերևի մասում բացված անցքի մեջ: Առանցք-փայտի վրա կապվում են երեք գոտիկներ, որոնց վրա մեխում են հղկված տախտակները: Յուրաքանչյուր դուռ ունի իր կղպանքը (կղպանք-կողպեք): Դուռը ներսի կողմից ունենում է իր մանդուլը՝ փայտից պատի մեջ մտնող, մի մեխի շուրջ պտտվող կամ հունի մեջ գնացող-եկող:

Դռների և պատուհան-լուսամուտների առաստաղը լինում էր փայտից և կոչվում էր անթափ: Այս անթափը վրա տախտակ էին կրպցրնում տեքսի համար: Պատուհանների ցանցն առհասարակ լինում էր փայտից:

գ. *Տան ներսը*: Դռնից մտնելիս անմիջապես աջ կողմում գտնվում է կուճը-քուրճը (կժերի քոթոնկ) երկու կժերի համար: Դա մի բացվածք է պատի մեջ՝ բաժանված երեք մասի: Առաջին մասում դրված է խնլում կամ թաս, երկրորդ մասում երկու կժերն են հանգչում երկու փայտի արանքում կամ տախտակի վրա բացված կլոր հարմարանքում: Փայտի կլոր անցքն այնպես պետք է տաշված լինի, որ կուժը հեշտությամբ թեքվի դեպի առաջ ջուրը թասի, խնլումի կամ որևէ ամանի մեջ լցնելու համար: Երրորդ մասում դրվում է առձեռն ամանեղենը:

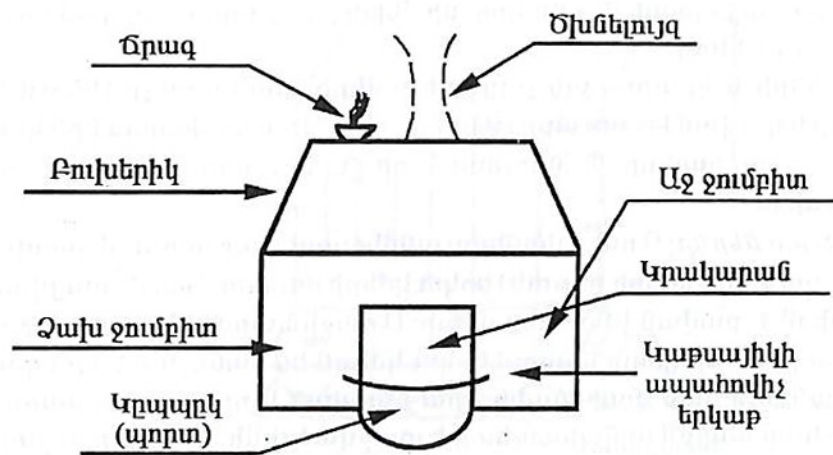

Կուճը-քուրթը

Քիչ այն կողմը, նույն պատի վրա և նույն բարձրությամբ մի ցցից կամ մեխից կախվում է դիզալամոն (գդալի աման), որը եղեգնից մի փոքր կողով է, առանց կանթի: Մի քիչ էլ այն կողմ բացվում է մի բնդիհուն (պատուհան) 30/40 սմ, պատի ներսի կողմից միայն մի քարի տեղ կա մանր-մունր իրեր դնելու համար: Այսպիսի բնդիհունները երեք-չորս հատ էին և՛ առաջին հարկում:

Դռնից անմիջապես ձախ լինում է մի փոքրիկ, զիգզագ անցք ամառ թե ձմեռ կատվի ազատ ելու-մուտն ապահովելու համար: Ա-

ռանց շան տուն շատ կար, բայց առանց կատվի տուն քիչ կար: Քիչ ավելի ձախ, համարյա պատի մեջտեղում, լինում էր օջախը: Օջախի առաջամասը կիսակլոր, տաք մոխրի տեղն է՝ կըպպըկը (պորտ):

Օջախ

Ներքնահարկում՝ կրակարանը, կրակարանի առջամասում ճաշի կաթսայիկի ապահովիչ երկաթն է: Կաթսայիկը հետևի կողմից նստում է երկու ցցվածքների, իսկ առջևից՝ երկաթի վրա: Կաթսայիկի աջ ու ձախ կողմերում աջ ու ձախ ջումբետներն են աման, ունելի, ակիշ կամ գդալ դնելու համար: Օջախի 10-12 սմ լայնքով վերնամասում դրվում էր ձեթի ճրագը, նավթի լամպը, լուցկին կամ մման այլ իրեր:

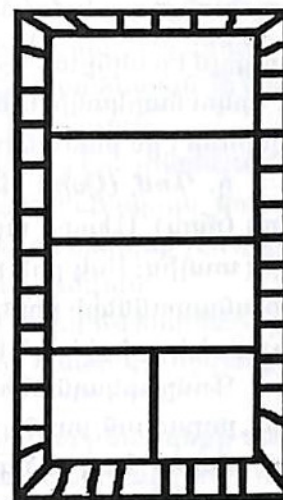
Օջախի և ձախ անկյան արանքում լուսամուտ-պատուհան էր:

Մյուս՝ հյուսիսային պատի ձախ անկյունում, պատի մեջ բացվում է մի պահարան կամ՝ գրապահարան: Առաջին հարկը լինում է փակ, մյուս հարկերը տրամադրում են գրքերի կամ այլ պիտանի իրերի համար: Եթե պահարանը մեծ, բարձր է, տեղադրվում է գետնից 20-25 սմ, իսկ եթե փոքր, կարճ է՝ մեկ մետրի վրա:

Պատի մեջտեղում բացվում է ուկլըկը՝ ծալքատեղը: Ամեն գիշեր անկողիները պիտի բացվեն այդ նույն պատի տակ, ձմռանը բարձերը պատին կպած են, իսկ առավոտները՝ պիտի հավաքվեն, ծալվեն երկայնակի ու շարվեն ուկլըկում: Ամռանն անկողիները փովում են սաքում կամ պատըշգամբում, որը վերևից ծածկված է: Այս պատի վրա, ուկլըկի վերևում, պատին խրված ցցերի վրա դրվում էր մի մաքուր տախտակ ամանեղենի համար:

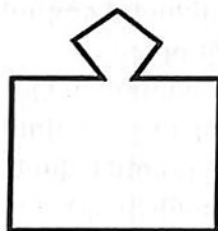
Հետևի պատի երկայնքով դրվում են կարասները, սափոր-կժերը՝ ժածիկ պանիրով, ձիթապտղով, ձեթով կամ թթուներով լի: Կարաս-կժերի առջևում, հետևի պատին զուգահեռ կանգնում են մեծ ու փոքր ամբարները:

Մեծ ամբարը երեք բաժանմունքով մի մեծ սնդուկ է: Առաջինում՝ ձավարը, երկրորդում՝ ցորենը, երրորդում՝ ցորենի օժանդակողը՝ կորեկ, սիսեռ կամ եգիպտացորեն: Յուրաքանչյուր բաժանմունք առջևից, ներքևում ունի մի փոքրիկ քառանկյուն անցք՝ բլիզը նույն ձևի

Գրապահարան

կափարիչով: Կափարիչը վերին մասում ունի շեղանկյուն բռնակ:⁸ Այս բռնակով կափարիչները մեզ համար ծառայել էին որպես այբբենարան. տառերը գրում կայցնում էին վրան:

Բլիզ

Փոքր ամբարը բաժանվում էր երկու մասի՝ առանց ներքևի անցքի, որովհետև ձեռքը մինչև հատակը հեշտությամբ էր հասնում: Իսկ մեծ ամբարից հացահատիկ վերցնելու համար բլիզը բարձրացնում-սահեցնում էին դեպի վեր:

Երկրորդ հարկը բացի լուսամուտներից և ուկլիկից ուրիշ ոչինչ չէր ունենում, բացի զանազան նպատակների համար երկու-երեք պահարանից:

Բազմամյա ընտանիքի հայրը շենքը կառուցում էր այնքան իշքից (աչք-սենյակ), քանի տղա, որ ունենում էր, և՛ երկու հարկանի: Սաքուն, պատշգամբը և դուրս գալու ճանապարհը երկուսի էին բաժանված լինում, թեև ճանապարհի իմը-քոնը չկար:

դ. Գոմ, Ախոռ: Գոմը և ախոռը մեկ բառով էին արտահայտվում՝ բըկ (բակ): Ախոռն այն տեղն էր, որտեղ էշին կամ եզ ու կովին կեր էին տալիս: Իսկ բըկ բառն ընդհանուր հասկացություն էր և տրվում էր անասունների բոլոր շենքերին: Իսկ տան բակը խնավը էր կոչվում: Նայած կարիքի՝ մեկ կամ երկու գոմ էր լինում:

Գոմը երկայնակի շինություն էր, եղջերավորներն ու էշը կապվում էին, յուրաքանչյուրն իր տեղում և յուրաքանչյուրն ունենում էր իր մուրը՝ ախրոը: Իսկ այծերն ու ոչխարներն արձակ վիճակում աղքիլվում էին (աղուլ էին մտցվում): Բացի դռնից, գոմն ունենում էր մեկ կամ մի քանի օդանցք: Գոմերը միշտ եղել են տան կողքին: Պատերը չէին էլ ծեփվում սվաղվում: Ծածկը լինում էր հողից և կոչվում էր դիմիրք (տանիրք) և հարթ էր: Դիմիրքը երբեմն ծառայում էր որպես բակ, երբեմն՝ որպես անասունների հասողությունից հեռու օժանդակ տարածություն՝ չորանոց (արևի չորանոց):

⁸ Այս շեղանկյունի բռնակով կափարիչները մեզ ծառայել են որպես այբբենարան. ա, բ, գ գրում էինք վրան:

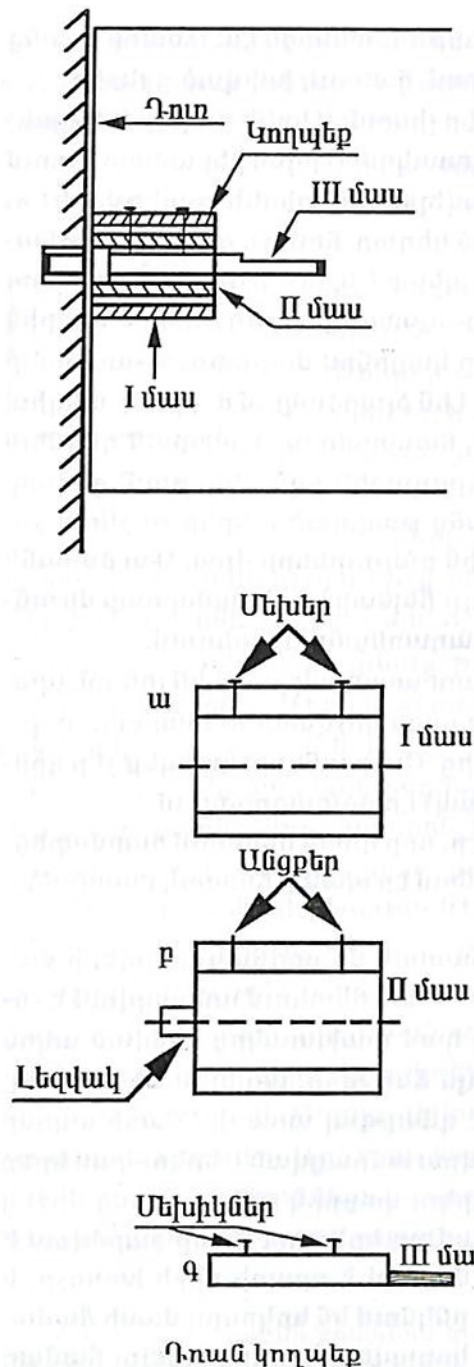
Գոմն առհասարակ անասունների ձմեռանոցն էր: Ամառը նրանց կապում էին տնամերձի ծառերից կամ՝ հատուկ խփված ցցերից:

Առանձին մարագ՝ խոտանոց չէր լինում: Վերևի հարկը (սենյակ) ձմռանն օգտագործվում էր այս նպատակով: Արդեն շերամատներում էին գտնվում ճրգզեյն (շերամից ավելացած տերևի թափոփուկ) ու ճրգզը հայնդ (շերամի արտաբերած կեղտը՝ հունդ), գազալը (աշնանը թթեմու չորացած տերև): Այստեղ պետք է նշել, որ գարնանը թթեմու դալար ճյուղերը ու տերևը զտելուց-օգտագործելուց հետո ծառերին դումրըմում էին, ծերացած ճյուղերը կացինով մաքրում, թթաստանը ջրում ու վարում էին, ծառերը նորից էին ծլարձակում ու շիվեր տալիս, աշնանն այս տերևը դահանում էր, հաստանում: Նախքան դեղնելն ու թափվելը, որ պիտի փչանար, գյուղացին այն սկըրթում՝ շիվերը թափում էր գետին: Մի քանի օր անց թափված տերևը թոշնում-չորանում էր, դա հավաքում, փոում էին բնթուրների վրա: Դա ձմռանն անասունների սիրած կերն էր: Գնալը հեյնտը ևս շերամատան մի անկյունում էր պահվում, որին կանդրադառնա՞նք իր տեղում:

ե. Բակ, Արտաքնոց: Բակերն առհասարակ բաց էին լինում, պարսպապատ բակերը քիչ էին: Դարպաս կոչվածը հասարակ, սովորական դուռ էր՝ մի քանի տախտակից: Ծատ անգամ կողպեք չէր դրվում, մանդուլ կամ սուղընգ (սողնակ) էր օգտագործվում:

Սուղընգը մի գլանաձև փայտ էր, որը դռան հետևում հարմարեցված անցքից սահելով-սողալով մտնում էր պատի հատուկ բացվածքի մեջ:

Այստեղ կարելի է նշել յուրահատուկ մի սողնակ-կողպեքի մասին: Ե՛վ հասարակ բան է, և՛ բարդ: Դռան հետևում ամրացվում է «ո» տառի մնաց-բացվածքով փայտից կամ տախտակից շինված ակոս (առաջին մաս): Երկրորդ մասը նույն ձևն ունի, առավել մի լեզվակ: Այս մասը շարժական է և կարող է գնալ-գալ առաջին մասի ակոսի մեջ: Երրորդ մասը բանալին է, որի վրա ամրացված է երկու կամ երեք մեխ: Առաջին մասի վերևում կա երկու փոքրիկ անցք, որոնց միջից կախված են երկու (կամ՝ երեք) մեխ: Երբ երկրորդ մասը շարժվում է մինչև վերջ՝ դեպի ձախ, լեզվակը մտնում է պատի միջի խոռոչը, և առաջին մասի շարժական մեխերը ընկնում են երկրորդ մասի համապատասխան անցքերի մեջ: Դուռը կողպվեց: Դուռը բացելու համար

երրորդ մասը՝ բանալին, որ երկու մեխիկներով մի փայտիկ է, մտցվում է երկրորդ մասի մեջ, բարձրացվում վերև, որի մեխիկներն իրենց հերթին բարձրացնում են առաջին մասի մեխերը, որոնք կողպել էին դուռը, և քաշում դեպի դուռ: Երկրորդ՝ լեզվակով մասն ազատվում է մեխերից և շարժվում դեպի հետ և աջ: Լեզվակն ազատվում է պատից, և դուռը բացվում է: Բանալին կողպեքի երկրորդ մասի անցքի մեջ անցկացնելու համար դռան վրա մի քանի սմ վերևից մի բռնցքաչափ անցք է թողնվում: Այդ կողպեքի գաղտնիքը հիանալի է: Դուռը ոչ մի հնարով չի բացվի առանց իր բանալու: Բանալին պահվում է այնտեղ, որտեղ միայն տան տերը գիտե: Սերոբ Գյոզալյանը պատմում էր, թե իրենց էշը հասարակ սողնակը լեզվով բացում էր ջուր խմելու գնալու համար:

Այս տիպի կողպեքը գործածվում էր գոմերի համար:

Գյուղերի տները մոտ էին: Կարծես պետքարանի կարիքը չէին գգում: Յուրաքանչյուրն իր տնամերձի, պարտեզի մի անկյունով էր

բավարարվում: Արտաքնոցով տները յուրաքանչյուր գյուղում ընդամենը մի քանի հատ էին: Մարդիկ հարկադրվում էին շատ հեռու գնալ իրենց բնական պետքի համար: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո միայն մարդիկ սկսեցին այդ մասին հոգալ:

Ընդհանրապես տները մույն տիպի էին, աղքատի կամ հարուստի տները մույն ձևով էին դասավորված, տարբերությունը որակի ու խնամքի մեջ էր:

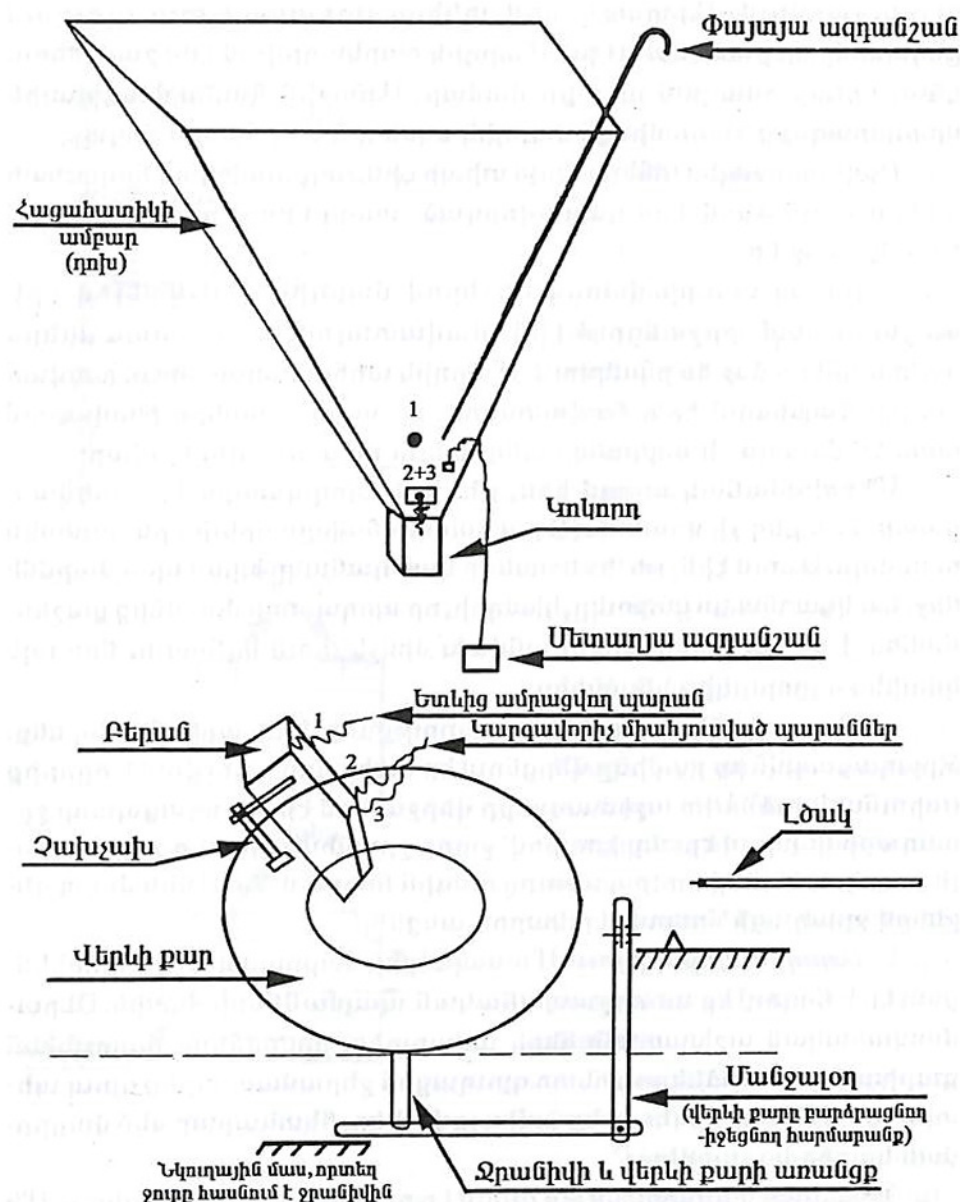
Ավերակ տների մոտով գիշերով մարդիկ վախվխելով էին անցնում կամ՝ շրջանցում էին, հավատալով, որ սատանաներն ավերակների մեջ են բնակվում: Մարդիկ առհասարակ մութ, խավար տեղից վախենում էին, հավատալով, որ սատանաները խավարում պահ են մտնում՝ մարդկանց հանդիպելու ու տանջելու համար:

Միաժամանակ ասում էին, թե, եթե պողպատյա իր ունենաս, սատանան քեզ չի մոտենա: Դրա համար մախընտրելի էին դանակն ու ասեղը: Ասում էին, թե, եթե ասեղը կամ դանակը խրես մարմնի մեջ, նա կդառնա քո ստրուկը, կխնդրի, որ պողպատը մարմնից քաշես հանես: Իսկ դու հանգիստ ու անվախ մինչև տուն կգնաս ու մոր այն կհանես և ստրուկիդ կճամփես:

գ. *Ջրաղաց*: Ջրաղացի նկարագրությունը մենք արդեն տվել ենք: Ջրաղացպանն իր բաժինը վերցնում էր մախօրոք և կոչվում է հըրրիք (աղունավարձ): Երբ աշխատանքը վերջանում էր, ջրաղացպանը ջրաղացը կապում էր. այլ խոսքով՝ ջուրը ջրանիվի վրայից շուտ էր գալիս այլ կողմ, դեպի դուռ, և ջուրը ուժգին հորդում էր: Ամեն մարդ գիշերով ջրաղացի մոտով չէր կարող անցնել:

է. *Առողջապահություն*: Մուսալեռցին մաքրասեր ու մաքրակենցաղ էր և հոգում էր առողջապահական պայմանների մասին: Օերամապահական աշխատանքների ավարտից, բոժոժների ընդունման քարխանան հանձնելուց հետո գյուղացին շերամատներից գյուղ պիտի քոչեր: Տունը երկու-երեք ամիս լքված էր, հետևաբար մեծ մաքրման կարիք կգգացվեր:

Նախքան տեղափոխվելը գնում էր ու տունը սպիտակեցնում: Մի տեսակ սպիտակ կրահող կար. այդ հողը բերում, լուծում էին ջրի մեջ և այդ լուծույթով տան ներսն ամբողջությամբ սպիտակեցնում էին: Ապա մի ուրիշ հողով ցեխ էին պատրաստում ու հատակը ծեփում:

(Ջրանիվը, ալյուրի թաքնան փոստրակը և այլ մանրուքներ չեն ներկայացված)

Ջրաղաց

Մի շաբաթ հետո տունը մաքուր, պատրաստ էր տերերին ընդունելու: Ամեն կողմ թարմություն էր բուրում:

Հնորոգված-չմաքրված տունը շուտ էր փոշով ծածկվում, ու մի քիչ անփութությունից ծայր էր տալիս լուռ, որից ազատվելը շատ դժվար էր լինում: Դրա դեմ պայքարելու համար մարդիկ նախքան քնելն, իրենց հագի շորերը՝ սպիտակեղենից սկսած մինչև վերջ, թափ էին տալիս ջրով լի մի մեծ լազանի մեջ: Լուռ թափվում էր ջրի մեջ ու էլ ուրիշ տեղ չէր կարողանում գնալ: Մեկիկ-մեկիկ լազանի եզերքին ջարդում էին դրանց: Եվ կամ՝ մթանը գնում էին թոնրի մոտ, եթե վառված էր լինում, մերկանում էին ու բոլոր շորերը թափ տալիս: Լվերը թափվելով՝ չըթ... չըթ... չըթ էին լինում, շորերը մաքրվում էին: Ամեն առավոտ, տղամարդուն աշխատանքի ճամփելուց հետո կինը կամ ջահել աղջիկն անկողինները հավաքելուց հետո, ավելը ձեռքն էր առնում, ամեն կողմ, ներսից-դրսից և բակն ամբողջությամբ ավլում-մաքրում էր: Մաքրում էր և գոմը: Ապա՝ գնում ջրի օրվա կարիքների համար: Իսկ երեկոյան թարմ, սառը ջուր բերելը պարտադիր էր:

Սաքուի մի եզերքին, հարմար տեղում դրվում էր մոխրամանը՝ քարե մի մեծ տաշտ, մոտ 60 լիտր տարողությամբ, միշտ լիքը մոխրաջրով: Նախ՝ մոխրաջուրը խնայում էր օճառը, երկրորդ՝ միշտ պատրաստ էր օգտագործման համար: Ծաբաթական մեկ-երկու անգամ մոխիրը թափում էին ու փոխում: Եվ այդ շաբաթ օրն էլ լվացքն էր արվում:

3. ԲՆԱԿԱՐԱՆԻ ԿԱՀԱՎՈՐՈՒՄ

ա. *Կահ-կարասի*: Զգեստեղեն ու զարդեղեն պահելու համար բլուրն էլ ունեին իրենց ավանդական սնդուկը: Երբեմն շատ պարզ, երբեմն էլ եզրային հատուկ ձևավորումներով ու քանդակներով զարդարված, իհարկե, բարեկեցիկների մոտ:

Ամանեղենը, ինչպես որ նշվել է վերևում, շարվում-դարսվում էր կուճըր-քուրճի վերի հարկում, իսկ քիչ գործածականները՝ հյուսիսային պատի երկայնքին, պատի մեջ խրված ցցերի վրա ամրացրած, մաքուր հղկված ու եզերագարդ տախտակի՝ ռաֆի վրա: Ամանեղենը

բազմազան էր, ճաշի համար՝ փայտե գդալներ (դոսախից, մաննից, երբեմն՝ ծիրանենուց և այլն), պնակներ՝ պղնձից, մետաղից, ճենապակուց, կավից ջնարակված և այլն:

Պղնձե կաթսայիկները, կավե կճուճները, ամանները զանազան չափերի ու ձևերի էին լինում:

Սեղանը հյուսված էր լինում ցորենի ցողունից՝ ծեղից: Ծառ քիչ տներում կար տախտակե սեղան՝ մոտ 15 սմ բարձրությամբ կլոր կամ քառակուսի-քառանկյուն: Նստում էին ծալապատիկ: Ծաշը պիտի սկսվեր տան մեծավորի «Հայր մերով» և վերջանար «Փառք քեզ, Աստված» և «Օրհնյալ է Աստված» փառաբանություններով: Առանց պատճառի մեծից առաջ սեղանից չէր կարելի հեռանալ: Ուտելու ընթացքում չէր կարելի աղմկել, անգամ բարձր խոսել կամ շատախոսել:

Տան գլխավոր և հիմնական առարկաների մաս էր կազմում փսիաթը՝ խսիրը: Սեւեկիան անվահանգիստը վերածվել էր ճահճուտի և կոչվում էր դուր: Այս ճահճուտում աճում էր բարդա կոչված եղեգնաման բույսը: Սրա մետրանոց տերևները շատ նեղ էին (մեկ սմ-ի չափ) և ճկուն: Թաթերը՝ ալեհները, խմբովին իջնում կտրում էին բարդան ու տերևից տարբեր չափերի խսիր պատրաստում: Մի փսիաթը պետք էր ծածկեր սենյակի հատակի մոտ կեսը: Թաթերի պատրաստածը հաստ էր, թեև՝ փափուկ, բայց՝ շուտ մաշվող: Իսկ քաղաքում պատրաստվածը լինում էր բարակ, բայց՝ երկարակյաց: 20-ական թվականներից սկսած մերոնք ևս սկսեցին որակով փսիաթ հյուսել անձնական օգտագործման համար:

Փսիաթների վրա փոում էին մեծ ու փոքր մինդարներ, բազմոցներ ու բարձեր, պատի երկայնքին կամ օջախի շուրջը: Գիշերները բազմոցները հավաքում էին և փոում անկողինները՝ ներքնակ, վերմակ:

Մենք խոսեցինք ամբարների, ինչպես նաև կարասների ու կժերի մասին: Հեղուկներ՝ ձեթ, յուղ, ձիթապտուղ, կիսատապակած մսեղեն (ղավորմա) և նման սննդամթերքներ պահելու համար օգտագործվում էին զանազան տարողությամբ՝ մինչև 10-15 լիտրանոց ապակե ամաններ, որոնք դրվում էին սովորաբար պատուհաններից, պատերի մեջ բացված խոռոչներում:

Ալյուրի և ձավարի համար կային տարբեր մեծության ու խտության մաղեր՝ պատի մեջ խրված մեխերից կախված: Փոքր քանակու-

թյամբ և առօրյա օգտագործման համար ձեթը, յուղը, ձիթապտուղը դրվում էին մահլիճների կավե կճուճների մեջ և կախվում պատին ամրացված ցցերից:

Այս աղքատիկ կահավորանքը լրացնում էին մեկ-երկու հատ առանց հենարանի աթոռակները: Գրապահարանները և այլ պահարանները պատերի մեջ էին պատրաստվում:

Ինչպես արդեն նշել ենք ուկրաինի մեջ հավաքում-շարում էին անկողինը: Աղքատների ուկրաիններն էլ աղքատիկ էին: Այսուամենայնիվ, մուսալեոցին անպայման մեկ ձեռք անկողին ավելի պիտի ունենար պատահական հյուրի համար: Իսկ բարեկեցիկների համար դա ավելի էր շեշտված, և նրանց ուկրաինը մինչև պոռնկը լիքն էր լինում: Այդ գյուղերում գիշերը ոչ մի մարդ դուրսը չպիտի մնար. սա պապեական անգիր օրենք էր:

բ. *Ջենուցում*: Օջախը ոչ միայն ծառայում էր ճաշ պատրաստելու, այլև՝ ջեռուցման համար: Վառելափայտն աշնանը պարտեզներից, թթաստաններից, անտառներից հայթայթվում-պատրաստվում էր և դարսվում ցախատանը:

Ընթերթից հետո բազմոցները փոկում էին օջախի շուրջը, որի մեջ ճրթըթոցով վառվում էր թթենու, ձիթենու, կաղնու և այլ տեսակի փայտը: Թեժ կրակը տաքացնում էր սենյակի հեռավոր անկյուններն անգամ: Տարերայնորեն ծնունդ էին առնում զրույց, հեքիաթ, երբեմն՝ ընթերցանություն, առօրյա կյանքի պատմություններ, երբեմն էլ, դրարոցական երեխաների առկայության դեպքում, երգ ու արտասանություն:

Բնելուց առաջ կայծերը հավաքում, անթեղում էին տաք մոխրի մեջ, որը մնում էր մինչև առավոտ: Ձմռանը լուցկու պահանջ քիչ էր լինում:

Կար և փայտածուխով ջեռուցումը: Սովորաբար կրակարանը դրվում էր հատակին բացված մի փոսիկի մեջ, սենյակի այնպիսի մի տեղում, որ բազմոցներով շրջապատելու հնարավորություն լինի: Փայտածուխը վառում էին դրսում, բոլորովին անծուխ և անվնաս կայծերը՝ կրակը, ներս բերում, կրակարանի մեջ լցնում: Ավելի գործնական էր մետաղյա կրակարանն իր անբաժանելի ունեղիով կամ ա-

կիշով: Ջեռուցման այս եղանակը հարուստների տներում էր կիրառվում, որովհետև ավելի մեծածախս էր:

Նախքան լուցկու մուտքը կրակը ստանում էին արեթով: Արեթը պատրաստվում էր մոխրաջրի մեջ պահելուց հետո չորացնելու, ապա փայտով ծեծելու եղանակով: Վերջում փափկում, բամբակի մման էր լինում: Սիսեռի մեծությամբ մի կտոր արեթ դրվում էր կայծքարի վրա, և ծավլած պողպատյա ձողիկով (չախմախ) հարվածվում էր կայծքարն այնպես, որ շփում տեղի ունենա: Կայծը կամ կայծերի խուրձը բռնկեցնում էր արեթը:

Բռնկված արեթը դնում էին չոր ճյուղերի կամ չոր արթարի արանքում ու թափով շարժում: Եթե շարժումը չէր ազդում, փչում էին ծխացող ճյուղերի կամ արթարի վրա, որը բռնկվում էր ու բոցավառվում:

Այս ձևի կրակը գործածվում էր հին, ծեր ծխողների կողմից:

գ. *Լուսավորություն*: Ծատ հնում մարխն է օգտագործվել, ապա՝ ձեթի ճրագը, ի վերջո՝ նավթի լամպը:

Առաջին աշխարհամարտից հետո, երբ երկիրն ավերվել-քարուքանդ էր եղել, այգիները, պարտեզները խոպանվել էին, արքայից ծննդավայր վերադարձողները նորից անցան մարխի, որը մայրիի շինանյութերի փշրանքներից էր, մինչև որ կապիի՝ դափնու բերքից ձեթ ստացան: Հետո արդեն այս ձեթով կարելի եղավ ճրագի անցնել:

Մարխով լուսավորումը կարճատև էր. մի բան որոնելու, օգնելու համար էր օգտագործվում: Իսկ ճրագն այլ էր: Ծրագը գետնովում էր բուխարիկի վրա, ինչպես ցույց է տրվել նախորդ էջերում: Ծրագի համար օգտագործում էին դափնու ձեթ ու ձիթապտղի ձեթ և քարյուղ (նավթ): Ծրագի լույսը շատ տկար էր, լույսի պահանջը՝ մեծ, ուստի անցան նավթի լամպին: Բուխարիկի վրա ճրագին փոխարինեց նավթի լամպը:

Ձմռանը ճաշը պատրաստում էին նույն սենյակում, որտեղ կենում էին: Ամռանը՝ դրսում, բակի մի անկյունում, քամիներից պաշտպանում էին մի կտոր տեղ և այդ տեղում էլ պատրաստում ճաշը:

Երբեմն զույգ կրակարաններ էին պատրաստում: Մեկը՝ մեծ, մեկը՝ փոքր մեծ ու փոքր կաթսաների համար: Կրակարանը կանաչք պատրաստում էին կավահողից: Արևին չորացնում, ապա թրծում էին:

դ. *Խոհանոցային իրեր*: Խոհանոցային իրերը սան-կաթսայիկ-

ներն էին, փայտե շերեփը, տապակը և պղնձե այլ ամաններ: Ինչպես և տարբեր չափերի և ձևերի սինիներ (պղնձից): Ափսեներ, սկուտեղներ, մատուցարաններ, մեծ ու փոքր կոնքեր՝ խմորի, լվացքի: Այս պղընձե ամանեղենը պատրաստում էին Անտիոքի պղնձագործները: Տեղում արհեստավորներ չունեինք: Պղնձե ամանները բոլորն էլ ամեն տարի կլայելում էին:

Մեծ պղնձները՝ կաթսաները, օգտագործվում էին ձավար խաշելու, մեծ լվացք անելու, ձիթապտղի և դափնու ձեթը քամելու և այլ գործերի համար:

Դոների, լուսամուտների, պահարանների, պատուհանների եզերքներից դնում էին մի մեղ, զարդաքանդակված տախտակ՝ եզր (փարվազ): Դոների, պատուհանների, լուսամուտների փեղկերը ևս նախշում էին կահույքագործների հատուկ գործիքներով:

Չքավորների ու հարուստների տնտեսությունների և կահավորումների տարբերությունն էլ կայանում էր նշված կահույքների առատության և դրանց զարդարանքների մեջ:

Պահարանին դուլուր էին ասում, իսկ պատուհանին՝ դուլնբնգ: Լուսամուտի փեղկը զանադ էր կոչվում:

Մուսալեոցու պահպանողական ոգին դեռ մինչև վերջերս էլ ուժեղ էր: Հանդերձապահարանը դեռ չէր ընդունվում: Սրա պատճառը, մեր կարծիքով, այն էր, որ հագնված հագուստը կախելու կարիքը չէր զգացվում: Արդուկը դեռ օտար էր:

Ավարտվեց Առաջին աշխարհամարտը: Ամբողջ հայ ժողովուրդը, ընդ որում և մուսալեոցին, սգո քողով էր ծածկվել, զգեստավորվել: Յաթաղանից ու սովից, կարմիր ու սպիտակ ջարդից մազապուրծները տուն վերադարձան, սկզբից սկսելու: Ծննդավայրում, իր պապերի հողում՝ հալոնեցում, նրանց հանգիստ չթողեցին: Իտտիհաթի ոգին՝ ոճիրը, դամոկլյան սրի պես կախվել էր յուրաքանչյուր հայի գլխին:

Մուսալեոցին համեմատաբար բախտավոր գտնվեց: Հերոսամարտից ու անապատներից ստացած վերքերը սկսեցին լիզել-լավացնել: Պորտ Սալիդի ավազուտքի և Սիրիական անապատների չորս տարիներն իզուր չանցան: Մուսալեոցին իմաստնաճանաչում էր և աշխատում էր անգրագիտության ու խավարամոլության ճանկերից աստիճանաբար ձերբազատվել: Բաղաքակրթությունը տարածվում էր մին-

չև այդ սրբազան լեռնալանջերը. արթոռ, սեղան, նստարան, արդուկ, գրագիտություն...: Նոր կյանք էր սկսվել: Բայց՝ ավաղ...: Նորից գաղթականի ցուպը..., երբ հազիվ քսան տարի էր անցել այն ահաարստոտ օրերից: Այս անգամ էլ նրան զլացվեց մարդավայել ապրելու իրավունքն իր պապենական օջախում: Եվ մուսալեոցին հասկացավ, որ Սովետական Հայրենիքում միայն կարելի է հայավարի-մարդավարի ապրել:

4. ԶԳԵՍՏ ԵՎ ԶԱՐԴԱՐԱՆՔ

ա. *Վերնագգեստ*: Մուսա լեռան ամենամոտիկ քաղաքն Անտիոքն էր: Պարզ էր, որ մուսալեոցիները պիտի ազդվեին շրջապատի մեծամասնության՝ թուրքական մշակույթից, ընդ որում, հագուստ-կապուստից: Նրանք, ովքեր հաճախակի առնչություն ունեին քաղաքի հետ, բանկոնն ու կոշիկը նրանց համար մատչելի ու անհրաժեշտ էր դառնում: Եվ աստիճանաբար քաղաքի տարազն ինքն իրեն զգացնել է տալիս: Բայց մինչ այդ բոլորովին այլ էր:

Տնայնագործության արգասիք աբան, որպես վերնագգեստ, ընդհանուր էր: Իսկ դա գործվում էր բրդից կամ բամբակախառը թելից՝ շրջկենտրոնում կամ Անտիոքում: Աբան ձմռանն անհրաժեշտ էր. պաշտպանում էր և՛ ցրտից, և՛ անձրևից:

Անթարին-ջբբին համատարած էր, որի տակից հագնում էին տանտիրոջ ձեռքով կարված կտավից ներքնաշապիկը: Վարտիքը նույնպես տանն էր կարվում: Կարճ վարտիքը ընդունված չէր: Վարտիքը պիտի հասներ մինչև համարյա կոճերը և ոտքին կապվում էր կապերով: Վարտիքը վերևից մեջքին ամրանում էր խոնջանով: Կոճակը ընդունված չէր: Մի տարեց կին կոճակ էր օգտագործել, նրա անունը մնացել էր կունկուն՝ կոճկած:

Ոտնաման՝ եմենին գործածում էին և՛ մեծերը, և՛ փոքրերը, և՛ կանայք, և՛ տղամարդիկ: Ոտնամանը որ հնացավ, ինքնաբերաբար դառնում էր չարուխ: Տարեց կանայք և տղամարդիկ հագնելիս են եղել իրենց զավակների հները: Իսկ մորերը հագնում էին ջահելները: Մի պառավի ոտքերին միշտ երևացել էին չարուխներ: Այդ պառավին կո-

չում են չարըխջի: Տղամարդկանց ոտնամանները լինում էին կարմիր, սրածայր և տակի կաշին՝ եռանկյունաձև, ծավլում էր մատների վրա: Կանանց ոտնամանները լինում էին մուգ գույնի և ծայրը՝ կլոր:

Գուլպան և կոշիկը միայն հարսանիքի օրը և շաբաթն էին գործածում: Դրանից հետո պահում էին սնդուկում: Ինչպես և գունընդ ֆլուստուանը (հարսանիքի շրջագգեստ): Հինգ, տասը, քսան տարի անց, երբ կինը պատահաբար քրքրում էր իր գունընդ սնտան (օժիտի սընդուկ), որը որպես օժիտ հետն էր բերել, հիշում էր ջահել օրերը. «Հե՛յ գիդի ուրի» (Հա՛յ գիդի օրեր), ասելով, կարոտով էր հիշում անցյալը:

Տղամարդը ծածկվում էր թուրքական ֆեսով, դեպի աջ՝ մի փոքր թեք, կատարից կախում փայնջ (փունջ) փյուսքյուլը: Ծերերը գլխարկի վրա թաշկինակ կամ ապարոշ էին փաթաթում:

Պառավները կարմիր, կլոր թուրքական դազի ոսկեդրամների շաբանով զարդարված գլխարկ-գդակ էին ծածկում, մի բարակ թաշկինակ էին փաթաթում, մի թաշկինակով էլ ծածկում էին գլուխը, գդակը վրայից, ծայրերը մազափնջերի տակից տանում էին գլխի վրա ու կապում: Ապա մի ուրիշ, մեծ թաշկինակով ևս ծածկում էին և ծայրերը գդակի տակից դարձնում, խրում էին այտերի ու թաշկինակի միջև՝ ծածկելով բերանն ու քիթը:

Տղամարդկանց զգեստը սպիտակ էր լինում: Իսկ կանանց շապիկը՝ սպիտակ կտավից՝ մալասից (բամբակի և բոժոժի ավելորդ թելերից մանվածքի բանվածք), և գունավոր վարտիք:

Ծեր կանանց շրջագգեստը երկար պիտի լիներ, մինչև ոտքի կոճերը: Զահել կանանցը կամ աղջիկներինը՝ կոճերից 10-15 սմ վեր, ծնկներից շատ վար: Կանայք և աղջիկները մի թաշկինակով էին ծածկում գլուխները, թաշկինակի ծայրերը հյուսկենների տակից հասնում էին վերև, հանգուցվում մի քիչ դեպի աջ: Շրջագգեստի վրա հագնում էին լիբադդգ (բանկոնակ)՝ գույն-գույն մետաքսաթելերով նախշակարված: Մեջքից կապում էին կամ հաջիհաբիբլիեցիների գույնը-գույն, մուրբ բանվածքով գոտի, փնջերով (ոլորված ծայրերով) կամ արծաթե գոտի՝ քամար:

Երեխաների շորերը նույնն էին, ինչ որ մեծերինը: Միայն թե մանչերը մինչև 10-12 տարեկան հագնում էին նույն անթարին, բայց՝ առաջից փակ, շրջագգեստի պես: Տղամարդիկ տոներին կապում էին մե-

տաքսե գոտի, տեղական (Հաջի Հաբիբլի) արտադրություն: Աշխատանքային օրերին՝ հին շորեր, կաշվե կամ այլ նյութից գոտի և կարմիր կամ մուգ կարմիր երկարաճիտ կոշիկներ չեքմինա կամ չեքմեք, հատկապես զիշերը՝ երկար կամ կարճ ճանապարհին: Եվ սա առավելապես օձերից պաշտպանվելու համար:

Հարուստի և չքավորի զգեստների միջև տարբերություն չկար: Ձևը նույնն էր: Առաջիները նուրբ էին լինում, անգամ մետաքսից, իսկ վերջիները՝ հասարակ շոր:

Ամենից առաջ մայրն աղջկան ծանոթացնում էր ասեղ-դերձանին, ապա՝ մկրատին: Մինչև 14-15 տարեկան (նշանվելու ժամանակը) աղջիկը կար ու կարկատան պիտի իմանար: Ի հարկե, բացարձակ անշնորհքների մասին չէ խոսքը: Նշանված աղջիկը ոչ միայն իր շորերն էր կարում (բացի ելակ-լիբադիից), այլև փեսացուի շորերը պիտի կարեր:

Մեր բոլոր գյուղերի հագուստ-կապուստի ձևը նույնն էր: Տարբերությունը որակի մեջ էր լինում: Զգեստեղենը քաղաքից էին գնում, բացի մետաքսեղենից, որ Հաջի Հաբիբլին էր հայթայթում: Նախասիրած գույները սովորաբար մուգ էին: Վառ գույները գործածական չէին: Արտաքին շորը ծիծաղկուն պիտի լիներ:

Սգազգեստն առանձնապես ընթացիկ չէր:

բ. Մարմնի զարդարում: Ինչպես աշխարհի բոլոր կանայք, մուսալեոցի կինն ևս պնասներ էր, բայց ոչ՝ պնամոլ: Նա իր պարզության մեջ գեղեցիկ էր, հրապուրիչ: Նա մազերը բաժանում էր երկուսի և հյուսում երկու հյուսկեն (բուրդգ, բուրգդա), որ կախ էին ընկնում թիկունքից: Նա թաշկինակը կապում էր գլխին՝ ջղլըզ-ծայրերը հանգուցված գլխին, աջ կողմը՝ թեքված, կապում էր մետաքսյա գոտին ու հանգուցում աջ կողմից, որի ծայրերը կախվում էին հանգուցից ցած 15-20 սմ: Մաքուր, կոկիկ ու վայելուչ հագնված աղջիկը, ջրի ճամփին դառնում էր մի փերի:

Տղամարդը մազերը կտրել էր տալիս մոտավորապես ամիսը մեկ անգամ: Ոմանք գազաթին թողնում էին կլոր բացատ, որը կոչվում էր զեյբաղը: Ծակատին պիտի լիներ քնքույր՝ աջ թեքած, սանրած: Բեղերը ոլորում էին և ուղղում դեպի ականջները, բայց վերջերս սրում էին ու տնկում դեպի վեր:

Աղջիկները չորս-հինգ տարեկանից կրում էին ապակյա ապարանջաններ, մինչև որ մեծանային և դրանք փոխվեին արծաթե կամ ոսկե ապարանջանների: Ականջների բլթակները ծակում էին (մի պառավ էր այդ գործն անում) և այդ անցքերից թելով կախում էին հուլունք: Եվ սա այսպես պիտի մնար, մինչև որ հուլունքը դառնար արծաթե կամ ոսկե օղ:

Ոսկե մանյակն ու 20, 40, 50 և ավելի ոսկիների շղթան՝ խամիցը, նշանդրեքի վզի զարդարանքներ էին, նայած փեսացուի կարողության:

Տղաները հինգ-վեց տարեկանից ունենում էին մատնաչափ ատրճանակ և կիսամատնաչափ զմեղի՝ գոտուց կախված: Տարիների ընթացքում փոքրիկ զմեղին դառնում էր դանակ, ապա մինչև 14-15 տարեկանը՝ դաշույն, խրված գոտում, զարդարուն կոթով: Ատրճանակն ամեն մի արու մուսալեոցու երազանքն էր, բայց դա քչերին էր հաջողվում ունենալ: Դաշույնի հարցը հեշտ լուծվում էր տեղում (Աբալեյը տեղում պատրաստում էր շատ որակով դանակ-մկրատներ):

Կալին պնասներ աղջիկներ, որոնք ծարիր էին քսում: Աղջիկը գլուխը զարդարում էր արծաթե հասարակ ծամկալներով, ականջները՝ ոսկե օղերով, պարանոցը՝ ոսկե շղթայով ու խաչով, ոսկե գերդան (մանյակ), ոսկեդրամներով, մատները՝ արծաթե, ոսկե մատանիներով, բազուկը՝ արծաթե, ոսկե ապարանջաններով, մեջքը՝ արծաթե գոտիով: Ծրջազգեստը լայն, ծալքավոր էր, երկու-երեք կարգ քաշքաշով՝ փեշից վեր ժանյակավոր, ժապավենաձև հավելվածքով:

Կին թե աղամարդ աշխատանքի ընթացքում փեշերը միշտ խրած են լինում գոտու մեջ չխանգարելու համար:

Զարդեղենը գնում էին քաղաքում: Տեղական արտադրություն չունեինք կամ համարյա թե չունեինք:

Բավական լայն գործածություն ունեին չանգալները (կեռիկներ): Մոր ոսկեղեն-զարդեղենը մեքենայաբար անցնում էր աղջկան կամ աղջիկներին:

Ամառ թե ձմեռ, շաբաթ օրը լողանալու ու լվացքի օր էր, և սա ավանդույթ էր: Լվացքն անում էին մոխրաջրով, օճառը քիչ էր օգտագործվում: Սավանը ներքնակի անկողնու վրա ընթացիկ չէր, բայց վեր-

մակի երեսն ու ներքին սավանը կարում էին, որն ամեն լվանալիս պետք էր քանդել:

Կարը լինում էր սովորական և դուրձ (դարձ), այսինքն ասեղը քաշելուց հետո հետ էր գցվում: Կարը ստացվում էր բարձր որակով՝ մեքենայի կարի պես: Զիգզագ կար էլ էին անում և ըստ ճաշակի՝ ասեղ-ճագործություն: Այս վերջինն արդեն ստեղծագործություն էր և մի ժամանակ դարձավ մեր կանանց զբաղմունքը:

5. ԿԵՐԱԿՈՒՐ ԵՎ ԽՄԻԶՔ

ա. *Ձավար*: Ձավարը մուսալեոցու կերակուրների հիմքն է: Ամեն օր ձավարով ճաշը՝ անբեյրը (փլավ) պիտի լիներ: Առածի կարգ է անցել. «Աբայր աբրիենք ի» (Փլավը ապրուստ է, ապրել է): Աբայր լինում էր լոբիով, լվլուսով (լոբագոհ, մանր, սպիտակ, պճեղի հետ, կապի տեղը՝ մուգ կարմիր կամ սև) դդումով, սմբուկով և այլն: Ձավարով են պատրաստվում քուֆթաների (ճարպի, դմաչի, աղացած, ծեծած մսով, սոխով ու համեմունքով հագեցած խառնուրդի միջուկով) տեսակներով (կլոր, ձվաձև կամ տափակ շրջանակաձև, քիչ ուռուցիկ (հում), լավ ծեծած կարմիր մսով) քուֆթա և այլն:

Պատրաստումը պարզ էր, բայց ձանձրալի: Կարմիր, լեռնային ցորենը խաշել մինչև փափկելը, ապա արևին լավ չորացնելուց հետո սանդի մեջ ծեծել, թեփահառն անել, նորից չորացնել ու երկանքով աղալ, տեսակավորել՝ մանր և խոշոր մաղերով՝ ցիրմուղով (ցորենի մաղ): Տեսակավորելուց հետո տոպրակների մեջ պահել:

բ. *Թեփահառն և աղալ*: Այս երկու գործողությունների մասին արժե առանձին խոսել:

Ցորենը խաշելուց հետո կաթսայից այն հանելու և փսիաթ-խսիրների վրա փռելու համար գործածում են սապլուղ (պնակաչափ խոշոր շերեփ) և խաֆայր (ուռենու կամ մրտենու դալար շիվերից հյուսված, երկկանթանի կլոր կողով): Խաշած ցորենը կաթսայից սապլուղով հանում, լցնում են խաֆայրի մեջ, ջուրը քամվում է, հետո ցորենը փռում են փսիաթի վրա: Այդ օրը երեխաների համար տոնական է, հատակ

(հատիկ) ուտելու օր է: Այդ հատիկին մասնակից են և հարևանները և ճամփորդներն ըստ ցանկության:

Խաշած չորացրած ցորենը թեփահառն անելու համար հավաքում են թաղի ջահել-ջիուլներին, կտրիճներին: Մի փորձառու մարդ այդ ցորենից մի փթի չափ լցնում է մի մեծ տաշտի մեջ, վրան մի քիչ ջուր ցանում ու խառնում: Այնքան է խառնում, որ տաշտի մեջ եղածը լրիվ խոնավանում է: Ապա տեղափոխում են սանդի մեջ: Երկու երիտասարդ աթոռին նստած սկսում են այդ բլդուրը ծեծել: Ինչ-որ եղանակային ձևով այնքան են ծեծում, որ թեփը շարժվում է և մեկ-մեկ էլ թոչում է հարվածի քամուց, ուրեմն ստունդ իլեօծը (սանդը ելած է), թեփը անջատված է:

Օղու շիշն այնտեղ դրված է, կողքին որևէ աղանդեր: Հոգնող երիտասարդ զույգը մոտենում, մեկ-մեկ բաժակ է կոնծում ու սպասում ծեծելու երկրորդ հերթին:

Երբեք և ոչ մի ժամանակ տանտերը բլդուրը մեռակ չի ծեծել: Վերջում էլ երախտավոր երիտասարդները հյուրասիրվում են ընթրիքով՝ օղու ընկերակցությամբ:

Նույնպես և բլդուր աղալը: Հարևանուհիները հավաքվում են, երկու հոգի երկանք են պտտեցնում, մի հոգի մաղում, տեսակավորում է: Ձավարը երեք տեսակի է բաժանվում. ամենախոշորը, որը քիչ է լինում, ծառայում է որպես խուշըրնք՝ ախորժաբեր ապուր պատրաստելու, միջակը՝ փլավի համար, ավելի մանրը՝ քուֆթայի համար:

Բլդուրի թեփը ծառայում է բարձ լցնելու: Պետք է խոստովանել, որ փետուրներից հետո թեփի բարձը շատ դուրեկան է:

գ. *Ալյուր*: Երկու-երեք փութ աղունը՝ ցորեն, կորեկ և այլ հացահատիկ, լցնում են ալյուրի տոպրակի մեջ (չուղըգ-բաշուց տոպրակ), բարձում իշունկին (այդպիսի փոքր գործերի համար ջորում չէին զբաղեցնի) ու տանում ջրաղաց: Մենք տեսանք արդեն, թե հացահատիկն ինչպես է ալյուր դառնում ջրաղացում: Ալյուրը, լցվելով տոպրակի մեջ, վերադառնում է տուն ու գետեղվում իր տեղում: Եվ այդպես այն սպառվում է մուլն այդ տոպրակից, որտեղ պահվում է:

դ. *Հաց*: Սովորաբար խմորը շաղախում-հունցում են ջահել աղ-ջիկներն ու հարսները: Ցորենի ալյուրը (բարեկեցիկներին միայն սահմանված) ավելի հեշտ է լինում շաղախելը, քան խմորեղան (խառ-

նորդը): Զահելն ամեն ջանք թափում էր, որպեսզի խմորը լավ հունցված լինի, և կշտամբանք չստանա մայրիկից կամ սկեսորից:

Զահելները թոնիր չեն մտնում: Նրանք քացխած (եղած) խմորը գնդում-գնդերի են վերածում, շարում սեղանին փոված հիսար քթիթի (հասս՝ խմոր, քթիթ՝ շոր. խմորի շոր) վրա: Թոնիրը վառում են ցախով ու երբ մրոտվելուց հետո լրիվ մաքրվում-սպիտակում են, կանչում են մորը կամ սկեսորին, վերցնում, գլխին դնում խմորի գնդերով ծանրացած սեղանը, փոխադրում թոնրի մոտ (անպայման տնից դուրս) ու դնում ջումբիտեն՝ թոնրի ձախ հարթակին և ճարտար ձեռքերով գունդը գրտնակով բացում-տափակեցնում:

Մեծ կինը, բազպան անցկացրած, մի քիչ ջուր է ցանում կրակի վրա թեժությունը մեղմելու համար, վերցնում է գրտնակով բացված բաղարջը ու շրմիացնում թոնրի շիկացած պատին: Մանր կղմիկորով շարված թոնրի պատն ընդունում է բաղարջը: Եվ այսպես, մինչև բոլոր բաղարջները թոնիր մտնեն, առաջիններն արդեն կարմրած են լինում ու ակիշով հանվում: Բոլոր հացերը սեղանին դարսվելուց հետո մթնոլորտը լցնում են իրենց բուրմունքով ու հագեցնում: Տուն բարձրանալիս ջահել հարսի կամ աղջկա պարտքն է շուղ հուց (թարմ հաց) հրամ-ցընել անցորդին կամ ներկաներին:

Միշտ չէ, որ ակիշ է լինում: Մայրիկը մի երկար ձող է վերցնում ու ակիշի փոխարեն օգտագործում:

Սովորաբար խմորը շաղախում են թթխմորով: Հացը պակասելու դեպքում և անմիջապես օգտագործման համար առանց թթխմորի են պատրաստում, որը կոչվում է բաղարջ հաց: Բաղարջ հացը թխում են կավե կամ մետաղյա սաջի վրա, կավե սաջն ունի 1 սմ հաստություն ինչպես և 1 սմ բարձրությամբ եզերք: Հայերս բրուտագործությամբ չէինք զբաղվում: Այս գործը թաթերն էին անում և արտադրանքը տանում շրջկենտրոն վաճառելու: Կնուճներ, այդ տիպի սաջեր, որոնք ծուփ էին կոչվում, կավե թասեր կամ կոշտ ու կոպիտ պնակներ, թեկուզ ճնարակված, նրանք էին պատրաստում:

Մեր հացերը լինում են կլոր, վրացական հացի մման և համարյա նույն մեծությամբ:

Նայած ընտանիքի բազմաանդամությանը, հացը թխում էին երկու-երեք օրը մեկ, իսկ մեծ՝ աղայական տները՝ ամեն օր:

Հացը դարսում էին ուղղ դնթխել (ոտենու կամ մրտենու շիվերից հյուսված թաբախ) մեջ: Հացը ծածկում էին մեծ տաշտով, որպեսզի ո՛չ հացը չորանար, և ո՛չ էլ կատուն խրախճանքի նստեր:

Հացի մի թուշ ձեռքում է լինում, երբ այդ պատառը բերան գնա, երկրորդ թուշն է կտրվում, որը միաժամանակ ճաշի գդալի մեջ վերցնելուն է օգնում, երկրորդ ձեռքում մեծ պատառ ունենալ անքաղաքավարություն է և չտեսություն: Տարեց մարդիկ հացը բրդում էին ապուրի մեջ, նոր ուտում:

ե. *Տոնական հացեր*: Տարին երկու անգամ, երկու մեծ տոների նավակատիկներին (Ծնունդ ու Զատիկ) մուսալեոցի կանայք խիստ էին զբաղված լինում: Նրանք պիտի պատրաստեին պանրահաց, կաթնահաց, բեկեղ:

Պանրահաց: Մանրում են սոխը, ծեծում են, կարմիր տաքդեղ խառնում, կծերում կոխված քիցված ժածիկի հետ լավ շաղախում, ապա խմորի գունդը տափակեցնում, ծեփում թոնիրում: Թոնրից տուն հասնելուն պես, տաք-տաք ձեթ են քսում կարմրած հացին ու դարսում:

Կաթնահաց: Կաթը մարմանդ կրակի վրա դանդաղ տաքացնում են, որպեսզի սերը երեսին հաստ կապի: Այդ սերը մի քանի անգամ հավաքում են, ապա՝ խմորը կաթով շաղախում: Խմորի գունդը բացում, փայտե նախշավոր դրոշմով նախշում, թոնրից վերադարձին տաք հացերի երեսին քսում: Կաթին շաքարաջուր են խառնում հացը քաղցրահամ դարձնելու համար:

Բեկեղ: Յուղ ու շաքարով, ջրով խմոր են շաղախում, գրտնակով կամ օգլաղայով բարակ բացում: Ապա փաթաթում են ինքն իր վրա, ծայրերը իրար վրա բերում, շինում են կլոր շրջանակ, հետո պատառաքաղով կամ այլ գործիքով նախշում: Թխվելուց հետո կաթնասեր քսում:

Ինչպես բոլոր կարևորագույն ձեռնարկումներում, այնպես էլ այստեղ, երբևիցե խմորը հունցելուց և լավ կոլոլելուց հետո ձեռքով վրան մի խաչ քաշում, ապա խաչակնքված խմորը լավ փաթաթում և թողնում, որ թթվի, խմորվի: Հավատքը խոր արմատներ էր գցել ժողովրդի մեջ:

Տոնական օրերին, տոնական ճաշերին մասնակցում էր և բրինձը: Բրինձը բարեկեցիկների սեղանին էր միայն պատիվ անում, հատկա-

պէս բրնձով փլավը: Կլոր քուֆթայի՝ կլորի ապուրը, որի մէջ եփվում էր կլորակ, ձվաձև քուֆթան, անպայման բրնձով ու մածնով պիտի լինէր: Բրինձը քաղաքից էր բերվում: Կաթնապուրը բացառիկ բան էր:

գ. *Բանջարեղէն:* Բանջարեղէնի շրջանը գյուղացու ամենաքիչ ձավարեղէն օգտագործելու ժամանակն է: Սմբուկն ու լոլիկը, վարունգն ու անջելը (աճուռ), դդմի տեսակները՝ քուսսը, ձմբրուն (ձրմունան), բալգաբաղին (մեղրադդում), լոբին ու լոբագգիները՝ լվուսը (լոբու մանր տեսակ, փորի վրա սև պսակաձև բիծ), ոլոռը, լոբու տեսակները՝ սպիտակ, կարմրավուն, սպիտակ ու կարմիր, Բիթիասի ֆասուլիան, երկայն բջելջը (պատիճ), քաման (կարտոֆիլ), քուղցր քաման (գետնախնձոր), կաղամբն ու ծաղկակաղամբը, ջալամը (շաղգամ) ու չանանտանը (բազուկ) այս երկուսը թթվի համար շատ հարգի են, ստեպղինը, որին քանջուր են ասում, զըխլն ու սպանաղը երկար ու լայն տերևով և այլն:

Վայրի բույսերից, որոնք ճաշի համար գործածում էին, հետևյալներն էին. գուլգուսը (լավ եփվելուց հետո թթվով միայն կարելի է ուտել, արմատը շագանակագույն մազարմատներով ծածկված, բազուկի մեծությամբ, դառնակծու, այրող հատկությամբ), լվանը (սրա կոթուններով են ապուր եփում, հում վիճակում գուլգուսի հատկություններն ունի), խութագ (կլոր, ոչ թավշային տերև, երկար ցողուն, սպիտակ կամ կարմիր ծաղիկ), միրրակ (մանրիկ, ցանցառ տերևներով) և այլն, իսկ ծովախոտը՝ թթվի համար:

Երեխաների մեջքից՝ գոտիկից, չվանով փոքր դանակ կապած պիտի լինէր, առանց դրան նրանք կյանք չունէին: Բոքիկ կամ չարուխով, պարտեզներում թափառելիս նրանց ամենասիրած բանը խուլիխն էր (մատղաշ վիճակում շատ հանել, իսկ որ դահագավ՝ փուշ): Դանակով այն կտրում էին գզուշությամբ, փշատերևներից մաքրում ու հանույքով ուտում: Ջրառատ առուներից պոկում էին առվը գնդուսը հում ուտելու համար, իսկ գդելմը (կոտեն) փլավի հետ էին ուտում: Քրորութը հաց ու պանրի հետ պարտեզներում հանույքով ուտվում էր սխտորի մման: Իսկ երբ նոր էին քոչում շերամատներ, բնեկնի մորճը հարգի էր և յափրաղը միջա (տերևի մեջ) թաքուլէի համար:

Կանաչ սոխ ու սխտորն ամառվա սեղանից անպակաս էին:

Ջմերուկն ու սեխը (բադիխ) դաշտային մշակույթ էին, մենք քիչ ունէինք, դա թաթերի գործն էր և առատ էր:

է. *Պտուղներ ու մրգեր:* Խաղողը տնտեսական նշանակություն չունէր: Չամիչ հատ ու կենտ մարդիկ էին պատրաստում, այն էլ ոչ շատ: Երբեմն թզի հետ էին խառնում՝ օղու համը փոխելու և թնդությունը մեղմելու համար: Խաղողը ուտելու էր ծառայում:

Թուզը տնտեսական նշանակություն ուներ, հատկապես Քաբուսի գյուղի համար: Դա վաճառվում էր և՛ կանաչ վիճակում, և՛ չորացրած: Երկրորդ տեսակը՝ օղի քաշելու, իսկ առաջին տեսակը՝ ուտելու համար էր: Գյուղացին ձմեռային պաշարների մեջ թուզը հաշվի էր առնում:

Այա՝ տանձը, խնձորը, սալորի տեսակները, մամուխը, դեղձը, ծիրանը, մուգը թեզը (մազմզոտ փափուկ կեղևով, նարնջի չափ միրգ), ընկույզը, նոր-աշխարհը, նուրը՝ անուշ և թթու (թթու նուրից թթու էին եփում, ոռափ պէս էր լինում, բայց ուժեղ թթու):

Ցիտրուսային մշակույթը՝ նարինջը, կիտրոնը (անուշ և թթու), լարանջը (վայրի նարինջ՝ թթվի համար), գրբբութը (պահածոյի համար) տնտեսական նշանակություն ունէին Խողըրբէկ և Վագրֆ գյուղերի համար: Մանդարինը նարնջից համեմատաբար ավելի քիչ էր:

Մուրտը երկու տեսակ էր լինում: Ընտանին, մշակվածը բարձր որակի էր հասցված (պատվաստելով), սև տեսակը քիչ է, սպիտակը՝ շատ և ավելի հյութեղ: Վայրի տեսակը թուփ է, գտնվում է մացառուտներում: Հատիկները մանր, սիսեռի չափ են և սեփ-սև: Հասունացած վիճակում անուշ է, բայց կորիզները շատ են և ձեռքի ու բերանի վրա սև հետքեր է թողնում: Դժվար մաքրվող է: Ջողերից հյուսում են դաբուխ (թաբախ), խիֆէյր (խաշած ցորենի հատիկը կաթսայից խսիրի վրա տեղափոխելու կողով, ինչպես և հարող չափելու չափիչ): Մուրտը կոչվում է նաև հըմբէլաս:

ը. *Սերմեր:* Կաղանդի նախորդ օրը հատկապես և կամ այլ ցանկացած օր, երեկոները մայրիկներն ու տատիկները կավէ սաջի վրա խանձում էին դդմի, ձմերուկի կամ սեխի կորիզներ՝ հունտեր, ինչպես և սիսեռ, բնեկն: Խառնուրդը պնակով դնում էին մեջտեղը՝ հրամցնում: Երբեմն խանձած (աղացած) սիսեռը խոնավացնում էին, տաք-տաք խառնում բնեկնին ու հրամցնում: Եգիպտացորենն էլ էին խանձում:

թ. Միս: Միսը քիչ գործածական էր, մայած ժամանակ գյուղում ամիսը հազիվ երկու-երեք անասուն էր մորթվում: Համարյա ամեն գյուղ մույնն էր: Պետք է ենթադրել, թե տնտեսական պատճառներն էին սահմանափակում մսի հաճախակի սպառումը: Խուսափում էին ամեն տեսակի էգ անասուններից: Հարգի էր ոչխարը, այծը, ինչպես նաև՝ խոշոր եղջերավորը:

Միսն ուտում էին խորոված, տապակած, եփած (ճաշերում), մանրացված, աղացված, ապա փաթաթված (խաղողի տերևի, կաղամբի, զըլլիի հետ), լցոնած (դոլմա) դդումի, սմբուկի մեջ:

Պատրաստում էին երշիկ, երբեմն՝ ապուխտ:

Միսը պահվում էր մեծ կծերում (գաթրամիզներ), ապակե ամաններում՝ դավուրմա վիճակում:

ծ. Ձու, ձուկ, աղ, համեմունք: Միայն հավի ձու՝ հավկիթ էին գործածում: Ջատկին ներկում էին ու կազմակերպում հավկիթախաղ: Խաշում, աղցան էին պատրաստում կամ այնպես ուտում: Յուղով ձվածեղ էին պատրաստում, էջջըգ (քաղցր ձվածեղ) ուսպով կամ մեղրով, շաքարով էլ կարելի է:

Ջահեղներն առավոտները մեկ-երկու հում ձու էին խմում: Ձուն ծառայում էր ոչ միայն սննդի, այլև հավ անեցնելու նպատակին՝ թուխս դնելուն: Հավը հնազանդվելով իր մայրական բնազդին, երբ թուխս էր գալիս, փետուրները բացվում էին՝ հավը ուռչում էր և սկսում դրթել (դրթո՞ ձայն հանել) և բնից քիչ դուրս գալ: Տան տնտեսուհին արթորումեցող հավերից միջին հաշվով քսան ձու դնում էր թխսկան հավի տակը: Բայց նախօրոք գնում մի մեծի (գրբաց) մոտ, հարցնում բարի և նպաստավոր օրերը: Լուսնային ո՞ր օրն է նպաստավոր, Տոմարում գրված կա, և գրբացն իր խորհուրդները չէր զլանում, մանավանդ որ, մի ձու որպես վարձատրություն կար ծայրին:

Առհասարակ ամեն տեսակ ձկնեղեն ուտում էին՝ և՛ տապակած, և՛ խորոված: Ձկան խաշվածը ընդունված չէր:

Խեցգետինը, հատկապես ուտրեն, շատ էր հարգի:

Աղը ներմուծվում էր Սվեդիայի շրջկենտրոնից, Անտիոքից կամ ավելի հեռու՝ մեծ քաղաքներից: Աղի պահպանման համար հատուկ ամաններ չկային: Սովորաբար պահվում էր կծերի մեջ, իսկ առօրյա գործածության համար ջարդված կծի հատակն ուղղում էին կամ լա-

վագույն դեպքում կավե կլոր ամանի մեջ էին պահում: Աղն օգտագործվում էր ճաշերին: Մանր՝ սեղանի աղը, տնտեսուհիներն իրենք էին ծեծում-մանրացնում:

Օգտագործվում էին զանազան համեմունքներ՝ տաքդեղ, պղպեղ, սև պղպեղ, քիմիոն և այլն: Սրանք պահվում էին ապակե սրվակների և թիթեղյա տուփերի մեջ:

Տաքդեղն ու պղպեղը տեղում էին մշակվում: Քիմիոնն ու սև պղպեղը բերվում էին քաղաքներից: Այս բոլորը մանրացնում էին շատ բարակ ու աղի պես ցանում ճաշերի վրա:

ծա. Կերակուրների պատրաստում: Կերակուրների պատրաստումը կանանց պարտականությունն էր, հատկապես մայրիկների ու սկեսուրների մտահոգությունն ու զբաղմունքը:

Հիշենք մի քանի կերակրատեսակների պատրաստումը:

Գուրը թանը: Մանրացրած սոխը տապակել, ջուր ածել, ռեհան, տոմատ և այլ համեմունք ավելացնել:

Թրխանը: Տապակած սոխ, թրխանան և ջուր:

Թթու ջուր: Տապակած սոխ, գետնախնձոր (կարտոֆիլ) և համեմունք (սխտոր, անանուխ և այլն):

Ոսպի ապուր: Ոսպ, սոխ, տոմատ:

Հարիսա: Սա ինչքան ավանդական, մույնքան էլ սովորական մի ճաշ է: Սրա ամենամեծ վարպետությունը հարելու մեջ է, գործը համբերությամբ պետք է անել:

Աղցուց կլոր (Աղուհացի կլորակ): Միսեղը խաշում ու լավ ծեծում են փոքր սանդի մեջ, ավելացնում լվուս (եփած), համեմունք:

Հասը (ձավարով խմոր), պատրաստում են գետնախնձորով: Կլորակի մեջ որպես միջուկ գործածում են սիսեռ լվուսի խառնուրդը:

Խնավեյծ: Ձավարի ալյուրը յուղով կամ ձեթով մի փոքր տապակում են այնքան, որ խանձվի, շաքարաջրով կամ մեղրաջրով հունցում են, ապա բրդում անում:

Կուլկուսը շուրբը (արգանակ): Բերել, մաքրելուց հետո մանրացնում են, գրեթե ընկուզի մեծությամբ, եփում ու եփվելու մոտ դնում աղ, տոմատ, թթու, այնքան որ թթվաշ լինի, ձեթ: Եփվելու ընթացքում երբեք չծածկել, այլապես դառնակծկությունը չի անցնի:

Լվկը շուրբը: Երկար ցողունով և տերևով բույս՝ մույն կծվադառ-

նությունն ունի, ինչ կուլկուսը: Եփելու ձևն էլ նույնն է: Պետք է ավելացնել սիսեռ և յոբի: Նախքան ձավարն ու համեմունքն ավելացնելը, լավ խաշվելուց-փափկելուց հետո ջրից հանել ու լավ քամել, ապա նոր շորքա (արգանակ) եփել:

Վայրի խոտեր: Լորանկ փշակ (փշիկ), խորըզը վարտաք, շգիգ (կակաչ), տանը մանիխ, անիլանկ, իշը խիտ, սումբըզ, թաթը խիտ, տինըքը խիտ, ցիրընը խիտանկ և այլն: Այս բոլոր խոտերի պատրաստումը նույնն է: Խաշելուց հետո քամում են, նոր ջրի մեջ եփում, ավելացնում ձավար և այն, ինչ որ ցանկանում են:

Սմբուկից պատրաստում են լիցք-դոլմա, իմամ բայըլդը և այլ կերակուրներ:

Թթուի կլորանկ: Ջավարից խմոր են պատրաստում, մսով կամ գետնախնձորով, ապա ավելացնում լվյուս, ոսպ, թթու և համեմունք: Ջավարի խմորը (հաս) փոքրիկ գնդիկների են վերածում ու խառնում շորքայի մեջ:

Ջեթունը տրանկը: Սույն ճաշը նույնն է, ինչ նախորդը, միայն թե կլորակների փոխարեն դարձնում են քսանկոպեկանոցի չափ տափակներ (տրանկը): Սրա տարբերությունն այն է, որ եփվելուց հետո այն հանում են շորքայից, վրան տապակած սոխ ավելացնում:

Ուրուրուղը: Թղթի չափ բարակ լավաշ է, եփվելուց հետո ձեթ են քսում:

Դրիշը: Սա յուրահատուկ մակարոն է: Ձեթով, ձվով շաղախում են խմորը, հաստ խավաքարտի հաստությամբ բացում, մոտ 1 սմ լայնքով և 4-5 սմ երկայնքով կտրում, ապա ոսպի, լվյուսի և համեմունքի ապուրի մեջ ավելացնում:

Կլուրտրագ: Կլուրի քուֆթայի մասին ակնարկեցինք, առանց պատրաստման ձևի մասին խոսելու: Նախ՝ պետք է ասել, որ երկու տեսակ միջուկ էին պատրաստում: Առաջինը՝ յուղալի միսը մանրացնում ու սոխով եփում էին: Երկրորդը՝ սրտի և երիկամների ճարպը լավ ծեծում էին ու խմորացնում: Հետո պղպեղ, քիմիոն և այլ համեմունքներ խառնում և ճոռում, ապա այդ ճարպի խմորին ձիթապտղի չափն ու ձևը տալիս:

Այս միջուկներով պատրաստված քուֆթան կոչվում էր միջը կլուր կամ իջաղը կլուր, իսկ քուֆթայի խմորը պատրաստվում էր կար-

միր, ծեծած, մածուցիկ դարձած մսով: Պատրաստված քուֆթան կլորակի կամ տափակ տրագի ձևով տապակում էին կամ մածնապուրի մեջ եփում:

Հում քուֆթայի խմորը նույն ձևով էր պատրաստվում, ինչպես և միջուկը: Տարբերությունն այն էր, որ սա հում ուտվում էր, մինչդեռ մյուսները եփում էին:

Դիկալակը: Ալյուրի ջրիկ խմոր էր: Այս խմորը գդալով վերցնում էին ու, եռացող ձեթի մեջ գցելով, տապակում: Պատրաստման ձևի պատճառով կոչվում էր դիկալակ (գդալիկ):

Տժվժիկը պատրաստվում էր ձեթով, սոխով և համեմունքով:

Ամենագործածական խմիչքն օղին էր: Գինին՝ բացառություն էր: Օղին պատրաստվում էր, ինչպես վերևում նշվեց, թզից և երբեմն էլ թզի հետ խաղող էին խառնում, այն փափկացնելու համար: Օղին պահվում էր մեծ ու փոքր ապակյա շշերի մեջ, ինչպես և կարասներում: Օղին սեղանին դրվում էր շշերով: Օղին խմում էին փոքրիկ բաժակներով և կումերով: Բաժակը երբեք չէր կարելի մինչև հատակը պարպել: Բաժակաճառ չէին խոսում: Հյուրասիրողն ասում էր. «Բանուշուհու իգանք, ձիր շանրաֆեյն» (Բարով եկաք, ձեր պատվին): Հյուրը պատասխանում էր. «Էյ վալլահ, բարեյն միջ գինաք» (Շնորհակալություն, բարության մեջ լինեք): Սրանք են մոտավորապես բաժակաճառի խոսքերը: Վերջերս սկսեցին գործածել. «Ձիր ողջութայնը» (Ձեր կենացը):

Ժբ. Հոգեհաց: Հոգեհացը բոլորովին ուրույն ձևով էր կատարվում: Նախ՝ թաղումից հետո, հարազատներից բացի, հանգուցյալի տուն գնացող համարյա չէր լինում: Ցավակցություն հաշտնելը լավ կազմակերպված չէր: Թաղումից երեք օր հետո, հանգուցյալի հարազատները տանը պատրաստում և երեկոյան եկեղեցի էին տանում մեկ պնակ փլավ, երեք հատ բաղարջ հաց, ժածիկ, սոխ, երեք գդալ: Ժամասացությունից հետո քահանա օրհնում էր հոգեհացը, մի գդալ ուտում էր ճաշից ու թողնում հեռանում: Ժամկոչն այն տալիս էր աղքատներին, եթե ներկա էին կամ էլ ինքն էր տանում տուն:

Ժգ. Սնվել: Պատահում էր, որոշ մարդիկ հարբում էին: Դրանք համարվում էին ոչ լուրջ մարդիկ և անգամ՝ խորշելի: Ոչ մի հարգանք չէին վայելում:

Սեղանն աստելիս մարդիկ լուռ ուտում էին: Իսկ երբ վերջացնում էին, շատերը պնակի տակը մի գդալ բան պիտի թողնեին: Դա հին սովորություն էր: Դրա իմաստն այն էր, թե մարդը անտառից չի գալիս, սովալլուկ չէ: Նույնն է և խմիչքի մասին: Խոսքը հարբեցողների մասին կամ էլ արդեն իսկ հարբածների մասին չէ:

Առավոտյան զարթնելիս՝ գլուղացին սառը ջրով լվացվում, լոնլյայն Աստծո հետ էր խոսում կամ ինչ որ մրթմրթում, մի երկու պատառ բերանը գցում, սաֆրալը (սրտխառնուքը կտրող պատառ) անում, օրվա պաշարը փեշտամալի (մեծ թաշկինակ) մեջ ծալելով կապում մեջքին, իշու վրայի խուրջին մեջ գցում ու, «Յա՛ Աստուծ» (Յա՛ Աստված) ասելով, ճամփա ընկնում դեպի գործ: Եթե արհեստավոր էր, նույն արարողությունից հետո էր իջնում կամ սանրագործի դագաճի մոտ նստում կամ էլ ուղղալարն ու մուրճը, ծեփիչը ձեռքն առնում:

Տեղ հասնելուց մոտ մեկ ժամ անց, ժամը 9-ի մոտերքը, վարպետն ընդմիջում էր հայտարարում (գործատիրոջ խնդրանքով) և նստում էր նախաճաշի, որը կոչվում է վնդվին:

Կեսօրին նստում էին ճաշի, կիսնվրի-կիսնվեր (կեսօրվա), ինչ որ Աստված է տվել, ուտում, փառք էին տալիս տվողին, պատրաստողին ու նորից շարունակում մինչև երեկո: Երեկոյան արհեստավորը տուն էր շտապում, ինչպես և հողի աշխատողը դաշտ ու այգի թողնում, հանգստավետ օջախն էր փնտրում: Արևամուտին ամեն մարդ արդեն տանն էր: Լվացվելուց ու մի քիչ հանգստանալուց հետո սուփրան (սեղան) բացվում էր և այն շրջապատում էին տան անդամները:

Գլուղացին օրվա սննդի մեծ մասը ընթրիքին՝ իրիկվուն էր ընդունում: Ցերեկը ինչ-որ թեթև բաներով՝ հաց ու պանիր (ժամիկ), լոլիկ, տաքդեղ, մի գլուխ կամ դաստա կանաչ սոխ և այլն, անց էր կացնում օրը: Նա ընտանիքի անդամներով շրջապատված էր պինդ ուտում: Միայն կիրակի օրերին նախաճաշն ու ճաշը միանում էին իրար՝ պատարագից ելնելով ու տուն գալուց անմիջապես հետո:

Այսպիսով, գլուղացին օրական երեք անգամ է ուտում, չհաշված սաֆրալը: Լի օրերին գլուղացին առհասարակ պահանջկոտ չէ, իսկ կիրակի, տոնական օրերին նա փնտրող է: Այդ օրվա ուտելիք ճաշերն անպայման տարբեր պիտի լինեն: Եվ կարծես դա հոգեբանական է, հանգստի օրը, ժամին, նա ցանկանում է տարբեր՝ քիմքին

հանելի և ուժեղացրած սնունդ ընդունել: Կան ընդհանրացած ճաշեր, կերակուրներ, օրինակ՝ քուֆթաների տեսակները, հարիսան, բրնձով կամ ձավարով և հավի կամ ոչխարի մսով փլավը, կուլգուսի ապուրը՝ փլավը կողքին և այլն, որոնք շաբաթվա լի օրերին չեն փնտրվի, բայց կիրակի և տոն օրերին պարտադիր են:

Տանը երեխաներն ու կանայք հյուրերի ներկայությամբ, եթե նրանց հետ ազգակցական կապեր չունեն, նույն սեղանին չէին մասնակցի: Յուրաքանչյուրն ուներ իր առանձին գդալը, ուտելու ժամանակն իսկ երեխաները, երբեմն էլ մեծերը, ունենում էին իրենց սեփական գդալը: Խառնվելու դեպքում կոփվր պատրաստ էր՝ հատկապես երեխաների միջև: Ուտում էին երկու կամ երեք պնակից: Բայց վերջերս այդ կիսավայրենի սովորությունը համարյա վերջ էր գտել, որովհետև լինում էին անշնորհք, անքաղաքավարի մարդիկ, որոնք, հաշվի չառնելով դիմացինի արժանապատվությունը վիրավորվելու հանգամանքը, փոխանակ իրենց առաջ դրված պնակի իրենց կողմից ուտելու, մեկնում էին ձեռքը, գդալով խառնում պնակի մյուս՝ հակառակ կողմը և այդտեղից պատառ վերցնում:

Ծխախոտը շատ էր տարածված: Հասակավոր տղամարդկանց մեծամասնությունը ծխող էր: Վերջին ժամանակներս կային ուսուցիչներ, որոնք խիստ հսկողություն էին սահմանել, անգամ գիշերային ստուգում էին անցկացնում կասկածելի տեղերում, բարձր դասարանցիներին հանկարծակիի բերելու համար, բայց ծխելն արգելել հնարավոր չէր լինում: Ծխում էին գլանակ: Չիբուխն ու դայլանը բացառություն էին:

Կանանց ծխելն արգելված էր չգրված օրենքով: Բայց անաստներ լինում էին, բայց այն էլ՝ ոչ տղամարդկանց ներկայությամբ:

Բայց կար մի տեղ, որտեղ չծխողն անգամ ցանկանում էր ծխել: Դա Քաբուսիե գյուղի աջ կողմի ձորի անդնդախոր Բուռնագի ձախ լանջին բարձրադիր մի ժայռ էր: Չևիկի և Մաղարնիի (սելևկյան ավերակներ) ճանապարհն այդ ժայռի վրայով ու տակով էր անցնում: Ամբողջ ամռանն ու աշնանը քաբուսեցին այստեղից պիտի անցներ օրական երկու անգամ՝ առավոտյան և երեկոյան: Նա դատարկաձեռն տուն չէր վերադառնա. կամ գրաստի վրա բեռ ուներ բարձած, կամ էլ ինքն էր ինչ-որ բան շալակած՝ բեռնավորված: Մինչև ներքին ջրաղա-

ցի անկյունը գյուղացին իր ճանապարհի 2/3-ն անցած էր լինում արդեն ու բավական հոգնած էր: Դրանից հետո մյուս 1/3-ը պիտի բարձրանար՝ 50-60 աստիճան թեքությամբ, հասնելու համար ժայռի հարթակին, որտեղ բնությունը նրան քարե մատարաններ էր պատրաստել: Նա ներքևից բարձրանում էր զիգագ, քրտինքի մեջ կորած: Գրաստներին ընկերակցողն ափսոսանքով էր շրջանցում ժայռը, իսկ նա, ով ինքն էր շալակին բան վերցրած, հասնում էր ժայռի հարթակին, նայում էր դեպի ներքև, չէր հավատում, որ քիչ առաջ 200-300 մետր ցածում էր գտնվում, նստում էր, շունչ քաշում: Առջևում Բուռնագի անդնդախոր ձորն էր իր վեհությամբ, լանջերը դեպի երկինք խոյացող, քիչ հեռուն Գարիզն էր՝ փապուղին իր խավար մուտքով ու ապա հեռու-հեռվում, մայր մտնող արևն իր ոսկե ավելը Միջերկրականի իրիկնալին խաղաղ ու ծփծփացող ջրերին փռած՝ կայծկլտացող մի հսկա տարածություն զբաղեցրած: Ուղևորն այս ակնապարար տեսարանի առաջ ո՞նց մի գլանակ չվառեր: Նստում էր նա մի քարի վրա, առանց բեռն իջեցնելու, խոր շունչ քաշում ու հանում ծխախոտի քսակը կամ տուփը, մի պտղունց ծխախոտ դնում թղթի վրա, փաթաթում, վերցնում կայծքարը, վրան դնում մի սիսեռի չափ արեթ ու չախմախով հարվածում քարին՝ վերևից վար, շփումով կայծ առաջացնելով: Կայծից արեթը բռնկվում էր, ու քրտնաթաթախ գյուղացին վառում էր գլանակը, ներծծում մի ումպ ծուխ, ու՝ օխա՜յ...:

Մի՞նչև գլանակի վերջանալը գյուղացին մեծ բավականությամբ արդեն հանգստացած էր լինում, վեր էր կենում մնացած 1/3 ճանապարհը շարունակելու: Մի՞նչ այդ մի ուրիշն էր հասնում ու նրա տեղը զբաղեցնում:

Իսկապես տանջալի էր քաբուսեցու կյանքն այդ բնագավառում: Բայց բարեբախտաբար նա այդ քիչ էր զգում, սակայն նորահաս սերունդը, որն սկսել էր զարգանալ, միջոցներ էր որոնում գյուղացու վիճակը բարելավելու ուղղությամբ և այդ նպատակադրությամբ հանձն էր առնում իր համեստ միջոցներով դիմելու հեռավոր կենտրոններ կամ օտար երկիր՝ ուսում առնելու:

IV. ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. ՏՈՀՄ ԵՎ ԸՆՏԱՆԻՔ

ա. Ընդհանրություն: Առ այսօր հնագիտական և ազգագրական հետազոտությունները ոչ մի նոր բան չեն տվել Մուսա լեռան ժողովրդի տոհմային դրության մասին: Մի բան, սակայն, պարզ է, հազարամյակների ընթացքում տոհմային դրությունն այստեղ էլ տրոհվել է ու վերատրոհվել, հասել, ինչպես բոլոր քաղաքակիրթ ժողովուրդների մոտ, այսօրվա ընտանեկան դրությանը:

Եթե Մարտիրոսյանի պապը թե ապուպապը Խղըրբեկ գյուղում հաշվել է 15 գերդաստան, քաբուսեցի Կիրակոս Քեսաբլյանը, Սերոբ Գյոզալյանը և Ասատուր Գասաճյանը Քաբուսի գյուղում մտաբերեցին 40 գերդաստան, որն այսօր 62-ից անցնում է (քանի որ Լիբանանում և ոչ միայն Լիբանանում գտնվող գերդաստանների ճշգրիտ թիվը չգիտենք): Սա վկայում է տոհմերի տրոհման մասին:

Բավական է հիշել մի գերդաստանի տրոհումը, Փալազյան գերդաստանը, որն այսօր հաշվվում է յոթ ազգանուն, ընդ որում և Գյոզալյան ազգանունը, որին պատկանում է և տողերիս հեղինակը:

Մենք փորձեցինք սույն աշխատության մեջ հաստատել այն ենթադրությունը, թե Միջերկրականի հյուսիսարևելյան ափերի հայությունը, ընդ որում և Մուսա լեռան հայությունը, Մեծն Տիգրանի օրոք է հասել այդ կողմերը, և, մի քիչ էլ հեռու գնալով, այն կարծիքը հայտնեցինք, թե նրանք մախատիգրանյան ժամանակներից են այդ շրջաններին ծանոթացել ու ապաստան գտել: Բայց թե սոցիալական ինչպիսի դրությամբ այդտեղ ապաստանեցին, չպարզվեց: Այնինչ փաստը մնում է փաստ, որ այդտեղ տոհմական երևույթների հետքերը չէին

երևում: Մի կողմ թողած Քաբուսիեն, որը սահմանակից չէր մյուս գյուղերին, իրար հաջորդող մյուս գյուղերի կալվածքներն իրար էին խառնվել: Ավելի ճիշտ կլիներ ասել՝ ընտանիքների արտ ու այգիները մեջ-մեջ էին անցել:

Սակայն հետաքրքրական ու ակնբախ է մի երևույթ, օրինակ, Փալազյան ազգանունը, որն այժմ յոթի է տրոհվել, գյուղի մի կողմում էր: Հովհաննիսյանները հյուսիսում էին ծվարել: Կենտրոնի Հապեշյան չորս եղբայրներից երեքը (սա հիշեցնում է մեղվի պարսը) գյուղի արեւվելքում բնակարան կառուցեցին և այլն: Պատկերը նույնն է բոլոր գյուղերում:

1964 թվականին մենք Քաբուսիեն գյուղի «Ազգագրական ծառը» որպես արխիվային նյութ հանձնեցինք Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի համապատասխան բաժնին: Այդ «ծառը» հեովից-հեռու ցույց էր տալիս տոհմերի տրոհման ավարտը: Եվ այդ ընթացքում ժողովրդական սովորություններն անհետացան հեռավոր անցյալից սկսած, օրինակ՝ վրիժառությունը: Սա մի երևույթ է, որ փոխել է իր ձևերը և ավելի մեղմացել: Միշտ եղել են վրիժառության պատճառներ, բայց մեծամեծերը կամ պետական գործիչներն ու հաստատությունները (դատարաններ) չանացել են մեղմացնել հարցը և կողմերին հաշտեցնել: Մովսեսական օրենքը կորցրել էր իր իմաստն ու հմայքը: Արյան գին հասկացությունը չէր ընդունվում:

Մենք նշեցինք փոխօգնության նշանակությունն ու գնահատությունը մուսալեոցու մոտ: Մնում է շեշտել այն հանգամանքը, որ մուսալեոցին ինքնակամ էր ընդառաջում, անհրաժեշտության դեպքում՝ տուն կառուցելիս, բերքահավաքի ժամանակ, տարերքի դեպքում, բոլորն անվարան օգնության էին հասնում միմյանց:¹

Գերեզմանատունը ընդհանուր էր, միայն թե կնոջը թաղում էին հայրական գերեզմաններում:

¹ 4 և 5 տարեկան երկու հորեղբորորդիներ՝ երկու Գրիգորիկներ, մի աշնանային երեկո տունը կրակի էին տվել: Չնայած ուշացած, որովհետև աշխատանքային եռուն ժամանակ էր, ամբողջ գյուղն էր հասել, վարժապետ-աշակերտից մինչև ծերը, օգնության փութացել: Տունը վառվեց, բայց վերականգնվեց բարեկամության օգնությամբ:

Տոտեմիզմի² հետքեր բացարձակապես չէին երևում:

Ընտանեկան համայնքը գտնվում էր վերջնական տրոհման նախափուլին: Այս ամուսնացած տղան հոր հետ որոշ ժամանակ (մի քանի տարի) մնալուց հետո բաժանվում էր ու ինքնուրույնություն ստանում: Եվ այսպես՝ հաջորդաբար: Իսկ հոր բացակայության դեպքում մեծ եղբայրը թեկուզ ամուսնացած ու երեխաների տեր քույրերին ու եղբայրներին պահում էր մինչև նրանց ամուսնացնելը: Այսպես, ավագ եղբայրը հոր պարտականություններն իր վրա էր վերցնում. ավագությունը որոշ պատկառանք ուներ: Սակայն նահապետական կյանքը վաղուց ի վեր տեղի էր տվել մեծ ու փոքր ընտանիքներին:

Որդեգրությունը շատ հազվադեպ է եղել: Դա պատահեց որբահավաքի ժամանակ՝ Առաջին աշխարհամարտից հետո, սակայն որդեգրության հետ կապված ձևականություններ տեղի չունեցան: Այդ պարզապես ազգասիրական դրսևորում էր:

Տնփեսայությունը ևս այդ շրջանում հազվադեպ և պատահական երևույթ է եղել: Եղել են դեպքեր, որ դրսից եկած ինչ-որ երիտասարդ մնացել է գյուղում, իր աշխատասիրությամբ աչքի է ընկել և տնփեսա դարձել և նոր ազգանվան պատճառ հանդիսացել:

Երբ ընտանիքում տղաներ են լինում, տնփեսան մնում է տնփեսա, աղջկա իրավունքով: Անգամ մինչև այսօր, վերջին խոսքը պատկանում է տան մեծին՝ հորը: Հոր բացակայության ժամանակ մայրն էր ղեկավարում մինչև որդու կամ ավագ որդու չափահասությունը: Դրանից հետո հանձնում էր ղեկավարությունը: Որդիական հարգանքն անպակաս էր իր տեղում, բայց մայրը մնում էր միայն խորհրդատուի դերում:

Եղել են դեպքեր, երբ հայրը եղել է հարբեցող, ղեկավարելու անկարող, ինքնաբերաբար և մոր հարկադրանքով ղեկավարությունն անցել է մեծ եղբորը: Եվ այս մեծ՝ ավագ եղբայրը ղեկավարել է, տնտեսությունը կարգի բերել, հողակտորները դարձրել բերքատու, բաժանել է բաժինների և եղբայրներին թույլ է տվել ընտրություն կատարել:

Սովորաբար խնամիներն առանձին կամ օտարի ներկայությամբ իրար անունով էին կոչում: Խնամի բառը ներքին հասկացողություն

² Կեղանու կամ բույսի պաշտամունքը՝ որպես նախահայր: Երևի սրանից է առաջացել «Քարից-թփից չեմ» ասույթը:

էր միայն, բայց խնամի դառնալուց հետո եղբոր, քրոջ պէս հարգալից և սիրով էին իրար հանդէպ:

Հայրը զավակներին անուններով էր կանչում, իսկ կնոջ անունը տալն ամոթ էր: Նա տալիս էր աներոջ անունը կամ ազգանունը՝ ավելացնելով աղջիկ բառը: Օրինակ՝ Բայրամի աղջիկ, Գարամանի աղջիկ կամ Օսեփի աղջիկ կամ թե՛ հե՛շ, չուլըսի՞ս...: Կինը պիտի ամուսնու ձայնից ճանաչեր նրա կանչը:

Քրոջ ամուսինը փեսա էր, իսկ եղբոր կինը՝ հարս: Փոքր եղբայրը մեծին ախպայր (եղբայր) բառով պիտի դիմեր, մեծ քրոջը՝ քույրիկ, աներձագին՝ գայինա, նրա կնոջը՝ հարս, աներոջը՝ ամմի, իսկ զոքանչին՝ ախպրգէյն: Բենին ու քենակալը բաջանաղ էին: Հորեղբայրը՝ ամմի էր, իսկ հորեղբոր կինը՝ ախպրգէյն (եղբորկին): Հայրը, մայրը հարսին հարս էին կանչում: Հարսը սկեսուրին մայրիկ էր ասում, իսկ սկեսրայրին՝ հայրիկ (յամա, յադա), թոռը պապին՝ բաբա, իսկ տատին՝ դադիմար էր կանչում (փիսը, հուրս, ախպար, քուրո, ամմա, ախպրգէյն, բաջանաղ, յադա, յամա): Որդին հորը՝ դադա կամ յադա, մորը՝ յամա էր ասում:

Աշխատասիրությունը մուսալեոցու միս ու արյունն է: Ինչպես որ տան անդամները բոլորն էլ նույն իրավունքներն էին վայելում նյութական բարիքների բաշխման գործում, այնպես էլ բոլորի պարտականությունն էր ամեն մի գործ միասնաբար կատարել: Ձևականությունը պախարակվում էր:

Բայց ընտանեկան հարաբերության մեջ ձևականությունն՝ որոշ պաշտոնական հեռավորություն, պաշտպանվում էր, այսպես՝ հարսը տալոջը դալդիգայն է կանչում, տագրին՝ դանկրանը, մեծ ներոջը՝ ներդիգայն, փոքր ներոջը՝ հուրս (հարս), փոքր տալոջ անունն էր կանչում, բայց վերջին ժամանակներս ամեն ինչ փոխված էր և «քույրիկ» ու «եղբայր» կոչումները տրվում էին մեծերին ու փոքրերին իրենց անուններով: Աներն ու զոքանչը փեսայի անունն էին տալիս, երբ իրեն էին դիմում, իսկ երբ նրա մասին ուրիշի հետ էին խոսում, փիսը (փեսա) էին ասում:

Ծերունիների հանդեպ հարգանքն արտահայտվում էր նրանով, որ նրա հետ ցածրաձայն էին խոսում: Նրա կամքը պետք է կատարվեր, երբ նա գալիս էր, պետք էր ոտքի կանգնել: Աշխատանք նրանց

չէր պարտադրվում, բայց անգործ չէին նստում, ուժերի պատածի չափով կատարում էին: Աշխատունակությունը կորցրած ծերունիների հանգիստը ոչ ոք չէր վրդովում: Ապրում էին ըստ ցանկության:

Աղջիկն ի ծնե տան «սպասուհի» էր, երկրորդ աղջկա առկայության դեպքում ավագի «բեռը» թեթևանում էր: Այդ «բեռն էր» սեղան բացել-հավաքելը, ամեն րոպե սեղանից վեր կենալը, սրան-նրան ջուր բերելը և այլն:

Քույրերը ենթակա էին եղբայրներին ոչ միայն սպասարկման մեջ, այլև՝ իրավական տեսակետից: Օրինակ՝ երկու քույրեր մեկ եղբոր չափ ժառանգական իրավունք ունեին և ոչ ավելի: Եղբոր չափահասությունից հետո քույրը նրան պարտական էր այնպես, ինչպես իր ծնողին՝ պատիվ, հարգանք, հնազանդություն:

Աղջիկը նշանի մատանին անցկացրեց՝ նա այլևս հյուր է մոր տանը, բոլորը նրան ըստ այնմ են վերաբերվում, նա բոլորի քաղցր աչքի և գուրգուրանքի առարկան է: Նորահարս վիճակում նա մոր տան ոչ մի բանին ձեռք չի տալիս մի անբողջ շաբաթ, մինչև որ ամուսնու հետ շաբաթ երեկո, ծնողներին այցելությունից չվերադառնա: Շաբաթ երեկոյան այդ այցելությունը պարտադիր է: Նշանված ժամանակ, որպես հարսնացու, նա պիտի մասնակցի փեսացուի զգեստների պատրաստմանը, բոժոժահավաքմանը, ձավարի պատրաստմանը, ձիթապտղի ու դափնեպտղի հավաքմանը և բլդուր-խաշելու ջրի մատակարարմանը:

Ամուսնությունից մի շաբաթ անց նա սկսում է մոր տան գործերին ընտելանալ ու ապա՝ աստիճանաբար տան գործերում սկեսուրի հոգսերը թեթևացնել: Հարսը տան բոլոր անդամների հարգանքն ու սերն է վայելում: Նա ոչ միայն տան անդամ է համարվում, այլև՝ տան զավակը և մի քայլ էլ ավելի: Տան աղջիկները գնացող են, իսկ հարսը՝ տան ներքին սյունը...

Հայ ժողովրդի ավանդապահությունը բոլորին հայտնի է, հատկապես՝ մուսալեոցունը: Հայը միակին է: Մի դեպք միայն կարելի է արձանագրել հարյուրամյակների ընթացքում, դա էլ այն պատճառով, որ գյուղի մեծահարուստի կնոջ 19 երեխայից միայն մեկն էր ապրել, այն էլ գղալ-պատառաքաղ-դանակ-բաժակ գրպանում ման ածելու պայմանով, բայց սա էլ թոքախտի է բռնվում և մահանում 18-19 տարե-

կան հասակում: Մեծահարուստը մի աղքատ մարդու սիրումնատես ջահել կնոջն առևանգեց ծերության հասակում մի երեխա ունենալու համար: Եվ իսկապես էլ մի աղջիկ ունեցավ, մոր մեծ սիրումնատես և շատ խելացի: Սակայն քրիստոնեական կրոնը թույլ չէր տալիս, համագյուղացիների բողոքը, առաջնորդարանի պարսավանքները, ոչ միայն ոչնչի չհասցրին, այլև մարդու սիրտն ավելի քարացավ համագյուղացիների հանդեպ: Հետո բոլորն էլ սկսեցին աստիճանաբար ընտելանալ և այդ աղջիկը դարձավ մեծահարուստի միակ ժառանգորդը, բայց նա էլ չկարողացավ վայելել, քանի որ մուսալեոցիները լքեցին ու հեռացան թուրքի տիրապետության տակ չմնալու համար:

Խորթ հոր խորթ վարմունքն այնքան ակնբախ ու զգալի չէր, ինչքան խորթ մոր վերաբերմունքը: Դա առակի կարգ էր անցել: Ամեն բան հյուսում-բարդում էին խորթության վրա, խորթ մայրը տաս մատներն էլ մոմ դարձներ, մորից ասում էին. «Անալըղը (մայրացու) ի՞նչ պիտի լինի, հագիվ...»:

Երեխաների համար փոքր տարիքում այդ խորթությունն այդքան նկատելի և ճնշիչ չէր, ինչքան մեծ տարիքում (օրինակ՝ պատանեկության ժամանակ համահայր կամ համամայր ունենալու դեպքում): Պատահել է, որ կնոջը կորցրած մեծահասակ մարդը տղա, աղջիկ զավակներին պսակելուց հետո մորից է պսակվել: Կինը իր հետ բերել է հինգ-վեց տարեկան մի արու զավակ: Չնայած խորթ հոր գուրգուրանքին, տղան մեծանալուց հետո զգում էր իր խորթությունը հոր հետ, ինչպես և ամուսնացած խորթ եղբայր-քույրերի հետ, հակառակ այս վերջինների զուսպ վերաբերմունքին:

Այրիացած ջահել կինն իր երեխաների հետ մնում էր մահացած ամուսնու տանը: Մի տարի անց սկեսուր-սկեսրայրը խորհուրդ էին տալիս հավանական թեկնածուի ձեռքը չմերժել: Ոչ ոք չէր ցանկանա նրան ստիպել կամ արգելել վերամուսնանալ: Ամեն ինչ թողնվում էր այրիացածի կամքին: Վերամուսնանալու դեպքում նա սիրաշահում էր սկեսուր-սկեսրայրի կամքը և նրանց թույլտվությամբ այդ տնից հոր ամուսնու մոտ էր գնում: Երեխաները մնում էին տատի-պապի մոտ, իսկ սկեսուր, սկեսրայր, տագր չլինելու դեպքում, կինը երեխաներին տանում էր հետը: Սովորաբար, երբ այրին վերամուսնանում էր, դրա հետ կապված ծախսեր՝ օժիտ և այլն, չէին լինում: Այստեղ ամուս-

նու ծնողների կամքն ավելի էր հաշվի առնվում, քան իր ծնողներին:

Մի դեպք պատահեց վերջին ժամանակներում, մահացածի եղբայրն ամուսնացավ իր հարսի հետ: Սա միակ դեպքն է Մուսա լեռան չգրված տարեգրության մեջ:

Ոչ ոք չի հիշի, որ ամուսնացողն ամուսնուն (կին, թե՛ տղամարդ) կտակած լինի ընդմիշտ որբևայրի մնալ: Ընդհակառակը, եղել են դեպքեր, որ մահացողն իր ամուսնուն կտակել է անպայման ամուսնանալ:

Կնոջ կամ ամուսնու պատահական դավաճանությունը քանի դեռ չէր տարածվել, այնքան ծանր չէր և մոռացվում էր, իսկ գաղտնիքը դուրս գալուց հետո մարդ թե կին, մատնացույց էին արվում, խուսափում էին հարաբերվելուց: Հաճախակիության դեպքում կնոջը վորձնում էին գյուղից կամ՝ ընտանիքին հեռացնում: Պոռնկություն չկար: Եզակի դեպքերը, իհարկե, չի կարելի ընդհանրացնել, բայց թեկուզ այդ եզակի դեպքում պոռնիկի հետ ոչ մի կին չէր հարաբերվում:

Ամուսնալուծում հասկացությունը խորթ էր մուսալեոցուն: Եկեղեցին առավել ևս չէր բաժանում, բացի՝ պոռնկության դեպքից, այն էլ՝ բողոքարկումով միայն:

Երեխաների դաստիարակման գործում մայրը հոգ էր տանում, որ աղջիկը տնտեսություն վարել սովորի, իսկ հայրը՝ տղային աշխատասիրություն էր սովորեցնում: Եթե երեխան դարձ չէր գնում, բնագրաբար հետևում էր հորը կամ մորը, ինքնաբերաբար ընտելանում ծնողների աշխատանքին: Աղջիկ զավակը «կարիք չունի սովորելու»։ Նա ծնված է տան գործ անելու և աշխատելու համար:

Անդրանիկությունը բարոյական մի ուժ էր, որը պետք է հաշվի առնեին մյուսները:

Անչափահաս որբերին խնամում էր տանը մնացած մայրը: Սրա բացակայության դեպքում այդ պարտականությունն ընկնում էր տատ ու պապի, ապա ավագ հորեղբոր ու հորեղբոր կնոջ և հաջորդաբար մյուսների վրա:

Խնամակալությունն անգիր օրենքով էր իրագործվում:

Խնամակալը ծնողական իրավունքներով էր ղեկավարում խնամարկյալներին:

բ. *Ամուսնություն և հարսանիք*: Ամոթխածությունն ու պատվախնդրությունը մուսալեոցու համար օրենք էին: Ոչ մի միջոց, առիթ չկար

տղա-աղջիկ հանդիպման համար, բացի բարեկենդանի և ուխտագնացության օրերից:

Բուն բարեկենդանի և նախորդող կիրակիների, որ ընդհանրապես փետրվար ամսին էր զուգադիպում, աղջիկները շուրջպարի էին գնում առավոտվանից մինչև երեկո: Պարի հրապարակում, որը մեկի ընդարձակ բակն էր լինում, շուրջը հեռու և մոտիկ պատերի տակ երեխաները, պատանիներն ու մորաքույս երիտասարդները կուտակվում էին ֆարջելու-դիտելու, կամ ուխտագնացության ժամանակ զուգված-զարդարված աղջիկները նկատվում էին իրենց բոլոր հմայքով:

Սրանք տղաներին ընձեռված հնարավորություններ էին, իսկ աղջիկներին այդ էլ էր զլացված, որովհետև աղջիկն իրավունք չուներ հայացքը բարձրացնել՝ մի տղամարդու նայել, ուր մնաց ընտրությունը կամ հանդիպումը: Բայց պատահում էին դեպքեր, գիշերով, աղջկա տնից 50-100 մետրի վրա, մի սաղարթախիտ ծառի տակ, տղա-աղջիկ ժամադիր լինեին, ինչ-որ երրորդի միջոցով, իրար հասկանալու համար:

14-15-ն անց աղջիկները զուգված-զարդարված եկեղեցի էին գնում, հատկապես կիրակի օրերին, պատահական և անխոս հանդիպումների երազանքով: Եկեղեցու ճանապարհին կամ շուրջը պքտացող երիտասարդը գողունի հայացքներ էր նետում «աղոթելու» գնացող աղջիկներին, ընտրում, ապա մոր մոր միջնորդությամբ դիմում:

Աղջիկը կամք չուներ, ծնողները նրան որտեղ որ «մորթեին», արյունն այնտեղ էլ պիտի «թափվեր»: Անգամ տղան քիչ իրավունք ուներ ծնողներին ընդդիմանալու: Թեկնածու ընտրելիս, աղջիկ, թե՛ տղա, հաշվի էին առնում նրանց առողջական վիճակը, հասակը, թիկնեղությունը: Այսինչի աղջիկը «լավ, բոյով, գործունյա է, բանող աղջիկ է»: Այնինչի տղան «կտրին է, ունչպար, հացը քարից կը հանե»:

Տղան կամ հավասար պիտի լիներ տարիքով կամ էլ՝ մի քանի տարով մեծ: Սովորաբար մեծ աղջկա հետ փոքր տղայի ամուսնություն տեղի չէր ունենում: Եղել է դեպք, որ աղջիկը տղայից մոտ տասնհինգ և ավելի տարով մեծ է եղել, և սա՝ տնտեսական (հողային) նկատառումներով:

Աղջկա ամուսնության տարիքի սահմանը 15-ն էր, բայց եղել է դեպք, որ աղջիկը 12 տարեկան է եղել, իսկ տղան՝ 25 և ամուսնացել

են, դարձյալ տնտեսական նկատառումներով: Բայց սովորաբար աղջրկա ամուսնական տարիքը տարուերվում էր 15-20-ի, իսկ տղայինը՝ 18-25-ի միջև: Եվ մինչև օրս էլ այդ տարբերությունը պաշտպանվում է: Առաջներում փոքր տարիքի ամուսնություններն արդարացվում էին աշխատանքային նկատառումներով:

Էնդոգամիան (ներամուսնություն) խստիվ պախարակվում էր: Ամեն անգամ թեկնածու ընտրելիս նախ և առաջ քահանայի և կամ ինչ-որ ավագի մոտ հաշվել էին տալիս, թե այսինչ երկու ընտանիքները քանի՞ պորտով են իրարից հեռու: Տղայի կողմից յոթ պորտը պարտադիր էր: Խնամիության դեպքում՝ եղբոր ու քրոջ թոռներ, վեց պորտը թույլատրվում էր: Իսկ վերջերս պորտի հաշիվը մի կարգով իջավ:

Տարբեր ազգությունների կամ տարբեր կրոնների միջև ամուսնություն չէր կնքվում: Անգամ հարանվանական ամուսնությունները դժվարանում էին: Վերջին ժամանակներում տարբեր ազգությունների (հայ և հույն) ամուսնությունը կարելի էր, իսկ տարբեր կրոնների՝ բացարձակապես ոչ:

Ամուսնությունից հետո «միայն բահն ու փորիչը», այսինքն՝ մահը, մարդ ու կնկան կարող էին և պետք է բաժանեին:

Լինում էին և առևանգման դեպքեր: Այս դեպքերը վերջանում էին միայն աղջկա ընտրությամբ, օրենքի առաջ ու օրենքի գրանցումով (բացի եկեղեցուց): Մեր տատի տատն առևանգվելուց հետո դատարանում՝ «Գյոզալ օղլանի իսթերիմ» (Սիրուն տղային եմ ուզում) ասելով է պատասխանել: Եվ մեր ազգանունը դարձել է Գյոզալյան:

Մենք այս աշխատության նախորդ էջերում, ենթաբարբառային տարբերությունների վրա հենվելով, ծանոթացանք այն ենթադրությանը, որ Մուսա լեռան հայությունը տարբեր տեղերից է եկել-հասել այդտեղ: Այսուամենայնիվ, այդ գյուղացիները երկար ժամանակների ընթացքում, այնքան են շփվել իրար հետ, որ նրանց վարք ու բարքերը համարյա նույնացել են:

Այսպես՝ Զորա իսկենդերյանը, նշանդրեքի մասին խոսելիս, «քիլո մը աղ»-ի պատմությունն է անում: Որ Զ. իսկենդերյանը հարցին լուրջ է մոտեցել, այդ մասին կասկած չկա: Բայց մենք մի անգամ ևս ուզեցինք այդ հարցին անդրադառնալ, քանի որ 20-րդ դարավերջին այդպիսի նախապաշարմունքը դժվարըմբռնելի պիտի լիներ: Ցավոք, մեր

ուսումնասիրությունները և մուսալեդցի տարեցների հետ բազմաթիվ հանդիպումները հաստատեցին մշվածը: Ստուգելու համար, թե հավանական թեկնածու աղջիկն իրենց տանը բախտավորություն պիտի բերի, թե՛ ոչ, «...կառնեն քիլո մը աղ և կը սկսին գործածել տունին մեջ: Եթե մինչև աղին ավարտը տան մեջ դժբախտություն մը պատահի, կը հրաժարին խնդրո առարկա անձը ուզելէ, այլապէս, եթե մանավանդ մույն շրջանը բարեբաստիկ ըլլա, կաշխատին ամեն գնով աղջիկը ձեռք ձգել»:³ Բայց պետք է խոստովանել, որ վերջին ժամանակներում այդ և մնան սովորություններին կարևորություն չէին տալիս:

Տղայի կամքը քննության առնելուց հետո ծնողները տան գլխավորի հետ ուղարկում են երկու-երեք ծանրակշիռ անձնավորության ընդհանուր կարծիքը շոշափելու: Հարցի դրական կամ բացասական արդյունքն անմիջականորեն ակնկալելը միամտություն կլինէր: Ժամկետ են մշանակում: Նախահարձակը տղայի կողմն է, ամեն ինչ մտածված է նախօրոք, և ոչ մի անակնկալի չի գալիս: Համբերատարութեն և հուսալից սպասում է ժամկետի ավարտին:

Երկրորդ հանդիպման ժամանակ աղջկա կողմը ևս իր տեղեկությունները հավաքած է լինում, որոշ կարծիք կազմելով հանդերձ, միանգամից «այո» չի ասում, նոր ժամկետ է խնդրում լրացուցիչ «խորհրդածությունների» համար, իսկ եթե աղջիկ տալուց բացարձակապես պիտի հրաժարվեն, ներողություն են խնդրում ու ասում. «Մի՛ր դառն դուստերայն հիմնուր դաիմա բեուցը, ամա աս բննէյն հիմնուր գրէյց չբանուք» (Մեր դուռը բարեկամների համար միշտ բաց է, սակայն այս հարցի շուրջ այլևս խոսք չբացենք):

Երկրորդ ժամկետ խնդրելիս արդեն բոլորին պարզ էր դառնում, որ գործը գլուխ պիտի գար: Այս անգամ տղայի կողմը նախորդ անձանց հետ ընկերացնում է գյուղի քահանային կամ մի այլ ծանրակշիռ անձնավորության ևս: Այս անգամ արդեն ժպիտներով են դիմավորվում, ու տան ավագը խնդրանքներին ու պնդումներին պատասխանում է. «Յեփըր ալուատ մէյմ իղեօծ իք, չա բըր շինիմ, թը խէյիր-լուայը՝ թըղ ընը» (Երբ որ բոլորդ մեկ եք եղել, ինչ անեն, թե խելրով-բախտով է՝ թող լինի):

³ Զ. Իսկեհերյան, Սովորություններ, հավատալիքներ և ավելորդապաշտություններ: Տե՛ս ՀՄԼ, էջ 163:

Ապա որոշում են մշանդերի ժամկետը: Դուռը չ'անքը՝ հարսնախոսները, հյուրասիրվում են քաղցրավենիքով և օշարակով ու իրենց առաքելությունը բարեհաջող կատարողների գոհունակությամբ մեկնում են:

Նշանդերին քահանան անպայման ներկա պիտի լինի, մշանդ՝ ոսկի դագինների կամ ոսկիների շարան (10-20-30 հատ), ոսկե ապարանջաններ, մատանի, վզնոց և քաղցրավենիքով լիքը մեկ կամ մի քանի դնբուխ ու սինիներով ծանրաբեռնված նոր խնամացուները ճանապարհվում են դեպի աղջկա տունը, որտեղ դիմավորվում են ըստ պատշաճի:

Տեղավորվելուց ու հանգստանալուց հետո խոսք է վերցնում քահանան, երկու խոսքով պարզում է իր գալու նպատակը, և անմիջապես սկսվում է հավավորների արարողությունը: Այդ բոլորը՝ առանց փեսացուի: Աղջկա հայրը կանչում է աղջկան, ասում է, թե իրեն մշանել է այսինչ երիտասարդի հետ, որն իրեն ուղարկել է սույն ընծաները, որպես սիրո առհավատչա: Աղջիկը, ամոթխածությամբ կարմիրը երեսին, համբուրում է նախ քահանայի ձեռքը, եկող մյուս անձնավորությունների ձեռքերը, ապա՝ մոր ձեռքը և անհետանում է:

Նշանդերին հրավիրվում են աղջկա ամենամերձավոր ազգականները՝ հորեղբայրը, մորեղբայրը, կնքահայրն ու կնքամայրը: Մեզանում կնքահայրն ու կնքամայրը (պուպ, մույմ, հավանաբար՝ պապա, մամա բառերի կրճատումը) մեծ կշիռ ունեն իրենց հովանավորած ընտանիքի կենցաղում: Պուպն ու մույմը հայրիկին ու մայրիկին համազոր են օգտագործվում: Եվ պուպն ու մույմը վայելում են ծնողի հարգանքն ու սերը: Նրանց խոսքը կշիռ ունի: Խոսք տալուց առաջ նրանց կարծիքն էլ հաշվի է առնվում:

Սակայն պարզ է, որ վերջին խոսքը հորն էր մնում կամ սրա բացակայության դեպքում՝ ավագ եղբորը, որը տնտեսության մեջ փոխարինում է հորը:

Ապա տեղի էր ունենում կերուխումը:

Նշանդերը փեսացուին դեռ իրավունք չէր տալիս հարսնացուի տուն գնալ-գալ: Եվ մշանվածներն իրար չպետք է հանդիպեին: Պիտի խուսափեին մույն փողոցով անցնելուց: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո կարգը մի քիչ մեղմացավ: Պայմանավորվում

էին, որ փեսացուն աներանց տուն ազատ ելումուտ ունենա, բայց
նշանվածներն իրար հետ չպիտի խոսեին. «Երկինք գետինք իրար
կանցնեն»: Խնամիների փոխացելությունը հաճախակի էր: Սկեսուրն
իր շքախումբը գլխին հավաքած, քաղցրավենիքի ծրարներով՝ դմ-
բուխներով ու նվերներով, պիտի այցելեր հարսնացուին (ըստ կարո-
ղության): Եթե հարսնացուն անակնկալի էր գալիս, փախչում, հագնե-
վում էր ու նոր գալիս բարիգալուստի ներկայանում սկեսրոջը և շքա-
խմբին: Նա պիտի համբուրեր նախ սկեսուրի աջը, ապա մյուսների՝
ըստ ավագության կարգի: Սկեսուրը նվեր պիտի տար՝ մեկ դագի
(թուրքական ոսկեդրամ) մետաքսե թաշկինակ և որևէ զարդեղեն:

Կանայք նստում, զրուցում էին ու հյուրասիրվում, հարսնացուն
բոլորին անխոս պիտի սպասարկեր, իսկ ազատ պահերին ձեռքերը
կրծքին միացրած պատի տակ սկեսուրի դիմաց պիտի կանգներ ծար
գապեր (ձեռ կապեր): Մոր ամենափոքր ակնարկին գնդակի պես պի-
տի պոկվեր տեղից:

Օշարակը հյուրասիրության հիմքն էր:

Մեր եկեղեցին հարուստ էր սրբերի տոներով: Եվ յուրաքանչյուր
տոն առիթ է հարսնացուին այցելելու: Այս ձևով տղայի կողմը
ձանձրացնում էր աղջկա կողմին, որպեսզի սա ստիպված լինի ասելու.
«Առքք, ջանքք, առքք, կացքք զձեր ամանեութ, խալիսէյմ» (Առքք,
ջանքք, առքք-գնացքք ձեր ամանաթը, էս ազատվեմ):

Մեկ տան մեջ ջահել աղջիկ լինելը շատ դժվար էր, բոլորին նա
պիտի սպասարկեր: Եվ սա էլ վարձատրվում էր հաճելի, խիստ հա-
ճելի օրհնանքով՝ «Աստուծ քիզ անվեր միշանծեում թող ուղը» (Թող
Աստված քեզ մի գեղեցիկ նշանած տա): Աղջիկն ամոթխածությունից
կարմրում էր ու հպատակվում: Իսկ եթե արդեն նշանված է. «Աստուծ
թող խնդացընը զքիզ» (Թող Աստված ուրախացնի քեզ), «Աստուծ
միշանծեուդ թող բնիշիշը» (Աստված նշանածդ ապրեցնե), և կամ՝
«Աֆֆանքըն զրզրըն, անֆֆանքըն, հարսնայցիդ քթիցու ջէյր բըր
գրիմ» (Ապրես. աղջիկս, ապրես, հարսանիքիդ քթոցով ջուր պիտի
կրես):

Հարսանիքները կատարվում էին բոլոր եղանակներին, բայց սո-
վորաբար և առավելապես՝ աշնանը և տևում էին երեք օր, նախապատ-
րաստությունը չհաշված:

Հարսանեկան հանդեսներն ու ծեսերը եզրափակում են նորա-
կազմ օջախի ընտանեկան կյանքի սկզբնավորումը:

Նշանախոսության հենց սկզբից մինչև հարսանիքի որոշման
օրը, անցած ժամանակամիջոցում եթե որևէ թյուրիմացություն, անա-
խորժություն չի պատահել, ապա հարսանիքը տեղի է ունենալու: Բո-
լորի սրտերի ուրախությունն աչքերից է ճառագում: Ոչ միայն երկու
ջահելներն են բախտավորվելու, այլև մի ընտանիք ևս համալրելու է
գերդաստան, մարդու և աշխատող ձեռքերի հաշիվ:

Հարսանիքը բոլոր ժողովուրդների մեջ ամենաերջանիկ տոնա-
կատարությունն է: Կանայք, որոնց գլխավորում է մայրիկը, խիստ
զբաղված են շաբաթվա հենց առաջին, երկրորդ օրերից. վերջին օրը
չեն հասցնի:

Տղայի հայրն ու մայրը 10-15 օր առաջ գնում էին քաղաք դումաշ
կտրելու՝ հարսնացուին պսակի շորեր, կոշիկ և այլ անհրաժեշտու-
թյուններ գնելու: Պսակին նախորդող կիրակի օրը մայրիկը հավաքում
էր իր շքախումբը՝ հարս, աղջիկ, մոտիկ ազգականուհիներ, հարևա-
նուհիներ ու ընծաներով, քաղցրավենիքով ու դումաշով գնում էր
հարսնացուին վերջին տեսության: Խնամիների զղլայթը (ուրախ բա-
ցականչություններ) ազդարարում էին նրանց գալուստը: Նրանք դի-
մավորվում էին ուրախությամբ և բարի գալուստի բացականչություն-
ներով ու իրարանցումով:

Աղջկա տանն ուրախ և աշխույժ եռուզեռ է: Բացում են դումաշի
բոխչեն: Մի ջահել հարս կամ աղջիկ, որը որպես դերձակուհի ընկե-
րացել էր սկեսուրին, վերցնում է չափերն ու երջանիկ, մկրատը ձեռն
ասում. «Ծիւնդի թող ըննը, Աստուծ թող խնդանցընը զձիզ, ալիմայս
ան ուաչքը լանս» (Ծնորհավոր թող լինի, Աստված ձեզ ուրախացնի,
բոլորիս էլ աչքը լույս): Ապա ուտում ու խմում են, երգում ու պարում:
Ոմանց համար հարսանիքն արդեն սկսված է:

Աշխույժ զրույց ու կատակախոսություն և ուրախ վերադարձ է
տեղի ունենում ավանդական աջահամբույրից հետո:

Հարսանիք: Ուրբաթ օրը երկու հոգի գնում են թմբուկ-գուռնա
բերում: Թմբուկ-գուռնայի ձայնը գյուղում ավետում է հարսանեկան
հանդիսությունների սկիզբը: Ով որ նախօրոք հրավեր (մի գլուխ շա-

քար, կանացի թաշկինակ (զլխաշոր) և այլն) ստացած է լինում, պատ-
րաստվում է հարսանիքի: Մի կողմից մորթվում են ոչխարները, հորթը,
մյուս կողմից սկեսուրը հարիսայի ցորենը բաժանում է մեծ ու փոքր
պնակ-ամանների մեջ: Մինչ այդ, թմբուկ-զուռնան հրավիրած է լինում
թաղի ջահել հարսներից, մեծ ու փոքր աղջիկներից, 20, 30, 40 հոգի,
յուրաքանչյուրը վերցնում է մի պնակ (մեծ պնակը՝ մեծ աղջկան), դը-
նում գլխին, մի ձեռքով բռնում ու սպասում թափորի կազմվելուն: Հար-
սանքավորների մերձավոր երիտասարդները, զինված կեղծ ու իրա-
կան հրացաններով և երբեմն էլ՝ փայտե թրերով, թմբուկն առաջները
գցած, թափոր են կազմում ու առաջ ընկնում դեպի աղբյուր՝ հարիսայի
ցորենը լվանալու: Զորենը լվացող աղջիկը հետագայում հպարտու-
թյամբ հիշում է. «Ես այսինչի հարսանիքի ցորենն եմ լվացել...»: Աղ-
բյուրի մոտ մինչ կանայք զբաղված են ցորեն լվանալու գործով, արդեն
տղամարդիկ երգում-պարում են թմբուկ-զուռնայի տակ:

Ավարտվում է ցորենլվան: Կանանց ղեկավարի ազդանշանի
վրա, պարագլուխը հնչեցնել է տալիս երթի եղանակը: Վերակազմ-
վում է թափորը: Առաջ են ընկնում պարողներն իրենց թրերով, աղ-
մուկ-աղաղակով, լվացված ցորենը հասցնում խոհարարայետին,
որը մի փորձառու տղամարդ է լինում: Մինչ այդ, կրակները՝ օջախ-
ները, պատրաստված են լինում, կաթսաները տեղադրված, ջուրն ու
միսը լցված, մնում է ցորենի ավելացումը և հսկումը, որ կամաց-կամաց
եփվի: Մինչև հաջորդ օրվա կեսօր դեռ բավական ժամանակ կա:

Արդեն մութն ընկել է: Ազաբբաշին ներկա է:⁴ Այսուհետև նա է,
որ պիտի ղեկավարի քեֆ-ուրախությունը, երթերի կազմակերպումը,
կարգապահությունը և այլն: Նրա խոսքը օրենք է: Ներկա երիտա-
սարդներն հարսանեկան օդին արդեն համտես արել են: Կազմավոր-
վում է հինաչումի թափորը:

Սովորաբար հարսնացուին, հարսնաքրոջը և ջահել աղջիկներին,
մեծ ու փոքր և ջահել հարսներին հինաչող-բաժանողը մի տատիկ է
լինում: Սրա ազդանշանով թափորը թմբուկ-զուռնայի ոխմիկ հար-

⁴ Ազաբբաշիների վերջին «մոհիկանը»՝ Զաքարիա Ստամբուլցյանը, մահացավ 101 տարեկան հասակում, մեր այս աշխատության շարադրումն սկսելուց մեկ ամիս առաջ, 1976 թ. ուշ աշնանը:

վածների և հնչյունների ուղեկցությամբ փեսայի տնից շարժվում է
դեպի հարսնացուի տուն: Մասնագիտացած զղլըթուղ (լու՛, լու՛, լու՛,
լու՛ ... կանչող կանայք) առհասարակ բոլոր երթերի ընթացքում, ան-
պակաս են:

Այստեղ էլ թմբուկն ու լու՛, լու՛, լու՛ -ներն ավետում են հարսնա-
ցուին, որ եկել են նրան մի պաճուճանք ևս ավելացնելու, լեռնային
գեղեցկությունը մի աստիճան ևս շեշտելու:

Թմբկահարն ու պարողները բախում կանգ են առնում ու բացվում
է պարի հրապարակը: Չպետք է մոռանալ, որ բոլոր երթերում ու ժա-
մանակավոր կանգառներում ընկերանում է մի մատուկակ՝ իր օգնա-
կանով, որի մոտ օղու շիշն անպակաս է, անգամ՝ սաղորջին, քավորին
թմբուկով գնալ-բերելու ժամանակ: Տեղ հասնելուն պես շատ անգամ
առանց բաժակ օգտագործելու օղու շիշը դեմ էին անում թմբկահարին՝
զուռնաչուն: Սրանք իրենց շնորհքով օդն են թնդացնում: Մատուկակն
օղու շիշը դեմ է անում պարողներին, սրան ու նրան և պատահական
հանդիպողներին, որպեսզի բոլորի տրամադրությունը բարձրացնի,
ու բոլորն էլ մասնակցեն հարսանիքին: Հարսանիքը պաշտոնապես
հարսանքավորինն է, սակայն այն պատկանում է ամբողջ գյուղին:
Սովորաբար հրավեր ստացող-չստացող չկա, թմբուկի ձայնը լսողը
գնում է, եթե ցանկանում է: Բոլորին էլ տեղ կա, որովհետև բոլորն էլ
համարյա ոտքի վրա են:

Մինչ դրսում պարում, ուրախանում են, ներսում ասել գցելու տեղ
չկա: Հինաչի ոսկե թասը ձեռքին, «Ու՛ր են մեր հարսնացուն ու մայրը»
ասելով, բացականչում է պատի տակ կանգնած հինաչող պառավը,
որն իբր շառագունած հարսնացուին չի տեսնում: Չորս կողմից մատ-
նացույց են անում խեղճին: Հինաչողը մոտենում է, վերցնում է ձեռքը
և կանչում. «Ու՛ր ես, խնամի...»: «Այստեղ եմ, այստեղ» պատասխա-
նում է հարսնամայրը: «Աշգայնիդ հինե՞յմ...» (Աղջկադ հինաչե՞մ...) հարցնում է: «Հա՛, հա՛, հինը. դեռն սեռո՛ղ՝ ուզեռծիդ ըռուդ. բնս
անշկայնիս թըղ խնդը. մագբըլլը ալուա մահրումնայն» (Այո՛, այո՛,
հինաչիր. դու թանկ՝ ուզածդ էժան. միայն թե աղջիկս թող բախտավոր
լինի. տարոսը բոլոր ցանկացողներին):

Մինչ հարսնամայրն այսպես է պատասխանում, միաժամանակ

մի թաշկինակի մեջ փող է ծրարած լինում, դնում է հինալողի գրպանը: Հինալողը հարսնացուի ձեռքերի մեջ դնում է հինայի խմորի գնդիկներ, հինալում փակ ձեռքերի մատների եղունգները, ապա հինան բաժանում բոլոր ներկա աղջիկներին ու երեխաներին:

Ռարում, աղջկա կողմից մի մատովակ (այստեղ հյուրասիրությունը նաև աղջկա կողմից է) օղիով հյուրասիրում է նվագող-պարողներին: Ներսում իրենց գործն ավարտելուց հետո կանայք կամաց-կամաց դուրս են գալիս, երթի նվագը նորից է հնչում, թափորը ճամփա է ընկնում դեպի հարսանքատուն: Բեֆ-ուրախություն, թմբուկ-զուռնա, աղմուկ-աղաղակ, հարսանեկան եռուզեռ: Թաղեցիները չեն կարող քնել: Հինալումի նույն արարողությունը կատարվում է և փեսայի տանը:

Այստեղ հրավիրված է լինում հարսնացուի կնքահայրը: Փեսայի կողմից մի միջնորդ գալիս է ու բարի գալուստ մատուցում, մի բաժակ օղի պատիվ անում: Կնքահայրը թե՛ «Խեյր ինչալլահ, չվա՞ գինջի-ցնք գեյս» (Բարի լինի, ինչու՞ եք կանչել ինձ): Միջնորդը հայտնում է նպատակը: Բայց սա թե՛ «Աղջիկ չունեն տալու»: Այդ օրը, աղջկա ծնողներին պաշտոնապես կնքահայրն է փոխարինում: Սկսվում է երկար-բարակ սակարկությունը: Չորս կողմից ուզում են միջամտել, օղի առաջարկում, որպեսզի կնքահոր սիրտը փափկացնեն: Վերջապես, քավորը փափկում է և աչքով-հունքով հարցնում է՝ ու՞ր է նվերը: Միջնորդը վազում է փեսայի մոտ, բայց, հագիվ մի-երկու քայլ գցած, հետ է վերադառնում գործը գլուխ բերողի իրավունքով ու հայտնում արդյունքը՝ մի զույգ կոշիկ, մի բանկոն կամ այլ թանկարժեք բան (փեսի պատիվն է): Այս հայտնության վրա՝ ուրախություն, աղաղակ, հրացանների ճարճատյուն...

Ամիջապես մեջտեղ է տնկվում բիմիքը (մոտ երեքուկես լիտրանոց շիշ): Մատովակը խմիչքով «թրջում է» տղաների կոկորդը:

Ազաբբաշին ձայն է վերցնում ու ասում. «Բույութ, քյուչուկ, աղ սախկալ, դարա սախկալ, աղալարըն իզնի լե, քյահյալերին իզնի լե, չումլե օթուրան՝ իզիթլերին գյոնուլե, նշանլըլը դնալըմ մը՞ ... իզին: Գյոնուլ իզիթլերին ութանմային, սըղըլմային ... բիր սես, բիր սեղա գելսին» (Մեծ ու փոքր, ներմակ ու սև մորուքավոր տղաների ու քյոհվաների հրամանով, բոլոր նստած երիտասարդների կամքով,

նշանված տղային հինալե՞նք ... հրամանն ու կամքը ձերն է, մի՛ ամաչեք, մի՛ ճնշվեք ... մի ձայն, մի շշուկ թող գա):⁵

Մի ձայն. «Գելմիլեչեք» (Չափտի գա):

Այդ ժամանակ նստած երիտասարդներից ծաղկավոր և ուլունքահյուս դրամով լիքը քսակները ծոցերից դուրս են քաշվում ու գետին զարկվում: Ռարմների զնգոց, աղմուկ-աղաղակ...

Մի ձայն. «Գելդի» (Եկալ):

Ծափ ու բացականչություն, երգեր, հրացանաձգություն...

Ապա փնտրում են փեսային հինալելու, բայց սա չի երևում. լուր է տարածվում, որ փեսային գողացել են: Աղմուկ-աղաղակ, սպառնալիքներ, դես ու դեն ընկնել: Վերջապես, լուր է տարածվում, որ փեսան բանտարկված է և փրկագին են ուզում: Ամիջապես վազում են օղու շշեր, խորովածի շամփուրներ բռնած ու փեսային հայտնաբերում են:

Փեսային հինալելուց հետո հերթը գալիս է պսակի քավորին՝ կնքահորն ու աղջիկներին, երեխաներին ու մոտիկ ջահել հարսներին:

Առավոտյան ամեն մարդ զարթնում է հարսնկորի տրամադրությամբ: Թմբուկը քնաթաթախի թնդյուններով է ավետում բուն հարսանիքի հանդեսը:

Մի բարձր ձողի ծայրին դաշույններից կազմված և թևերին նարինջներ ամրացրած մի խաչ կա: Խաչից անմիջապես հետո ծածանվում է դրոշակը՝ հարսանիքի դրոշակը: Ազաբբաշին իր խումբը դրոշակի շուրջն է հավաքում, քեֆի նստում: Ռա ամենապատվավոր տեղն է: Մեծամեծները՝ ահելները, ներսում են բազմում, շուրջանակի:

Բոլոր երթերին՝ ցորենը լվանալու գնալ, հարսնացուին հինալելու գնալ, կնքահորը տնից բերելու գնալ, հարսին եկեղեցի տանել և այլն, դրոշակը պիտի ճամփա բացի:

Շաբաթ օրը ծանրաբեռնված օր է: Այդ օրը զգիրն ամբողջ գյուղի տեր ու տիրականն է: Մի ձի է ճարում, թամբում, զարդարում, ներկայանում փեսային: Ձիու վզից կապում են կարմիր, մետաքսե թաշկինակ, ճակատին ամրացնում ծաղկեփունջ: Գզիրն այսպիսի զարդարուն ձիուն հեծած վարգով անցնում է գյուղի փողոցներով՝ բոլորի հի-

⁵ Այս ծիսակատարությունները թուրքական էին: Պատճառը բարբերի ազդեցությունն էր:

ացմունքին ու ծիծաղին արժանանալով: Այդ պահին մա հոպիտի դեր է կատարում:

Արդեն բոլոր հրավիրվածները ներկա են. ահելները՝ ներսում առանձին, ջահելները՝ դրսում իրենց թմբուկ-գոռոնայով, պարի հրապարակի շուրջբոլորը: Դրսում կերուխում, ուրախություն, պար ու թըմբուկ, երգն ու գոռոնան իրար են խառնվում, իսկ ներսում մատուկակը մի բաժակով օղի (գինին սովորություն չէ) է բաժանում: Ծառերը բաժակը մինչև վերջ են դատարկում, ուրիշները՝ բաժակը հազիվ շըրթունքներին դիպցրած կամ մի կաթիլ վերցրած, հետ են վերադարձնում: Հերթը հասնում է քահանաներին: Օրենքը հոգևորականներին արգելում է ոգելից խմիչք գործածել:

Գյուղի ջահելները հարսանիքի են գալիս լեռան զարդարանքով ամբողջական զինված՝ դաշույնն ու ատրճանակը լայն գոտու ծալքերում խրած, երկփող հրացանը ուսին:

Ջոռոնան իր զիլ ձայնն է գցում, թմբուկը հատ-հատ պարող է հրավիրում, պարի հրապարակի մի ծայրում կանգնած մի երիտասարդ բեղերը դեպի ականջները վազող կամ դեպի հոնքերը թռչող դանդաղ տարութերումներով թմբուկի հունի մեջ է ընկնում: Մի ձեռքում մերկացրած դաշույնն է ճոճում, մյուսում՝ նոփ-նոր թաշկինակն է ֆըռֆըռացնում: Պարահրապարակի մյուս ծայրից, առաջինից ոչ պակաս զինված, մի երիտասարդ է դուրս գալիս ու իր շարժումները ներդաշնակեցնում թմբուկի կշռույթին: Մեկ վեր են ուտնում՝ վար իջնում, մեկ՝ դոփում են, զենք ճոճում: Մերթ՝ մերձենում, մերթ՝ հեռանում, մերթ՝ մի ծայրից մյուսն են սահում: Մերթ՝ խոժոռ են, մերթ՝ ուրախ, մերթ՝ համբաքալ, մերթ՝ սուրացող: Թմբուկն ու պարողները հասնում են ոգևորության բարձր աստիճանի: Նստած կամ կանգնած երկու երիտասարդ գլուխ-գլխի ու ձեն-ձենի են տալիս և գովքը պարողներից ուղղած ասում. «Գյորին դե մաշալլահ, դեյսին» (Տեսնողն էլ մաշալլահ ասի): Բու՛մ, բու՛մ, բու՛մ: Գոռում-գոչում, հրաձգություն, թմբուկ-գոռոնա իրար են անցնում:

Հասնում է հալավօրհներթի և փեսային հագցնելու ժամը: Քահանան կանչվում է դուրս, երիտասարդների մոտ բազմում իր համար պատրաստված տեղում ու օրհնում է հալավը՝ հարս ու փեսայի զույգ

բոխչաները: Օրհնությունից հետո սկսվում է հանդերձավորումը: Սա ևս յուրահատուկ ծիսակատարություն է: Հարսի ծրարը ուղարկվում է կանանց մոտ: Կանգնեցնում են փեսային ու փեսադբորը (քավոր-եղբայր), հանում նրանց վրայի ջըբբին (անթարին), ծրարից վերցնում են նորը, երկու-երեք անգամ պտտեցնում փեսայի գլխավերևում ու երկու երիտասարդ գլուխ-գլխի տված կանչում են. «Օհնըֆիր, խաչիրլա թըղ ընը ... յու՛...» (Ծնորհավոր, խերով-բարով թող լինի): Մյուս կողմից մի ձայնավոր կին՝ լու՛, լու՛, լու՛ զըղլըթում է (ձայնը կըլկըլացնում): Ատրճանակ-հրացանների ճարճատյունն օդն է թնդացնում, ինչպես ռազմականատում: Նույնը կրկնվում է փեսեդբոր (քավոր) համար: Գոտիները նույն ծիսակատարությամբ են կատարում, գլխարկները (ֆես) ծածկում, ապա՝ կոշիկները հագցնում:

Այս բոլորից հետո բերում են չորս հատ մետաքսե գույնզգույն թաշկինակներ, խաչաձևում են փեսայի և փեսեդբոր կրծքերը, հանգուցում հետևից և հագցնում բանկոնները (ունեցողներից): Այսպիսով, ուրախ ճիչ-աղաղակների, գոռում-գոչյունների, հրացանների ճարճատյունների մեջ վերջանում է հանդերձավորումը:

Երեկվա հինալողն այսօր դարձել է հոպիտ (ծաղրածու): Հագնում է արտառոց շորեր՝ ո՛չ կանացի, ո՛չ էլ տղամարդու: Մի ոտին չարուխ, մյուսին՝ ոչ մի բան: Ծոծրակի կողմից մի խոզի պոչ խրած, իսկ գլխին մի այծի մորոք ամրացրած: Ջեռքին բռնած մի փոքրիկ մատուցարան, որտեղ մի քանի կայծ են կարմրին տալիս: Երբ մի զուգապարն ավարտվում է, հոպիտը մեջ է ընկնում, պարելով մոտենում այս պարողին, գրպանից մի քիչ խնկի փոշի է հանում, կայծերի վրա ցանում, ապա՝ բարձրացող խնկի ծուխն ու հոտը դեպի պարողն է ուղղում: Սա շոյվում է եղած պատվից, ձեռքը գրպանն է տանում, հանում մի դրամ ու դնում մատուցարանի մյուս եզրին:

Հոպիտը նույն ձևով մոտենում է մյուս պարողներին կամ առաջացող մի հարուստի, խունկ ծխում, բախշիշը (նվեր) վերցնում, չար աչքը հեռացնում, ինքն էլ անհետանում: Պարող զույգ երիտասարդներից մեկը զոռոնաչու և թմբկահարի եռանդն ավելի ևս ոգևորելու համար պարի մի հարմար պահին գրպանից հանում է կես մեճիտիչե կամ մեկ մեճիտիչե (արծաթ դրամ) և շրմփացնում՝ զոռոնաչու ճակատին: Սա, իհարկե, ցավը «չի զգում» և էլ ավելի է ուռեցնում թշերը:

Արդեն կեսօր է: Փեսայի տան ավագի ազդանշանով թմբուկն ու գոռնան լոռում են: Բոլորին հրավիրում է հարիսայի և գուլգուսը թթը ջրեյն: Նախօրոք պատրաստ պահված սփողոցներն անմիջապես բացվում, վրան շարվում են գդալ-պնակները, հացը և այլ պարագաներ: Մեծ ամաններով բերվում ու սեղանի մեջտեղն են դրվում հարիսան ու գուլգուսը, քուֆթայի զանազան տեսակները, խաշլաման և այլ համադամ կերակուրներ: Գդալների ախորժաբեր զնգոցները լցնում են օդը:

Ընաշն ավարտված է: Թմբուկն ազդարարում է հավաքը: Ինչ-որ տեղից բուսնում է գզիրը՝ խավուրթը, իր զարդարուն սիգանեմ ձիով: Փեսային իմաց են տալիս, որ ձին պատրաստ է: Փեսան ներկայանում է, բայց գզիրն անկոտրում է: Երբ գզիրը փեսայի ձեռքում նկատում է արծաթե կամ ոսկե դրամի ակնախտիտ փայլը, աչքերը վառվում են ուրախությունից, ձեռքը երկարում է շնորհավորելու, ստանում է բախշիշը, հանձնում ձիու պախուրցը ու կանգնում մի կողմ:

Անմիջապես հայտնվում է հոպիտն իր անբաժան ծխասարքով: Ծխում է ձիուն, որպեսզի չար աչքը վանի: Ապա փեսան ձիու պախուրցը վերադարձնում է գզիրին՝ նրան կարգելով ձիու տեր: Թափորը կազմվում, առաջ է ընկնում դեպի հարսնացուի տունը: Թաղի մուտքը մի երկար անճողոմի փայտով փակում են, թե՛ ի՞նչ գործ ունեն իրենց թաղում: Մի փոքր «կովից» հետո մեջտեղ են գալիս «միջնորդներն» ու «հաշտարարները» մի շիշ օղիով, մի երկու կիլո մսով՝ ճանապարհը ստանում:

Հարսի տունը «սգի» մեջ է. աղջիկ են տալիս: Կազմվում է պարի հրապարակը: Փեսան զոքանչից ստանում է մի մոփ-մոր, սիրուն պընակ (սովորաբար պղնձե կլայեկված-փայլեցված) և երկու գդալ: Ազաբբաշին ստանում է մի հավ: Փեսան իր պնակ-գդալներով (ինչը որ նշանակում է հոժարել աղջկան տալը. երկուսով մի պնակից պիտի ուտեն ցկյանս անբաժան պիտի լինեն) պիտի պարի, իսկ ազաբբաշին՝ իր հավով: Թմբուկը ընդհանուր ոգևորություն և տրամադրություն է ստեղծում:

Տղամարդիկ դրսում քեֆի ու խրախճանքի մեջ են: Կանայք ներս են մտնում հարսին հագցնելու: Հագցնելու գործողությունը գուրջիբաշը (զլխաշոր) կապելն է և սպիտակ քողը գցելը: Հագցնելուց հետո կանչում են հարսի եղբորը: Սա հոժարակամ գալիս ու կապում է քրոջ

գոտին, ի նշան համաձայնության ու քրոջ անբծության, բախտավորություն է մաղթում և կոշիկն է հագցնում՝ կոշիկի մեջ փող դնելով: Հարսն անխոս, որովհետև արդեն հուզված է, շնորհակալություն է հայտնում՝ եղբոր ձեռքը համբուրելով: Ապա երգում են: Հասնում է «Բարիլու» (Մնաք բարով) պահը: Մի պատավ կին, մոտենում է ու «Հայդը, գըզըմ, «Բիշը» բարեյլ» (Դեհ, աղջիկս, «Մնաք բարովը» սկսիր): Սա չափազանց հուզված է, շատ է դժվարանում: Բոթում են նրան այս ու այն կողմից, քաջալերում: Բայց՝ դժվար է: Պառավը, որպեսզի անել վիճակից ելք գտնի «Հայդը, ես գասիմ, դեօն ալե հիդսասը» (Դեհ, ես կասեմ, դու էլ ինձ հետ ասա): Արդեն սկսում են.

Էյմ յամա՛, էյմ ջանըմ յամա՛...

Բնրը մնուս, շին կինուս, յամա՛...

Ու հու՛, հու՛, հու՛ ...

«Հայդը, գըզըմ, զարուր չունա, հեռու չորություն, կմառնոուզը» (Դեհ, աղջիկս, վնաս չկա, հեռու չես գնում, շուտով կմոռանաս): Ծառունակում են.

Էյմ յամա՛, էյմ ջանըմ յամա՛...

Շիդ տետրիցուր, քեյչ հեմչիցուր, յամա՛...

Գիշեր չպառկիցուր, ցիրիե բանիցուր, յամա՛ ...

Դեօն չհնագուր, ընձը հնագըցեր, յամա՛...

Եվ այսպես, մաթվում է մոր բոլոր արածները, կրած զրկանքները աղջկան մեծացնելու, կրթելու, ուրախացնելու համար:

Ապա խոսքը եղբորն է ուղղում.

Էյմ ախբա՛ր, էյմ ջանըմ, ախպա՛ր...

Ջուագայգեր, փարտվիցուր, ախպա՛ր,

Աս ընձը չը վիլիր, քիզ կվիլիր, ախպա՛ր...

Հորն է ուղղում.

Էյմ յադա՛, էյմ ջանըմ յադա՛...

Շիդ չնրչնրվիցուր, էշկեյն մինձըցիր, յադա՛...

Դեօն չկիրուր, զեյս կիրցըցիր, յադա՛...

Դեօն զրկվիցուր, զէյս հնագրցիւր, յադա՛...

Բնորը մնուս, շին կինուս, յադա՛...⁶

Այսպէս նա հիշում է (իսկ չհիշածները պատալն է հուշում), ընտանիքի բոլոր անդամներին մէկ առ մէկ ու «մնաք բարով» է անում: Բանն այն է, որ տնից աղջիկ է դուրս գալիս, և աղջկա կողմի կանաչք բոլորն էլ լաց են լինում: Անգամ տղայի կողմն է հուզվում:

Ամեն ինչ ավարտված է: Ազաբբաշին իրազեկ է պահվում: Սա ազդանշան է տալիս, ու թմբուկը երթի է հրավիրում: Օրը երեկո է դառնում, պետք է ճանապարհ ընկնել: Երիցկինն ու մի տարեց կին, հարսի թևերը մտած, նրան դուրս են բերում տնից և հուշիկ քայլերով մոտենում ձիուն: Հարսին ձիուն են նստեցնում, երկու կողմից պահում, իսկ զգիրը ձիու պախուրցն է պահում: Թափորը դէպի եկեղեցի է ուղղվում՝ գլուղի գլխավոր փողոցներով անցնելու պայմանով:

Թաղեցի մի ուրիշ խումբ երիտասարդներ են ճանապարհը կըտրում. «Ի՞նչ է, այդքան հեշտ ու էժա՞ն է մեր թաղից աղջիկ տանելը», կեղծ թրեքով ուզում են ճանապարհը կտրել, սպառնալ, հարսին չտալ: Խեղճ հարսը, ձիուն նստած, սանձը ձևականության համար ձեռքին բռնած, անհանգստանում է: Բավորը հաշտարարներին կանչում, ինչոր բան է փսփսում: Սրանք կրկին հայտնվում են բանավեճի վայրում:

⁶ «Բարիլէյն» թարգմանությունը.

Իմ մայրիկ, հոգյակս, մայրի՛կ,
Բարով մնաս, շեն մնաս, մայրի՛կ,
Ծատ դատեցիր, քիչ խոնջացար, մայրի՛կ,
Գիշերը չքնեցիր, ցերեկը բանեցիր, մայրի՛կ,
Դու չհագար, ինձ հագցրիր, մայրի՛կ:

Իմ եղբայր, հոգյակս, եղբա՛յր,
Զույգ էինք, կենտացանք, եղբա՛յր,
Այս ինձ չէր սազի, քեզ կսազեր, եղբա՛յր:

Իմ հայրիկ, հոգյակս, հայրի՛կ,
Ծատ չարչարվեցիր, աղջիկ մեծացրիր, հայրի՛կ,
Դու չկերար, ինձ կերցրիր, հայրի՛կ,
Դու զրկվեցիր, ինձ հագցրիր, հայրի՛կ,
Բարով կենաս, շեն կենաս, հայրի՛կ:

« — Ախպա՛ր, չա՞ր կեռուզնք. դնք սեօղ, ուզուծնեդ՝ ըռուդ » (— Եղբա՛յր, ի՞նչ եք ուզում. դուք թանկ, ուզածներդ՝ էժան): « — Բիւլըք մը արաղ գուզուայն » (— Հազարանոց (զրամանոց) օղի կուզեմ):

Ամսիջապէս մի հազարանոց օղի և մի ոչխարի ազդրամիս են տալիս, ու ճանապարհը բացվում է: Թափորը հասնում է եկեղեցի: Թմբուկը լռում է: Աղոթասարահը տոնական տեսք ունի: Բազմապատկված մոմերի լույսը հեղեղում է ամեն կողմ ու աչք շլացնում:

Փեսան ու խաչեղբայրը (քավորը) կանգնում են եկեղեցու դարպասի մոտ: Երկու զույգ երիտասարդներ ձեռքերը խաչում, նստեցնում են փեսային ու քավորին, տանում մինչև եկեղեցու դուռը: Հարսը նախօրոք այդտեղ է հասած լինում: Հարսին ներս են տանում կնքամայրն ու երիցկինը, իսկ փեսային՝ կնքահայրն ու մի մոտիկ տարեց մարդ կամ ընկերը: Քահանան փնտրում, կանչում է աղջկա՝ հարսի մկրտության ավագանի կնքահորը և հարցնում. արդյոք ի՞նքն է եղել մկրտության քավորը, արդյոք ի՞նքն ու ծնողները համաձայն են, հոժա՞ր կամքով են այս աղջկան կնքության տալիս այս երիտասարդին: Պարզ է, դրական պատասխան է ստանում: Դրանից հետո քահանան փեսային ու հարսին կանգնեցնում է դեմ դիմաց ու հարց տալիս. «Որդյա՛կ իմ փեսա (արդեն այդ պահից փեսացուն պաշտոնապէս դառնում է փեսա), այսօր եկել եք Ս. Տաճար պատկազելու այս օրիորդի հետ: Կյանքում ամեն ինչ կպատահի, փորձանքներ կան, աղքատություն կա, հիվանդություն և բազում փորձություններ. տե՞ր ես մնալու հարսիդ»: «Այո՛, տեր իմ»: Քահանան հարցը երեք անգամ կրկնում է: Դրական պատասխան ստանալուց հետո նույն հարցը երեք անգամ տալիս է հարսնացուին. «Որդյա՛կ իմ, հարս, հնազա՞նդ ես»: Հարսը գլխով դրական պատասխան է տալիս (նա չպետք է խոսի): Ապա քահանան շարունակում է. «Զավակներս, դուք Ս. Տաճարում եք. ներկա են Աստված և այս ամբողջ ժողովուրդը: Ձեր այս խոստմանը թող բոլորը վկա լինեն: Հարսը գլխի շարժումով և փեսան բարձրաձայն ընդունում են իրենց միության Աստծո և ժողովրդի վկայությունը:

Ապա քահանան նրանց ձեռքերը միացնում է միմյանց և արտասանում հանդիսավորությամբ «Զոր Աստուած գուգեաց՝ մարդ մի՛ մեկնեսցի» (Ինչը որ Աստված միացրեց՝ մարդը թող չբաժանի): Առաջին հայացքից սա թվում է չափազանց պարզունակ խոսք, նախադա-

սություն, մաղթանք: Սակայն այդպես չէ, դա պարունակում է կյանքի խոր փիլիսոփայությունը:

Պատկերավարությամբ է: Թմբուկը վերստանձնում է իր դերը: Թափորը վերակազմվում է, հարսին նստեցնում են ձիուն, դրոշակն ընկնում է առաջ՝ դեպի փեսայի տունը: Ճանապարհին, տղայի բարեկամները հարսի գլխին ցորեն, բոված սիսեռ, մանր փող են շաղ տալիս, երգում՝ լու՛, լու՛, լու՛: Հարսի գիրկը տալիս են մի մանչուկ, որպեսզի առաջնեկը տղա լինի:

Ձին կանգ է առնում: Արդեն հասել են: Փեսան մոտենում է, որպեսզի հարսին իջեցնի ձիուց, բայց հարսը մերժում է: Սկեսրայրին հաղորդում են, որ հարսը չի իջնում ձիուց: Սկեսրայրը վազում է ընդառաջ. «Բարու, շահու հօրսիս. կլխայս, իջօցիս, յիրվան էնք՝ ածղ, ուզօձը՝ ըռուդ» (Բարով, գլխիս, աչքիս վրա տեղ ունի հարսս, ինքը՝ թանկ, ուզածը՝ էժան): Նա խոստանում է արտի կամ պարտեզի մի կտոր, մի ընկուզենի, մի կապի կամ մնայուն մի այլ շինություն: Այս նվերը ազատ է ամեն հարկավորումներից և անձեռնմխելի է: Նորահարսը գլխով համաձայնություն է հայտնում ձիուց իջնելու ու թույլ է տալիս, որ նորափեսան իրեն գրկի, իջեցնի և տուն առաջնորդի: Այդ ժամանակ սկեսուրը մանր դրամ, շաքարեղեն, բովված ընկույզ, ցորեն ու այլ բաներ է շաղ տալիս հարսի ու փեսայի գլուխներին, զըղլայթների (լու՛, լու՛, լու՛ ... ուրախության կանչեր) ու հրացանների թնդյունների տակ:

Սենյակի շենի մոտ դնում են մի պղնձե բաց աման՝ մանրաբան (կլոր մատուցարանի նման իր է), սկուտեղ, հարսին կանգնեցնում են այդ սկուտեղի վրա, մի ծայրից բռնում, պտտեցնում են ու ասում. «Կիխից մանրաբանն է, իլվիցուվ միր հնավանտեն» (Կոխեց սկուտեղին, դարձավ մեր հավատին): Այդ նշանակում է. թողեց հին (հերանց) սովորությունները, դարձավ մեր սովորությունների: Ապա հարսի ուժը փորձելու համար շենին դնում են մի հախճապակյա ափսե ու հարսին հրավիրում ոտքը դնել ափսեի վրա: Սա խորամանկում է և ուժգին հարվածով փշուր-փշուր է անում ափսեին: Ուրախության նոր ալիք է բարձրանում, ապա սկեսուրը վերջին անգամ ուզում է հարսի ուժը փորձել: Մի նուր է տալիս հարսին, սա այնքան թափով է նուրը խփում հանդիպակաց պատին, որ նուրը փշրվում է և հատիկները ցրվում են սենյակով մեկ: Ուրախության ճիչեր, ծափ ու ուրախություն: Հարսը

մոռանում է քիչ առաջ հերանց տանը թափած աղի արցունքները, և ինքն էլ է ուրախանում ժողովրդի հետ: Ամենամեծ ուրախացողը լինում է սկեսուրը, որովհետև նա հատիկների չափ թոռներ պիտի մեծացնի:

Երեկոյան լինում են խրախճանք, կերուխում ու պարեր: Փեսան ու խաչեղբայրը գլխարկները հանում են, որովհետև փեսայի գլխարկի վրա նարոտ է կապված: Սրանով պարել չի լինի: Կեսգիշերից հետո հանգիստ է, չհայտարարված հանգիստ:

Կիրակի օրը հարսանիքը շարունակվում է կնքահոր տանը: Հարսանեկան բոլոր ծեսերը սպառվել են: Այստեղ կերուխում է, և ուրախ տրամադրությունը շարունակվում է, հետաքրքրասերներ այլևս չկան: Ներկա են միայն հարազատները, մերձավորներն ու զվարճասեր ազգականները: Խրախճանքը տևում է մինչև ուշ գիշեր:

Սակայն նախքան կնքահոր տուն գնալը թմբուկը ջահել աղջիկներին ու երիտասարդ տղաներին, բարեկամ ազգականներին հրավիրում է թափոր կազմելու: Թափորը գնում է հարսի տուն դումաշը՝ օժիտը բերելու:

Հարսի օժիտի գլխավոր մասն էր կազմում շորերի սնդուկը՝ դումշը: Այս սնդուկը մի քանի շաբաթ առաջ կահագործը պատրաստել էր զուտ մայրիի տախտակից և ճաշակավոր խորաքանդակներով: Կանացի շորեղեն՝ հատկապես տասնյակներով գլխաշորեր մնլնս (մետաքսյա) շապիկներ, թաշկինակներ, ասեղնագործներ, նախշուն զարգաֆներ, անկողնային զարդարանքներ, սավաններ բարձի երեսներ և այլն:

Այս բոլորը փոքրիկ ծրարների են վերածվելու, որպեսզի մեծ թվով աղջիկների բաժին հասնի հարսի դումաշ շալկելը: Մեծ ծրարները հարսնացու աղջիկների բաժինն է, փոքր ծրարները՝ փոքր աղջիկներին: Սա պատմական երևույթ է աղջիկների կյանքում. հետագայում նրանք հպարտությամբ են պատմում. «Այսինչին հարսի դումաշն են շալկել»:

Սնդուկը հարսի բարեկամ մի կտրին է շալակում-տանում և մեծ նվեր է ստանում:

Աղջկա ծնողներից ոչ ոք չի մասնակցում փեսայի կողմից կազմակերպված հարսանիքին: Նրանք մի տեսակ սգի մեջ են: Բացի ծնողնե-

րից, մյուս հարազատները աղջկան ընկերացում են մինչև եկեղեցի, ու դրանով վերջ:

Երկուշաբթի օրը թմբկահարն ու զուռնաչին (երբեմն երկու զույգ) իրենց տուն կամ գյուղ են վերադառնում՝ լիովին վարձատրված ու բավարարված:

Այս երեկո գալիս են մերձավոր ազգականներն ու հրավիրյալները հատկապես կանայք: Բահանան գալիս է հատուկ ծիսակատարությամբ, ընթերցումներով հարս ու փեսայի գլխից վերցնում է նարոտը (զույնգզույն թելերից խուրձով խաչ, որ կապում են հարսի ու փեսայի գլուխներին՝ թագին համազոր) և նրանց ազատ արձակում: Դրանից հետո կանայք հավաքվում են հարսի մոտ՝ նրան օժտելու: Երիցկիներ հայտարարում է. «Կարապիտեյն հուրս՝ Օուշուան, հորս կօժտը մեջիտիյն. Աստուծ թըղ խնդացնիզը» (Կարապետի հարսը՝ Օուշանը, մեկ մեջիտիեով օժտում է հարսին. Աստված թող ուրախացնի), այսինքն՝ մեկ մեջիտիե մկեր է տալիս: Այս գործողությունը՝ ծիսակատարությունը, կոչվում է շաբաշիլ (շաբաշ տալ), նորահարսին մկեր տալ: Եվ այդ երեկոն շաբաշի երեկոն է: Բարձր տեղում բազմած հարսի առջև գտնվող սկուտեղը լցվում է մկերներով: Մի ուրիշն են բերում դնում դրա կողքին: Այսպես, բոլոր հրավերք ստացող ընտանիքների կանայք այդ գիշեր պիտի գնան նորահարսին շաբաշելու: Աղջկա կողմը ոչ մի ծախսի հետ կապ չի ունենում, բացի իր աղջկա օժիտից, որի մասին սակարկություն լինել չի կարող:

Կուսությանը միշտ էլ կարևոր նշանակություն են տվել, հատկապես սկեսուրը: Բացակայության դեպքում, ինչը հազվադեպ բացառություն պիտի լիներ, սովորաբար հաշտվում էին իրողության հետ, և սկեսուրը՝ ցավ չի սիրտ, իր մերձավորներից մի երկու կանանց ուղարկում էր հարսի մոր մոտ՝ աչքալուսանքի: Աչքալուսանքի գնացողները մեծ պատվի էին արժանանում աղջկա ծնողների կողմից, հատկապես երբ դա լիարժեք աչքալուսանք էր:

Որբի, որբեայրի կնոջ հարսանիքն անշուք էր անցնում, հատկապես որբիներ, որը տեր-տիրական չուներ: Եթե պատահեր, որ կինը մի երեխա էր բերում հետը, երեխային դնում էին պսակվողների միջև: Այսպիսով օրինականացվում էր երեխայի ծնունդը: Մի ամբողջ շաբաթ նորահարսը գործ չէր անում:

Առաջին շաբաթ օրվա երեկոյան նորապսակները կնքահոր-կնքամոր հրավիրյալներն են, որտեղ ներկա են լինում փեսայի ծնողներն ու մերձավորները: Իսկ հաջորդ օրը՝ կիրակի երեկոյան, նորապսակները համարյա պարտադիր կարգով աղջկա ծնողների կողմից պիտի հրավիրվեն փեսայի ծնողների, բարեկամների հետ միասին: Նույն գիշերը պիտի տուն վերադառնային:

Այս այցելությունից հետո աղջիկն ազատ էր մասնակցելու տան բոլոր աշխատանքներին:

Սկզբնական շրջանում նորապսակների այցելություններն աղջկա ծնողներին ամեն կիրակի կամ երկու կիրակին մեկ էր լինում, ապա՝ ավելի քիչ հաճախականությամբ: Փեսան, հատկապես առաջին փեսան, շատ մեծ հարգանքի ու պատվի էր արժանանում աղջկա ծնողների, եղբայրների, քույրերի կողմից: Ջոքանչը սիրում է ամենաթանկ և համով պատառը փեսայի համար պահել: Հատկապես, երբ փեսան մի փոքր կենցաղավարություն ուներ:

Աղջկա առանձին այցելությունը խորթ էր թվում, եթե փեսան քաղաքից-գյուղից բացակա չէր: Նորապսակները սովորաբար այցելում էին բարեկամներին, իսկ եթե այդտեղ նորածին կար, չէին այցելի նախքան երեխայի քառասունքը լրանալը: Ինքնին հասկանալի է, որ իրենց քառասունքը չլրացած՝ ոչ մի երեխայի մոտ չէին կարող գնալ:

Չխոսկանությունը մուսալեոցու համար մեծ արժեք չուներ: Սկեսուրայրները, առավել ևս սկեսուրները, չէին սիրում, որ հարսը իրենց հետ չխոսի, կամ փսփսալով խոսի: Ընդհակառակը՝ պարտադրում էին, որ նա ազատ լինի իրենց հետ: Չխոսկանությունը հազիվ մեկ-երկու շաբաթ տևեր: Այնուամենայնիվ, հարսն իրենցից ավագ տալերի, տագերականանց անունները չպիտի տար:

գ. *Տղաբերք և կնունք*: Աղջիկը տասներեք տարեկան դառնալուց հետո կազմավորման նոր շրջան է թևակոխում: Օորերը կեղտոտվում են: Ի՞նչ է դա: Ոչ մի կերպ չի կարողանում լուծել առեղծվածը: Նա դպրոց չի գնում, գնալու դեպքում էլ մարդակազմության, առավել ևս՝ բնախոսության մասին ոչ ոք ոչ մի խոսք չի ասել: Այդ հասակի երեխաների ներկայությամբ՝ մանչ թե աղջիկ, անասունների մասին անգամ խոսել չի կարելի. կանքարոյականանան:

Այս ակտառումներից ելնելով՝ աղջիկը մոտենում է մորը վեհե-

րոտ ու ամոթխածության շառագույնը երեսին. կցկտուր խոսքերով հայտնում է մորը, թե՛ այսպես, այսպես... Մայրը, որը վաղուց էր սպասում այդ բարեբաստիկ լուրին, համբուրում է նրան, սրբում է աչքերի արտասուքը, զվարթ աչքերը աչքերին հառած, գրկում է նրան, սեղմում կրծքին ու ուրախ-ուրախ մխիթարում նրան և բացատրում, որ դա իր առողջության հիմքն է և որ իր հասակի բոլոր աղջիկները պարտադիր կարգով այդ պիտի ունենան: Փափուկ շորեր է տալիս աղջկան (բամբակը ո՞րտեղից), խորհուրդ է տալիս, որ ինքը անձամբ դա պատրաստի, պահի միայն իր տրամադրության տակ և այդ նպատակի համար: Նրան սովորեցնում է կապելու ձևը: Հաղորդում է, որ դաշտանի ընթացքում ծանր աշխատանք չի կարելի: Գեղջկական լեզվով դա կոչվում է «վիրեյն ունընիլ» (արյուն ունենալ): Սա աղջկա կյանքի գարանն է կարապետն է:

Մայրը աղջկան ասում է, որ նա «անմաքուր» է համարվում, չնայած որ ինքն այդ բանին չի հավատում: Այսուամենայնիվ, խորհուրդ է տալիս, որ ջրաղացից եկած ալյուրի պարկն առաջին անգամ ինքը չբացի, ձեռով լիքը կարասը առաջին անգամ նա չբացի, բարաքաթը կարող է փախչել:

Դաշտանի դեպքում սովորաբար սեռական հարաբերություն չի թույլատրվում: Նորապսակներին, ջահելներին զսպելու և ոչ թե նրանց վրա հսկողություն սահմանելու համար, նրանց վախեցնում էին այդ հարաբերությունների վատ հետևանքներով: Թե՛ դա առողջության վերա կանդորադառնա, հղիության դեպքում պտուղը վատ կանի, ծնունդը տխեղծ կամ այլանդակ կլինի և այլ բաներ, թե՛ դա հանցանք է, աչքերի մեջ կերևա և ամոթ է: Այս բոլորը, իհարկե, ջահելների ցանկասիրությունը սահմանափակելու նպատակ ունեւ և գիտական կամ փորձառական ոչ մի հիմք չուներ: Եվ, ըստ երևույթին, դա օգնում էր:

Չբեր կինը պիղծ էր համարվում իր այս մեղքի համար. նա հասարակությունից չէր կտրվում, սակայն ինչ էլ լինէր, նա ինչ որ պակասավոր էր և դեռ քառասունքը չլրացած ծննդկանի մոտ չէր գնա: Նա բոլոր սրբերին օգնության կկանչէր, մատաղներ կխոստանար, ուխտագնացության կգնար:

Ընդհանրապես ցանկանում էին, որ առաջնեկը լինէր արու գավակ (սրա մեջ տնտեսական հիմք պետք է փնտրել), բայց միշտ չէ,

որ ցանկությունը իրականություն էր դառնում: Սրբերին, ուխտատեղիներին այցելում էին, աղոթքներ փսփսում, խաչակնքում, սրբի տիրություն թփերի ճյուղերից շորի ծվեցներ, դերձաններ կախում, ջուր լիճելու դեպքում՝ խմում էին: Բայց այս բոլորը ապարդյուն էին անցնում, բնությունն իր հունից չէր շեղվում:

Մուսալեռցին բնության չարքաշ ու տոկուն զավակն էր: Հղիության դեպքում՝ ոչ մի առանձին խնամք կամ սնունդ: Բայց հղի կանաց, հատկապես ջահելներին չէր թույլատրվում մայելու անճոռնի անասունների կամ որևէ այլանդակ բանի:

Այսուամենայնիվ, հղի կանաց խստիվ նախազգուշացնում էին, քանի որ այլանդակ ծնունդներ պատահել են, որոնց տատմները ոչնչացրել են: Եկեղեցական կարգով վիժումը ոչ միայն արգելվում էր, այլև ոճրագործություն էր համարվում: Հետևաբար և չէր թույլատրվում: Բայց պատահականորեն անսասողներ լինում էին: Սա տեղի էր ունենում ծանրություն վերցնելու և կամ այլ միջոցներով: Բժշկությունը չէր միջամտում: Տատմները չէին կարողանում ասել՝ պտուղը տղա՞ է, թե՛ աղջիկ:

Ծննդաբերությունը տեղի էր ունենում տանը, օջախի առաջ, որպեսզի կինը չմրսի: Տատմներն օգնում էր միայն իր ներկայությամբ: Մանկաբարձ պառավների գիտությունն այս ուղղությամբ խիստ սահմանափակ էր: Տատմոր հետ միայն մի քանի հարևան կանայք էին լինում: Որևէ տղամարդու ներկայությունը բացառված էր: Առավել ևս անմաքուր կնոջ ներկայությունը:

Տատմերը երեխայի պորտը կտրում էր ու կապում:

Տղայի կամ աղջկա պորտը կտրել ու կապելը նույնն էր: Ոչ մի տարբերություն: Երեխայի ընկերքը տատմերը թաղում էր ինչ որ տեղ: Երկունքի ժամանակ պատահում էին նաև մահվան դեպքեր: Մահացածին թաղում էին նույն ծիսակատարությամբ:

Սովորական առողջ ծնված երեխային տատմերը աղում էր: Փռչիացած աղը ցանում կամ քսում էր մարմնի բոլոր մասերին, հատկապես ծալքերին: Աղի մեջ երեխան մնում էր մեկ օր: Հաջորդ օրը գալիս էր տատմերը, աղից հանում և լողացնում:

Եթե պողպատը զենքի խորհրդանիշ է թշնամիներին դիմագրավելու գործում, ապա այն զենք է նաև չարքերից պաշտպանվելու հա-

մար: Երեխային լողացնելու ժամանակ ինչ-որ պողպատյա իր պետք էր գցել կոնքի մեջ: Մայրն արդեն երեկվանից իր գլխատակին ունեւր ասել, մկրատ կամ դամակ և այլն:

Մյուս կողմից էլ անարյունության դեմ հաջողությամբ պայքարելու համար ծննդկանին քաղցր գինի էին տալիս օրական մեկ բաժակ կամ մի քիչ ավելի: Նայած կնոջ առողջությանը, ծննդաբերությունից երեք-չորս օր հետո նա ոտքի վրա էր: Քիչ-քիչ մասնակցում էր տան գործերին: Քատասունքի շրջանում նա առողջական նկատառումներով իրավունք չունեւր ծանր աշխատանք կատարել:

Աղաջուրը կամ առաջին լողացած ջուրը թափում էին պատերի արանքում կամ այնպիսի անկյուններում:

Երեխայով չմնալու դեպքում բժշկական միջոցառում համարյա չկար: Սպասում էին Աստծո ողորմածությանը:

Երբ երեխան ծնվում էր, անմիջապես կապույտ հուլունք էին կապում գլխարկին:

Միայն աղջիկներ ծնող մայրը կամ երկվորյակ բերող կինը ինքն էր մեղավոր համարվում և շատ էր մտատանջվում:

Մուսալեռցին երեխային մինչև մեկ, մեկուկես տարեկան դառնալը հողով էր մեծացնում: Դա կրահողի մի տեսակ էր՝ ոչ կաշուն: Հողը բերում էին չոր լանջերից, սպիտակ, գորշավուն, մանր՝ խոշոր ավազի չափ: Տուն բերելուց հետո դրսում, արևին ու հովին (քամու տակ) թողնում էին, որ խոնավությունը քաշվի, չորանա, ազատում էին խոշոր մասերից ու փոշուց, ապա՝ պահում չոր տեղ: Գործածելու ժամանակ մոտ մեկ լիտր տարողությամբ, կլոր, մեկ կանթով, թրծված կավե ամաններում այն տաքացնում էին այնքան, որ ձեռքի ափի դրսի կողմին դուրեկան ջերմություն տա:

Ջահել ընտանիքում հղիության վերջին ամիսներին ընտանիքի ավագը կամ ջահել ամուսինն օրորոցի պատվեր էր տալիս: Օրորոցը գետնից 25-30 սմ բարձրությամբ, խորաքանդակ, մոտ մեկ մետր երկարությամբ և 10-12 սմ եզերքով, տափակ հատակով տախտակե արկղ էր: Երկու գլխից գետնին հենվում էր մեծ շառավիղով կլոր ոտքերի վրա, որպեսզի օրորելը հեշտ լինի: Գլուխների վերևի մասը ներքևի մասն կլոր էր, և գլուխները միացած էին մի ձողափայտով, բավական հաստկեկ և ամուր, որպեսզի մայրը երեխային ծիծ տալիս հենվի այդ

ձողափայտի՝ կամուրի (կամար) վրա: Օրորոցի կառուցվածքը հաշվի է առնում երեխայի ծիծ ուտելու հանգամանքը: Գործնականությունը առաջնային էր: Օրորոցի առջևի կողմից ամրացվում էին բթամատի լայնությամբ երկու կտավե երիզներ կամ որպես կապ ծառայելու ժապավեն:

Մայրը հատակին դնում էր հատուկ պատրաստված բազմոց, որի վրա փռում էր մի քառակուսի կտավաշոր, գլխի կողմը ծալում: Մի կտավաշոր (քիսսը) էլ է ավելացնում և առաջինի մասն ծալում՝ բարձիկից սկսած: Ապա շորի վրա փռում, տարածում էր երկու մատնաչափ հաստությամբ տաքուկ մանկական հողի շերտ. երեխային պառկեցնում էր այդ հողի վրա: Լավ ձգում ու միացնում էր ոտքերը, ու տաքուկ հողից լցնում ոտքերի արանքը ու փորիկից ներքև, այն հաշվով, որ երբ երեխան տակը թրջեր, խոնավությունը հողը ծծեր, և մարմինը չխաշվեր: Ապա քիսսու մի ծայրը ծալում էր երեխայի ոտքերի վրա, հետո մյուսը և, վերջապես, ոտքերի կողմին: Իսկ երկրորդ քիսսիկով նորից փաթաթում էր ոտքերը և այս անգամ թևիկները ևս ու երկու երիզներով կապում, փաթաթում երեխային՝ երիզի ծայրը ամրացնելով «կամարին»: Հետո փոքրիկ բրդյա ծածկոցով կամ տատիկի կարած բրդյա վերմակով լավ ծածկում: Երեխայի երեսը ծածկում էր բարակ շղարշով կամ թաշկինակով, իսկ ամբողջ օրորոցը՝ մեծ հաստ ծածկոցով:

Երեխայի գլխին դնում էին հատուկ կարված, գունավոր ուլունքներով զարդարված գլխարկ, որի վրա ամրացնում էին աչքի զարկող մի կապույտ հուլունք: Մի ուլունք էլ կամարից էին կախում՝ գլխի կողմից: Երեխայի բարձիկի տակ դնում էին մկրատ կամ այլ պողպատյա իր:

Կային կանաչք, որոնք օրորոցի կամարից կախում էին բոժոժիկ կամ այլ զանգակիկներ, օրորելու ժամանակ միալար ձայն հանելու, երեխային թմբեցնելու և չարքերին վանելու համար:

Դատարկ օրորոցը երբեք չէր կարելի օրորել: Ասում էին երեխայի փորը կցավի: Երեխան «կոխվում» էր, երբ մի անմաքուր կին էր այցելում կամ եթե որևէ մեկը, հատկապես կապուտաչվի, երեխային նայում էր նախանձորեն կամ ակնապիշ: Այդպիսի դեպքերում, եթե անձնավորությունը հայտնի է, նրա շրջակայքից բերում էին շորի ծվեներ,

շյուղեր, վատում, ծուխը երեխային ուղղում ու արտասանում՝ «Չուր ուաշքը կըրեկ» (Չար աչքը կրակին): Երեխան քիչ հետո «առողջանում» էր:

Առաջին երեխան տղա լինելու դեպքում ստանում էր պապի անունը, իսկ աղջիկը՝ տատի: Սա կարգ էր. ընտրություն չկար: Հետագա երեխաների անունները հայրն ու մայրն էին որոշում:

Երբ երեխայի յոթերորդ օրը հասնում էր, ծնողները պատրաստվում էին մկրտությանը: Սանահայրը գնում էր շրջկենտրոն կամ քաղաք, կնքահորը արժանի մկեր բերում և մի երեկո էլ քաղցրեղենով, խմորեղենով լիքը մի դաբուխի (մատուցարան) վրա դնում էին կնքահոր մկերները, «քարսանաքը» տանում և հայտնում կնուների օրը, որը պարտադիր չէր, որ կիրակի կամ շաբաթ լիներ: Հանդիսավոր կնուների դեպքում սպասում էին կիրակի առավոտյան՝ հավարտ պատարագի:

Եկեղեցի էին գնում կնուների տատները, երեխայի տատը, քույրերն ու եղբայրները և մերձավորներից՝ ըստ ցանկության: Կնքահայրն ի պաշտոնե այնտեղ էր, կնքամոր ներկայությունը պարտադիր չէր:

Երեխայի շորերը դրված էին լինում մի ծրարի մեջ, որը եկեղեցի տանող աղջիկը դառնում է՝ երեխայի հոգեքույրը: Այդ ծրարը միշտ հիշվում է:

Քահանան սկսում է մկրտությունը: Մինչ այդ տատները պատրաստում է երեխային, հանում է շորերը, մերկացնում, և շորերի հետ տալիս է կնքահոր գիրկը: Քահանան հարցնում է կնքահորը. «Մանուկըս զի՞նչ խնդրե»: Կնքահայրը պատասխանում է. «Հավատ, Հույս, Սեր և Մկրտություն»: Երեք անգամ կրկնվում են հարցը և պատասխանը: Ապա հարցնում է անունը, որից հետո տաք ջուրը լցնում է ավագանի մեջ, որը պատի մեջ մի խորշ է՝ եկեղեցու ձախակողմում, ստուգում ջերմաստիճանը, երեխային վերցնում կնքահոր գրկից և ընկղմում ջրի մեջ: Տատները կնքահորից վերցնում է հագնված շորերը, նորերն է գցում կնքահոր թևերին: Երբ քահանան երեխային ավագանից հանում է, նրան հագցնում է տատները, որից հետո վերադարձվում է կնքահորը: Քահանան մեռոնում է նրան, առաջնորդում դեպի խորան, հաղորդություն տալիս: Կնուները ավարտված է:

Քահանան գլխավորում է փոքրիկ թափորը դեպի տուն: Քահանայի հետևից կնքահայրն է գալիս՝ թևերին երեխան:

Եթե կնքահայրը փոքր է, ի վիճակի չէ երեխայի ծանրությունը վերցնելու, տատները կամ մեկն ու մեկը վերցնում է երեխային և միայն տուն մտնելիս կնքահոր թևերին է դնում: Այստեղ անգամ տատները օգնում է կնքահորը՝ բռնելով նրա բազուկներից:

Կնքահայրը երեխային պետք է հանձնի միայն մորը: Նա անխոս վերցնում է երեխային, նստում (ծունկի իջնում) օրորոցի առաջ: Քահանան կատարում է տան կարգը: Մկրտությունը ավարտված է:

Մկրտության հաջորդ օրը կնքահայրը օրորոցում երեխայի կրծքին է դնում բերած մկերը (փող և շորեղեն, կամ մեկն ու մեկը):

Ոչ հանդիսավոր օրերին քահանան սեղան է նստում տատմոր, մեծ մոր (տատիկի), ուրիշ ներկաների հետ:

Եկեղեցուց դուրս գալուց առաջ քահանան չափաբերական մատնանում արձանագրում է երեխայի և ծնողների անունը, ազգանունը, ծննդյան թիվը ու մկրտող քահանայի անունը: Սա համարվում է ծննդի պաշտոնական գրանցում և համազոր է ծննդյան վկայականին:

Երեխան սկզբից սնվում էր միայն մոր կաթով, մինչև մեկ-մեկուկես տարեկանը՝ նայած հանգամանքների: Այնուհետև երեխան կերակրվում էր ջրիկ ճաշերով կամ ճաշերի հյութերով: Մայրն առանձնահատուկ սնունդ չուներ: Երբեմն-երբեմն կաթ էր խմում:

Երբ անգամակա ընտանիքում երեխա էր ծնվում, առավել ևս՝ տղա, խոստանում էին մազը կտրել: Սա մկրտությունից ավելի հանդիսավոր ծիսակատարություն էր: Հավարտ պատարագի հանդերձավորված քահանան իջնում էր գավիթ և կատարում մազ կտրելու արարողությունը: Մազը կտրում էին գլխի գագաթից՝ նոր, անեղծ մկրատով: Մկրատը մնում էր քահանային:

Քահանան գլխավորում է հրավիրյալների թափորը դեպի տուն: Երեցփոխանը, թաղական խորհրդի կազմը, քյոխվան կամ մուխթարը և բարեկամները կազմում են թափորը: Միաժամանակ մի ամբողջ ոչ-խար խաշլամա են անում ու հացով բաժանում եկեղեցուց դուրս եկողներին: Սա մատաղ է:

Երբ երեխան արդեն ի վիճակի է լինում պատին հենված կանգնելու, նրա համար շինում են մի դուլաբնագ, որը կազմված է ընդամենը մի ցից առանցքից, որի ծայրին անցկացված է պտտվող լծակը՝ թևը: Երեխան լծակը բռնում ու իներցիայի ուժով շարժվում է, քայլում:

Ատամ հանելիս երեխան տղան է դառնում, սոխ են տալիս ձեռքը, որ կրծի: Սա օգնում է: Առաջին ատամը որ երևում է, նույն կամ հաջորդ օրը երեխայի մայրը կամ տատը հատիկ է խաշում (ցորեն, սիսեռ, լոբի և այլ ընդեղեն), ուտում են ու հարևաններին բաժանում:

Երեխա կա, որի լեզուն ուշ է բացվում (երկու, երեք, երբեմն էլ չորս տարեկանում): Այդ դեպքում երեխային տանում են եկեղեցի և ավագ դռան բանալին պատեցնում բերանի մեջ:

Երբ երեխան սկսում է խոսել, նրա տատիկը, քույրերը կամ կանայք առհասարակ ոչ ճիշտ բառեր են սովորեցնում: Այսպես հացին բաբա էին ասում, ջրին թում, կերակուրին՝ ամմ և այլն:

Երեխայի կաթից-ծծից կտրելն այնքան էլ դժվար չէր, բայց շաբաթներով ազդում էր: Կտրում էին, ելնելով մոր առողջությունից, կամ՝ նրա հղիության պատճառով: Ծծից կտրելու համար պտուկին կապի ձեռք կամ այլ դառը բան էին քսում:

դ. Հիվանդություններ և բժշկություն: Հիվանդությունների մասին գաղափար կազմելը մեզանում դժվար էր: Մարդիկ հիվանդանալիս կամ առողջանում էին, կամ էլ՝ մահանում: Երկու դեպքում էլ Աստված էր տնօրինում. ուզածին շատ էր սիրում՝ տանում էր, չուզածին՝ չէր տանում: Առաջին աշխարհամարտը և կրկին ծննդավայր վերադառնալը բավական բան փոխեցին: Սկսեցին բժիշկներ երևալ:

Քսանական թվականների սկզբին մալարիան բավական տարածվեց: 1918-1919 թթ. բորոտություն առաջ եկավ: Այս հիվանդության դեմ ժողովուրդը պայքարում էր ծծումբից և կապի ձեռքից պատրաստված քսուքով:

Մալարիան բուժվում էր խինինով: Մալարիայի դեպքում բժիշկը արգելում էր ուտել՝ լոլիկ, թուզ, վարունգ, կծու, թթու, ձավար և այլն:

Թոքախտի դեպքեր քիչ են եղել: Եկող բժիշկը՝ օտարականը (այցելուն), հիանում էր մեր բնությամբ: Գյուղերի շրջապատում տիրապետում էին կապիկ, դափնի, ուստի մեր մերձակա անտառներն ազդու պատճեղ էին վարակիչ հիվանդությունների դեմ: Այսուամենայնիվ, պատահել է դեպք. հիվանդին տարել են գյուղից դուրս, հեռու ձորը, այդպիսով նրան կղզիացրել: Մահանալուն պես ամեն ինչ ձորում այրել են, իսկ պառկած տեղում չհանգած կիր են շաղ տվել:

Մտային խանգարումները հազվադեպ էին: Մեր ժամանակներ

ում կարելի է հիշել ընդամենը երեք դեպք, մեկը ընտանիքի-երեխաների տեղ էր: Երբ զգում էր տագնապի մոտենալը, անմիջապես կնոջը կարգադրում էր հեռացնել բոլոր սուր գործիքները՝ դանակ, կացին, մանգաղ, մկրատ և այլն, երեխաներին վերցնել ու փախչել տանից: Տագնապը երբեմն տևում էր երկուսից-երեք օր: Նրա տան մոտերքից մարդ չէր կարող անցնել: Մյուս երկուսը լուսնոտ երիտասարդներ էին: Նրանց վրայի շորերը այսօր նոր՝ իսկ հաջորդ օրը՝ բզիկ-բզիկ էին: Մտային խանգարումները իզական սեռի մեջ չէին նկատվում:

Հեքիմներ միշտ և ամենուրեք եղել են: Հեքիմները գործում էին առավելապես մարմնային վնասվածքների-ջարդվածքների դեպքում: Բոլոր գյուղերում էլ սնիսչիներ (ոսկրաբույժ) կային, որոնք ընդհանրապես հաջողությամբ էին գործում: Բժիշկ չէր կանչվում: Բժիշկը հեռվից պիտի գար:

Չախտորոշված հիվանդությունների համար, ինչպես վերևում նշեցինք, ակնկալում էին Աստծո ողորմածությունն ու բարեհաճությունը: Սակայն քահանան միշտ օգնության էր հասնում և միջնորդ կանգնում հիվանդի և Աստծո միջև: Քահանան ի պաշտոնե պարտավոր էր ամեն հիվանդի այցելել, մի գլուխ Ավետարան կարդալ, մի «պահպանիչ» ասել, «Հայր մերով» առողջություն մաղթել, մի բան էլ գրպանը դնելով, մեկնել:

Ժիժմիլնքն ու դեղնությունը բուժում էին դաղելով: Ժիժմիլնքի ժամանակ երեխան անընդհատ գլուխը դես ու դեն է տարուբերում, ճչում, հանգիստ չունի: Գանգի գազաթին մի մատնաչափ տեղ քուրք-թում (խփում) է: Երբ ձեռքը բռնում են երեխայի ցավը կարծես մեղմանում է: Մի քանի տեղից անելիով արյուն են հանում, և երեխան հանգստանում է:

Դեղնության դեպքում երեխան ճչում է, հանգիստ չունի և դեղնում է: Ուրեմն պետք է դաղել: Ասեղը վառում, շիկացնում էին, ծխախոտի թուղթը փորին դնում ու շիկացած ասեղով դաղում: Չաթ-չթթում էր (դաղողը ուրախանում է, որովհետև այդ չթթոցը արդարացնում է միջոցը), երեխան գոռում էր, հանգստանում: Դաղողները, արյուն առնողները հատուկ մարդիկ կամ կանայք էին. ամեն մարդու չէր թույլատրվում:

Երկարատև գլխացավի դեպքում տգրուկ էին կացնում: Տգրուկն

ամեն տեղ չի կաշում, այլ մարմնի այն մասում, որտեղ կեղտոտ արյուն է կուտակվել, կարմրել է. այդտեղ էլ կաշում է: Մաքուր արյունը չի ծծում: Եվ կամ գըզըլ յուգըրըկի (մարմնի մի մասի կարմրելը) հաճախակիորեն պատահում է ջահելների մոտ: Ենթակային կանգնեցնում էին կարմրած ոտի վրա ու ածելիով մի քանի տեղից խզխզում: Ուռուցքն ու կարմրությունն անցնում էին, գլխացավը՝ իսկույն մեղմանում:

Գոծիծը մուգ գույնի, առհասարակ՝ ձեռքերի վրա, մանր ու խոշոր սիսեռահատիկի չափ գնդիկներ են, հաճախ քոր են գալիս: Այն բուժելու համար կրակին աղ էին ցանում, թփերի ճյուղերի վրա աճած գոծիծեր ուտում, ճանապարհների խաշուղիներում սիսեռ թաղում (իհարկե՝ թաքում):

Մրջըմնիցը մաշկի հիվանդություն է, բուժում էին թթենու բարակ, դալար ճյուղով, շրջագծում էին մաշկի հիվանդ մասը, խաչակնքում և երեք անգամ «Հայր մեր» ասում: Եվ կամ մույն բանն անում էին մրջըմնը խիտնագ անունով մի կարճահասակ բույսի ցողունով, և բուժվում էին:

Կարմրուկը բուժում էին ոռուպ կերցնելով և տաք պահելով:

Դողերոցքի կամ մույնիսկ սուր և տևական մալարիայի դեմ պայքարում էին մի մանրատերև բույսի խաշուկով: Այս խաշուկը ստացվում էր այսպես. այդ բույսից մի փուռը խաշում էին երեք բաժակ ջրի մեջ: Այնքան էին եփում, որ երեք բաժակից հազիվ մեկը մնա: Չափազանց դառը, սև գույնի էր: Բավական էր երկու օր՝ երեքական ճաշի գդալը կամ երեք օր՝ երկուական գդալը: Հիվանդը հիմնովին բուժվում էր:

Վախը բուժում էին սեփական մեզը խմեցնելով, օրական մեկ անգամ՝ երեք օր, կամ թե՛ անակնկալի բերելով (ասել խրել, սիգարեթով ձեռքը կամ ծոծրակը վառել և այլն):

Դանակով վնասվածքը և այլ կտրվածքները բուժում էին վերքի վրա միգելով կամ վառված շորի մոխիր ցանելով:

Մազերի թափվելը կանխելու և վերքը բուժելու համար օգտագործում էին կավի ցեխ: Ցավոտ տեղը մի քանի անգամ պատում էին ցեխով:

Մրսելու դեպքում հիվանդին մատեցնում էին մի կաթսա տաք ջրի մեջ, տաք-տաք փաթաթում, պառկեցնում:

Ուշաթափվածին ապտակում էին կամ երեսին սառը ջուր սրըսկում-ցանում:

Ռեմատիզմով տառապողը արևին էր պառկում:

Չար աչքից խփվածն անվիջապես սկսում էր անհանգստանալ, սա մի գլուխ ճշում էր: Իսկ եթե խփվածը սիրուն երիտասարդ կամ աղջիկ էր, անմիջապես ջերմությունով անկողին էր ընկնում: Մեծերը ենթադրություններ էին անում, թե որ տեղերում կարող է ենթական խփված լինել, այդ թաղից շյուղեր, մազ և այլ բաներ էին բերում ու ծխում:

Հիվանդությունները միշտ «Աստծուց էին ուղարկվում», հատկապես՝ չբերությունն ու մտային խանգարումները, ծանր հիվանդությունները:

Չբերության դեմ թաթ շելխերը թուղթ էին գրում:

Միաժամանակ այցելում էին ուխտատեղիներ, խոստմունքներ անում, այդ տեղերի ջրերից խմում: Երբ երկար ժամանակ հետո թափված ջանքերը հաջողությամբ էին պսակվում, ուրեմն՝ սրբերն ու շելխերն օգնեցին:

Բարձր ջերմության տակ հիվանդը զառանցում է: Ուրեմն չարքերը փորն են մտել: Չարքերին վանելու համար ճանաչված էին շելխերը, որոնք թղթից եռանկյունի էին շինում: Մեր քահանաներից էլ էին զբաղվում այդ գործով: Բայց մեր եկեղեցին այդպիսի «բժշկություն» չէր ընդունում. մեկին կարգալույծ էին արել, մյուսին՝ չենթարկվելու համար մորուքն էին խուզել (անունը մնացել էր Խուզած մորուք): Եթե զուգադիպեր, որ երկու-երեք օրից հիվանդը ոտքի կանգներ, ուրեմն այդ շելխը զորավոր էր:

Այսպես, Բայրամյանների տատիկը հիվանդանում է և շելխ է պահանջում: Տղան՝ Սարգիսը (մականվանյալ՝ Ղաֆադար) գնում է շելխի հետևից: Շելխը տանը չի լինում: Ձեռնունայն տուն գալ չէր լինի: Հանդիպում է Մովսես Գառնոզյանին՝ մի կարճահասակ, մեծախոս, ծաղկախոսից ավերված դեմքով մարդու, խնդրում է շելխ դառնալ: Եվ սա չի մերժում: Ծպտվում է ու գալիս իր հիվանդի մոտ: Նոր շելխը գավազանով խփում է մահճի եզերքներին, ոտքի կողմը, գլխավերևին, փչում

է, գոռգոռում, տաքօրինակ ձայներ հանում ու մատում, երեք թուղթ խզմզում: Մի թուղթը գլխարկի միջից ճակատին է ամրացնում, մյուսը՝ վառում օջախում, երրորդը՝ ջուրն է գցում ու այդ ջուրը խմեցնում: Այդ ի՞նչ իմաստուն շեյխ էր. երեք օրից հիվանդն առողջանում է:

Երբ հիվանդն ի վիճակի էր, տանում էին եկեղեցի, ու, հավարտ պատարագի, քահանան պատարագի զգեստները մեկիկ-մեկիկ հիվանդի գլխավերևում պտտեցնում ու տալիս էր սարկավագին՝ հավաքելու: Իսկ երբ հիվանդը ծանր էր, քահանան պատարագի զգեստով տուն էր գալիս և նույն գործողությունը տանն էր կատարում:

Բոլոր դեպքերում հիվանդատերը գնում էր եկեղեցի՝ մոմ վառելու: Մեր գլխավոր ուխտատեղիներն էին՝ Թելեյլո, Սուլթըմը կամ՝ Թովմաս Առաքյալ, Հովհան (Օհան) Ոսկեբերան, Սուրբ Սարգիս, Սուրբ Մարտիրոս, Սուրբ Միքայելի վանքերը:

Ս. Թովմաս Առաքյալ, Ս. Սարգիս և Ս. Մարտիրոս սրբավայրերում կատարվում էին մատաղօրհներքներ, ժամերգություններ, պատարագ և խրախճանքներ: Իսկ խոստմունքներ՝ բոլոր սրբավայրերում ու ուխտատեղիներում:

Քեսաբցիներն ուխտի էին գալիս (կարավաններով) Քաբուսիե գյուղի Սուրբ Սարգիս ուխտատեղի: Նրանք շաբաթ օրն էին գալիս, այդ օրը աղբյուրի մոտ լինում էր երգ ու պարի ելույթ, շուրջպար՝ շվիով: Կիրակի առավոտյան քահանան իրենց համար Ս. Սարգիս եկեղեցում պիտի պատարագեր:

Պատարագի ընթացքում քահանան ու դպիրները խորանից, դրպրաց դասից թափոր կազմելով, ձախ կողմից իջնում էին գավիթ ու, շուրջը պտտվելով, վերադառնում խորան: Թափորի ընթացքում, հիվանդատերերը հիվանդից կամ իրենցից թաշկինակ, գոտի և այլ բաներ էին գցում քահանայի ոտքերին: Ոմանք էլ շուրջառի կամ փիլոնի ծայրերն էին համբուրում:

Շամաշված հեքիմներ չունեինք: Ունեինք մանկաբարձ հեքիմներ, ինչպես Շըփըրթ տատիկը, Գավլաղենց պառավը, Վարդուկ տատիկը և ուրիշներ, որոնք «կույրերի երկրում թագավոր» էին:

Վերքի վրա եզան լեզու (ջղախոտ) էին կապում՝ աղտեղությունը քաշելու համար: Իսկ հողացավի դեպքում գագ սընդըրը էին կապում: Այս երկու լայնատերև բույսերն էլ խոնավ հողերում էին աճում:

Հողացավի դեպքում բռնկած արեթով ոտքը, թևը վառում էին, իսկ այրած տեղում երկու օր հետո մի սիսեռի հատիկ էին դնում, գագ սընդըրն էլ վրան դնում, կապում էին: Այսպես վերքը սկսում էր «աշխատել», և թարախն ու ջուրը դուրս էին գալիս:

1918 թ. Բրեստի դաշնագրի կնքումով կայսերական Գերմանիան դեռ մեծ հույսեր էր փայփայում հաղթանակ տանելու դաշնակիցների դեմ: Բայց Գերմանիայի ու նրա դաշնակիցների ժողովուրդները, որոնց վզին կործանարար պատերազմն իրենց երկրների կառավարիչներն էին փաթաթել, շատ էին հոգնել, և ռազմաճակատները սկսեցին քայքայվել, թուրքական բանակում զենքով դասավորությունը սկսեց զանգվածային բնույթ կրել:

Այս իրադրությունը հայ վերապրող բեկորներին հնարավորություն տվեց վերադառնալ ծննդավայրեր: 1918 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբերի զինադադարի օրերին յաթաղանից ու ճերմակ ջարդից փրկված մուսալեոցիները ևս դեմքերն ուղղեցին դեպի հայրենի տուն:

Բայց ի՞նչ: Նրանց սպասում էին քանդված օջախներ, հրկիզված պատեր, ավերակված գյուղեր, կտրտված, խոպանացած այգիներ ու այրված հողեր: «Թուրքն էր անցել այդ տեղերից», մնացածը թաթերն էին լրացրել...:

Անապատներից հազիվ ոտքերը քարշ տալով տուն վերադարձող գյուղացին սովի մատնվեց: Այդ դժվարին կացության վրա ավելացավ բորոտությունը, որն ավերներ էր գործում: Սրան ավելացրած՝ խստաշունչ ձմեռը: Մարդկանց առողջական դիմադրողականությունը խիստ ընկած էր:

1919 թ. երկրորդ կեսին Պորտ Սաիդում գտնվող մուսալեոցիները և զորացրված լեզեռնականները ևս աստիճանաբար տուն վերադարձան, ու ժողովուրդը հայրենի շնչի տակ սկսեց իր վերքերը ապաքինել, որոշ առումով՝ կազմակերպվել:

Բայց սովի դաշնակից համաճարակն էլ իր գործն էր անում: Սկզբից օգնության հասավ քեսաբցի դոկտոր Ավետիս Ինճեհիկյանը, որին փոխարինեց դոկտոր Միհրան Վարպետյանը (դոկտոր Աջաիր):

Համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում ժողովուրդը կազդուրվեց և սկսեց բարգավաճել: Ալևիների շրջանային կենտրոնում հաստատված բժիշկները (Աջաիրից հետո՝ Գեղարդ Բասմաջյան)

բավարարում էին ժողովրդի առողջապահական նվազագույն կարիքները, իհարկե՝ վճարովի:

Ե. Մահև թաղում: Եթե մահամերձը գիտակցությունը էր կորցրել, իր նվաղ ձայնով կանչում էր յուրաքանչյուրին, նստեցնում կողքին ու շնորհակալություն հայտնում յուրաքանչյուրին, հիշում և հիշեցնում իր անկատար թողած նպատակները և խորհուրդներ տալիս առանձին-առանձին:

Հոգեվարքը հանգիստ լինելու դեպքում վախճանը որոշում էին հիվանդության տազնապից, որովհետև ենթական ձեռք վերջացած ճրագի պես աստիճանաբար հանգչում էր, հոգին ավանդում: Իսկ երբ հոգեվարքը տանջալից էր լինում, գլխի չէին ընկնում, թե ինչ է լինելու, պատահում էր, որ հիվանդի մոտից հեռանում էին: Երբ ամեն ինչ խաղաղվում էր, նոր ուշքի էին գալիս, տեսնում, որ հիվանդը դիակացել է:

Մահացության հավաստիացումից հետո անմիջապես բարձր հանում էին գլխատակից, բացում լուսամուտները: Այն հավատալիքը կար, որ երբ հոգեվարքը սկսվում է, հոգեառ Գաբրիել հրեշտակը իր թևերով կամ սատանան իր եղջյուրներով գալիս կանգնում են մահամերձի գլխավերևին: Մաքուր, սուրբ մարդու մահը հեշտ է լինում, հոգեվարքը՝ թեթև: Երբ հոգեվարքը երկար է տևում և դժվար, ուրեմն սատանան մահացողի հոգին խլում և քրքջալով հեռանում է: Մեռնողը մաքառում է, չի ուզում հանձնվել, ի վերջո ուժերը թուլանում, սպառվում են, ու հոգին քրճըլ-քրճըլ (կաթիլ-կաթիլ) տալիս է: Մերձավորները մեռնողի մահը հեշտացնելու նպատակով նրա պանդուխտի (եթե ունի) փոխարեն մեկնումեկին են ներկայացնում ու ասում. «Աչքդ լույս, դարիպդ եկավ»: Կամ լուսանկարը (եթե ունի) ցույց են տալիս, հարցնելով՝ արդյոք չէ՞ր ցանկանա նրան տեսնել: Պատահել է՝ հեռավոր անձնավորության փոխարինողի ներկայանալուց մի քանի րոպե անց մահամերձը հոգին ավանդել է:

Խաղաղ հոգեվարքի դեպքում մեռնողը հոգին տալիս է, Գաբրիելն այն գրկում, ուրախ-ուրախ տանում է ու դրախտի դռնից ներս գցում:

Բարի մարդու հոգին բերանից է դուրս թռչում, իսկ չար մարդու հոգին «քամակից է զոռով դուրս գալիս»:

Մեռնողը սովորաբար «չի կշտանում» այս աշխարհից, և աչքերը

բաց է մնում: Գալիս է ավագ որդին կամ հարազատներից մեկը և աչքերը փակում: Պատից կախված հայելին անմիջապես սևով են ծածկում:

Առհասարակ մեռելից վախճանում էին, թե նա կարող է մեկն ու մեկի կոկորդից բռնել: Դրա համար մերձավորներից սրտապինդ մեկը գալիս էր, անջեցյալին լողացնում, այսինքն՝ կոնքի մեջ ջուր էր լցնում ու մի շորով դիակը շփում: Այդ շորը գցում էին:

Հոգեվարքը սկսվելիս անմիջապես մարդ էին ուղարկում քաղաք՝ կտավ կամ խասա (նուրբ կտավ) բերելու, որովհետև ամեն տեղ արդյունաբերական ապրանքի խանութ չէր լինում: Նոր, չգործածված կտավով պատանելուց հետո հանգուցյալին դնում էին դագաղի մեջ:

Պատրաստի դագաղ չէր լինում: Նոր պետք էր պատրաստել: Լուր էին ուղարկում գյուղի ատաղձագործին, գալիս էր, վերցնում մի եղեգ և դրանով չափ էր առնում: Սնդուկը (դագաղը) այդ չափով էին պատրաստում, ապա գերեզմանը փորում էին այդ չափից մի քիչ ավել, և եղեգը գցում գերեզմանի հատակին:

Հանգուցյալի վրա լաց էին լինում հարազատները, մերձավորները, բարեկամները: Մայրը, կինը, քույրը լալիս էին՝ անջեցյալի բարեմասնությունները թվարկելով: Պատահել է, որ անջեցյալի հետ դրել են նրա սիրած իրերը: Բայց սա ընդհանրացած բնույթ չունի:

Դագաղը ուսամբարձ էին տանում: Սակայն երբ մեծահասակից մի ծառայություն էին խնդրում, ասում էին. «Վրբքը չըմ մնուր՝ ջառուղիդ կշնկիմ» (Պարտական չեմ մնա՝ ճյուղդ [այստեղ՝ դագաղ իմաստն ունի - Գ. Գ.] կշալակեմ):

Նախ հարազատները, մերձավորները վերցնում էին դագաղը, դուրս բերում տնից, բախում երեք անգամ պտտեցնում, դեմքը մի անգամ էլ դեպի տուն դարձնում ու ճանապարհ ընկնում: Դեպի գերեզման գնալիս՝ հետ դառնալ չկար: Կարող էր մեռելը ողջանալ:

Քահանան տան կարգն անելուց հետո, գլխավորում էր մահվան թափորը և ամբողջ ճանապարհին «Աշխարհ ամենայն» էր երգում: Անջեցյալին տանում էին եկեղեցի (գերեզմանատանը մատուռ չկար), որտեղ եկեղեցական կարգը կատարելուց հետո տանում էին գերեզմանատուն: Քահանան հողը օրհնում, խաչակնքում ու գերեզման էր գցում: Կարգի կատարման որոշ տեղում դագաղը գերեզման էին իջեց-

նում, քահանան նորից հողը օրհնում, խաչակնքում ու գցում էր: Երեք անգամ կրկնվում էր գործողությունը: Դրանից հետո կարգադրում էր հողը լցնել: Ներկա սգավորների մեծ մասը երեքական բուռ հող էին նետում գերեզմանի մեջ ու ողորմի տալիս: Կանայք մինչև գերեզմանատուն դագաղի հետևից գնում էին: Գերեզմանատները ընդհանուր էին: Գերեզմանը փորում էին մերձավորները, տոհմական գերեզմանատուն չկար:

Երբ քահանան գերեզմանի կարգն էր կատարում, մի դպիր բուրվառով խունկ էր ծխում:

Տուն էին վերադառնում անջեցյալի բարեկամները, մերձավորները: Ձեռքերը լվանում էին, նստում, մի քիչ մխիթարում ու հեռանում էին:

Ննջեցյալի տերը այնքան վշտահար էր, որ ոչ մի բան չէր կարող անել: Մոտիկ մի կին պիտի գար ու մի պնակ փլավ պատրաստեր և երեք հատ բաղարջ հաց: Երեկոյան այդ հոգեհացը՝ փլավն ու երեք հացը տանում էին եկեղեցի: Ժամասացությունից հետո քահանան մի պատառ վերցնում, ողորմի էր տալիս, ապա՝ մնացածը հանձնում ժամկոչին: Սա, իր հերթին, եթե պատահական աղքատ էր գտնվում, ճաշը նրան էր տալիս: Ապա թե ոչ՝ ինքն էր տուն տանում: Հոգեհացի այս գործողությունը երեք օր կրկնվում էր և սրանով էլ սահմանափակվում: Երեք օր անջեցյալի տանը ճաշ չէին պատրաստում, բացի հոգեհացից, որը եկեղեցի էր տարվում: Տնեցիների համար օրական մի հարևան կամ հարազատ հոգում էր պետք եղածը:

Այդ մարդու, կնոջ կամ երեխայի թաղումը ժողովրդի աչքին մեկը մյուսից չէր տարբերվում: Իսկ քահանայի համար «տղայի կարգը» տարբերվում էր ըստ «Մաշտոցի» աղոթքների կրճատումներով և մեծի հատուկ և մանկան հատուկ շարականներով: Ժողովուրդը տարբերությունը չէր զգում:

Անձնասպանի վրա եկեղեցին չէր թույլատրում թաղման կարգ կատարել, ինչպես և սպանվածի վրա (որովհետև լավ, բարի մարդուն ոչ ոք չէր սպանում): Իսկ պատահարի զոհերին թաղում էին ըստ կարգի: Անձնասպանին, սպանվածին թաղում էին առանձին անկյուններում և համարյա թե լքում:

Ծիրնաքարը լինում էր քառանկյուն, տափակ: Փորագրվում էր

(ոչ հաճախ) անունը, ազգանունը, ծննդյան և մահվան տարեթվերը: Հարուստ մարդիկ երբեմն եկեղեցուն կտակում էին ինչ որ եկամտաբեր անշարժ գույք (ջրաղաց կամ, մի մասը, փող՝ գումար) և այլն:

Ննջեցյալի մայրը, կինը սևեր էին հագնում: Տղամարդկանց սուգը լռելյայն և անտես էր արտահայտվում: Մեկ տարի հետո որբևայրին կարող էր մարդու գնալ, եթե ցանկանար:

Գերեզմաններին առանձին այցելության սովորություն չկար: Յուրաքանչյուր տաղավար տոնի հաջորդ օրը՝ մեռելոցին, քահանան դուրս էր գալիս եկեղեցուց և հոգեհանգիստ էր կատարում բոլոր անջեցյալների համար:

Ննջեցյալների հոգու հանգստության համար հաճախ պատարագ էին մատուցում: Այս պատարագի ընթացքում հիշատակվում էին հին ու նոր անջեցյալները:

Հոգևորականությունը, հանձին քահանայի, մասնակցում էր թաղմանը: Ննջեցյալի տերը ինչ որ վարձատրություն էր տալիս քահանային, մի մաս էլ բաժին էր հանում եկեղեցուն:

2. ԴՐԱՑԻՈՒԹՅՈՒՆ

Առհասարակ արյունակիցները կողք-կողքի կամ նույն թաղում էին բնակվում: Պարզ է, որ հարաբերությունները լավ պիտի լինեին և փոխօգնության ոգով տոգորված, չհաշված բացառությունները: Ոչ արյունակցության դեպքում էլ լավ էին վերաբերվում իրար: Տղամարդիկ միշտ իրար հաղորդակից էին դարձնում իրենց աշխատանքներին, կանայք միշտ էլ առիթ էին գտնում քչփչալու իրար հետ, իսկ երեխաներն ամբողջ օրը խաղում էին, եթե դպրոցական չէին:

Ե՛վ առօրյա գործերով, և՛ տոնական օրերին իրար այցելում էին: Տոն օրերին իրար շնորհավորում էին. «Ծինըֆիր Զնդագ, շինըֆիր Նիր տնրեյդ» (Ծնորհավոր Զատիկ (տոն), շնորհավոր Նոր տարի): Դիմացինը պատասխանում էր. «Բարը Զնդագ թըղ ուզը իրվադ» (Բարի Զատիկ (տոն) թող գա վրադ): Սակայն անհարկի մեկը մյուսի գործին չէր խառնվում:

Հարևանի բակը ջուր թափել չէր կարելի. դա նախատինք էր: Ոչ

Էլ տանիքի ջուրը կարելի էր հարևանի կողմը ուղղել: Թույլ չէր տրվում հարևանի կողմը պատուհան բացել, եթե տունը պատշաճ հեռավորության վրա չէր: Դա հարևանի ներքին գործերի վրա աչք պահելու բնույթ ուներ: Հարևանի կտուրով կարելի էր անցնել միայն կենսական անհրաժեշտության դեպքում (հրդեհ, փախուստ և այլն):

Գոմերը միշտ էլ անհատական են եղել, իսկ կալը հաճախ պատկանում էր ամբողջ գերդաստանին, եթե՝ բավարարեր: Ծառը պատկանում էր նրան, ում սահմաններում էին գտնվում բունն ու հողային մասը: Հարևանն իրավունք ուներ կտրելու կամ կտրել տալու իր կողմը գնացող ճյուղերը: Երբ կալվածքները բարձր ու ցածր էին ու պատով բաժանված, պատի կեսից ներքև աճող ծառը պատկանում էր ներքևի հարևանին, իսկ պատի կեսից վեր աճողը՝ վերևի հարևանին:

Երբ օժիտ տրված ծառը ժամանակի ընթացքում ընկնում էր ուրիշի սահմանի մեջ, դա հետագայում վեճի առարկա էր դառնում: Հետագայում այդպիսի նվիրատվությունն աստիճանաբար վերացավ:

Ընկերական հարաբերությունները լավ հունի մեջ էին, բայց տարբեր սեռի երիտասարդներն իրավունք չուներին հարաբերվելու, անգամ բարեկցելու, եթե բարեկամություն չկար: Եղբայրություն հաստատելու (արյունները իրար խառնելու և այլն) արտակարգ ձևեր չկային:

Անձանոթ, ոչ ազգակից տղամարդիկ, կանայք, այլ խոսքով՝ տարբեր սեռերի անձանոթ անձնավորություններ իրար չէին բարևում: Վերաբերմունքը դեպի ծերունիները խիստ հարգալից էր: Ծերունու գալը տեսնելիս՝ անմիջապես ոտքի էին կանգնում ու տեղ հրամցնում:

Տարբեր ընտանիքների ընդհարումները պատահական էին ու հազվադեպ: Բանակոխվել կովի քիչ էր վերաճում: Հայհույանքները երբեմն բազմահարկ էին, հայերեն և թուրքերեն: Օրհնանքները մայրենի լեզվով էին՝ մայրենի բարբառով:

Պատահում էր, որ իրար վնասներ էլ տային՝ շերամատուն այրել, ծառ կտրել, անասուն գողանալ կամ՝ գողացնել տալ: Բայց ավագները միջամտում էին՝ վեճը բառնալու համար: Սա ծայրահեղ դեպք էր և հազվադեպ: Իրարից խոռվ մարդիկ, հատկապես մեծ տոների, չէին սիրում եկեղեցի գնալ և հաղորդվել:

Օտարը հարևան գյուղից կամ հեռավոր վայրերից, միշտ

հաճույքով է ընդունվել գյուղացու կողմից: Նա հյուրասիրվում էր ըստ պատշաճի և գիշերում: Հաջորդ օրը ճամփու պաշարով ճանապարհ էր դրվում: Հյուրասիրության մեջ մտնում էր և օղին:

Նոր տարուն, Ծնունդին ու Զատիկին շնորհավորելու գնացողները հյուրասիրվում էին օղիով, ակրատով, աղանդերով: Տոնական օրերին նորաստեղծները՝ կրտսերները, պարտադիր կարգով ավագներին այցելության պիտի գնային:

Մեր գյուղում ծայրաստիճան աղքատ, հացի կարոտ մարդիկ չկային: Մուրացիկներ բացարձակապես չկային: Կային երկու լուսնոտ ու երկու պակասավոր, որոնք այսօր նոր շորեր կհագնեին, իսկ հաջորդ օրը նորը բզիկ-բզիկ եղած կլինեին:

Քսանական թվականներին որբեր բաժանեցին մեր գյուղերի վրա: Այդ որբերը դարձան տվյալ ընտանիքի լիիրավ անդամներ, միայն թե՝ առանց ժառանգական իրավունքի: Այս հարցի լուծումը մնաց տվյալ տան ավագի իրավասությանը:

3. ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՇԵՐՏԱՎՈՐՈՒՄ

Մուսա լեռան ժողովուրդը եղել է իր ճակտի քրտինքով վաստակած հացը ուտող գյուղացի: Նա եղել է կա՛մ հողի աշխատավոր, կա՛մ արհեստավոր: Խոշոր ավատատիրական-կալվածատիրական իմաստով հազիվ թե մի հոգի լինեին: Չունեինք ազնվականների և եկեղեցականների պատկանող ընդարձակ հողատարածություններ: Ունեինք մի կալվածատեր-հողատեր, որի հողատարածությունը հազիվ հասներ 45-50 հեկտարի: Բայրամ Զաքրան պատմում էր, որ այս մարդը՝ Բալչի Գևորգը, իր մոտ աշխատել է չորս մետաղիկ օրավարձով, բայց նա եղել է աչքաբաց, որոնող, հարստության տենչացող: Նա շատ շուտ բարեկամներ է շահել կառավարական շրջաններում: Խարդախ միջոցներով տիրացել դուրսին՝ հողատարածության վերածված՝ Սելևկյան նավահանգստին, և քիչ հեռու գտնվող հողերին: Բոլորն էլ այսօր հիշում են, թե ինչպես ամիսը, երկու ամիսը մեկ գյուղացիներին հավաքում ու տանում էր մինչև Անտիոք՝ իր դատին ի նպաստ վկայություն տալու համար: Չար լեզուներն ասում էին, թե նա ոչ մի օգուտ չի

տվել իր համագյուղացիներին, այնինչ նա գյուղացիների և բանվորների հաշվին առատաձեռն էր ու ճոխ սեղաններ էր բացում օտարների համար: Նրա ապերախտության մասին հաճախ արտահայտվում էր քրոջորդի Սարգիս Գասաճանյանը. «Մի հատ «ապրես» չէր դուրս գալիս նրա բերանից՝ բանվորը ինչքան էլ որ լավ աշխատեր»: Նա մահացավ բոլորից լքված:

Մի ուրիշն ուներ 15-16 հեկտար հող: Սա ժողովրդին օգտակար լինելու ճանապարհը բռնած գյուղի աղան էր: Նրա հարստությունը գոյացել էր հետևյալ կերպ: Ամուսնացել էր մի որբ աղջկա հետ, որը հոր միակ ժառանգորդն էր, ունեցել էր մի քանի կտոր փոքր հողամաս: Մարդ ու կին աշխատել էին այդ փոքրիկ օժիտը արդյունավետ դարձնել: Հայրը, տեսնելով որդու ջանասիրությունը, ձգտումը և նրան նկատելով որպես եղբայրների մեջ ամենաձեռներեցը, սրան եղբայրներից մի քիչ ավելի է նպաստավորել այն համոզումով, որ եթե այս անդրանիկ որդին հաջողի «մարդամեջ մտնելու» մյուս եղբայրներին կհովանավորի: Ծերուկը չէր սխալվել: Հոր տվածն ու կնոջ օժիտն իրար միացնելով, ստեղծել էր մի ագարակ՝ 15-16 հեկտար տարածությամբ: Եվ այս ամենը ձեռք էր բերել գիշերը ցերեկին խառնելով, լուսնի լույսով խոպան հողերը քարից-թփից ազատելով, մշակելի դարձնելով:

Եկեղեցին անշարժ հարստություն չուներ: Եկեղեցին և քահանաները ժողովրդի ինքնաբերական վարձատրությամբ ու նվիրատվությամբ էին ապրում: Գյուղացին հողի վրա քահանայի աշխատանքը ամոթ էր համարվում: Միայն հայրս՝ Տեր-Մաթևոս քահանա Գյոզալյանը, այս ամոթը հաշվի չառավ: Նա իր ձեռնադրության օրվանից իսկ, եթե Ավետարանը գրպանում էր պահում ի պաշտոն, ապա մինչև կայքի վերջն իր բահն ու բրիչը ձեռքից բաց չթողեց՝ ժողովրդի վրա բեռ չդառնալու համար: Նա հոգևոր տուրքով (կամավոր) պետք է ապրեր: Քահանան իր հոգևոր պարտքն էր կատարում և, մյուս կողմից՝ ժողովրդի հարգանքին արժանանում:

Գյուղացիների մեծ մասն իր հողի շնորհիվ ինքնաբավ էր, բարեկեցիկ, բայց՝ ոչ մեծահարուստ: Այս հանգամանքը վերաբերում էր Քաթուսիեին, Վազրֆին և Խղրրբեկին, մասամբ էլ Հաջի Հաբիբլիին և Բիթիասին: Ժողովրդի 60-70 տոկոսը այս շերտից էր կազմված: 20-

25 տոկոսը սակավահող էր, և հազիվ մի քանի տոկոսը՝ հողագուրկ: Բայց ամուսն մարդ չկար: Հաճախ հողագուրկներն ու սակավահողները ապրում էին ինքնաբավների մոտ աշխատելով:

Մուսալեոցին նրբազգաց էր: Հարուստն աղքատին չէր զգացնի, երեսին չէր տա նրա աղքատությունն ու ապաշնորհությունը: Այս երկու խավերը միմյանց շատ լավ էին վերաբերվում: Սակավահողներն ու հողագուրկները մյուսների հողերը մշակում էին ոչ միշտ բատրակային սկզբունքով: Այսպես, հողի բատրակը ստանում էր բերքի 1/3-ը: Եվ կամ, եթե սերմացուն բատրակինն էր, ապա բերքը հավասար էր բաժանվում: Ծերամապահության մեջ բատրակն ստանում էր եկամուտի 1/3-ը: Օրավարձով աշխատողներ էլ կային, որոնք իրենց վարձը ստանում էին փողով:

Յողուն Օլուքում մեծ առևտրականներ էին համարվում Գազանջյանները: Մնացածները զբաղվում էին մանր առևտրով: Ունեինք փոքր թվով մանր առևտրականներ: Սրանք հավաքում էին կապիի ձեթ, թուզ, մսացու անասուն և այլ ավելցուկները և տանում, վաճառում էին քաղաքում: Զբաղվում էին նաև վաճառականությամբ: Նրանք մեծ վաճառականներից կամ բանկից փողը վերցնում էին ցածր տոկոսով (10 տոկոս), իսկ գյուղացուն տալիս էին 20 տոկոսով: Գյուղացին ստիպված համաձայնում էր, փոխարենը գյուղատնտեսական արտադրանք տալու կամ այլ եկամուտով ծածկելու պայմանով: Կային և հավիտենական պարտատերեր:

Առևտրականը չէր ձգտում հողատեր դառնալ: Իր գործն ավելի հեշտ ու եկամտաբեր էր համարում, քան հողագործի աշխատանքը: Սակայն հողով ապրողը գիտեր հողի հարգը՝ պաշտամունքի հասնող հարգը, և ձգտում էր այն ավելացնել: Խնայողությամբ և աշխատասիրությամբ մեծ արդյունքի չէին հասնում: Ոչ մի խոշոր հողատեր այդպես չի հաջողվել: Ամենաշատը դառնում էին բարեկեցիկ, որովհետև ինքն էր աշխատում և կուտակել չէր կարողանում: Վերջին ժամանակներս նոր էին սկսել արդյունաբերական ապրանքի փոքրիկ խանութներ բացել:

Հայ ժողովուրդը քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն է ընդունել տասնյոթ դար առաջ: Մուսա լեռը, որպես մի մանրակերտ Հայաստան, այլ կերպ չէր կարող լինել: Սակայն մեր հոգևորականները

ժողովրդի սնահավատությունը չէին չարաշահում: Բացի աստվածապաշտական քարոզներից ուրիշ բանից տեղյակ չէին: Իսկական գեղջկական քահանաներ էին: Վերջին ժամանակներս ժողովուրդը սնապաշտական կապանքներից սկսել էր ձերբազատվել:

Քահանաների եկամուտը գոյանում էր հիվանդների այցելությունից, կնունքից, պսակից, եկեղեցում շրջեցվող երեք գանձանակներից մեկից, Ծննդի և Զատիկի տնօրհներգներից ստացվող եկամուտներից: Որոշված սակագին չկար: Հոգևոր տուրքը կամավոր էր: Նվիրատուն ինքն էր որոշում իր սրտաբուխն ավելը:

Եկեղեցու եկամուտները կազմում էին վերոհիշյալ երեք գանձանակներից մեկում հավաքված գումարը, պատահական ավիրատվությունները, և՛ Ծննդի, և՛ Զատիկի տոներին Ռանիել Մարգարեի «Ընթերցվածի» աճուրդի գումարը,⁷ ինչպես և Զրօրհներքին խաչը ջրից հանելու ավիրատվությունը:⁸

Հոգևորականությունը սերտ հարաբերության մեջ էր առաջին հերթին հարուստ և ունևոր դասի հետ, որովհետև նրանցից ստացվող եկամուտն ավելի շատ էր: Իսկ ընծայված պատիվը կապված է եղել հարաբերության սերտակցությունից բխած եկամուտի մեծության հետ: Ծննդի և Զատիկի տոների տնօրհներգների ժամանակ, քահանաներն իրենց այցելությունները սկսում էին ամենամեծ հարուստից, աստիճանաբար հասնում էին ամենաաղքատ տունը: Եվ սա տևում էր 20-30 օր: Աղքատը գիտեր, որ իր հերթը ամենավերջիններից է:

Սակայն մեր քահանաներն այդպես չէին վարվում: Սկսում էին երեցփոխանի տնից, ամբողջ գյուղը այցելելուց հետո վերջացնում էին գյուղապետի (մուխթար) տուն այցելելով՝ որպես վերջին հանգրվան, հանգստանալու տուն: Եվ մեկ օրում վերջացնում էին: Հարուստ-աղքատ՝ փողոցի հերթականությամբ էր հաշվի առնվում: Սա ցույց էր

⁷ Ռանիել Մարգարեի մի հատվածի ընթերցումը եկեղեցու բեմից պատվավոր էր համարվում: Այդ ընթերցումը պատարագի ընթացքում աճուրդի էր դրվում: Ով բարձր գին էր տալիս, նա էլ կարդում էր և կամ կարդալ էր տալիս իր նախընտրած դպիրներից մեկին:

⁸ Խաչը ջրից հանողը, դառնում էր Զրօրհներքի խաչքավոր և դա եկեղեցական ամենամեծ պատիվն էր: Սա ևս աճուրդի էր դրվում և կատարվում էր հատուկ ծեսերով:

տալիս քահանայի և ժողովրդի միջև եղած կապի սերտակցությունը: Քահանան բացի իր հոգևոր պարտականություններից ուրիշ գործով չէր զբաղվում:

Չհաշված մեկ-երկու առևտրականներին և հողատերերին, ժողովուրդը կազմված էր ունևորներից, միջակներից և չքավորներից: Ունևորը՝ ժողովրդի 15-20 տոկոսը, մի փոքր բարձր էր կանգնած միջակից (60-70 տոկոս), իր հողային եկամուտներով և կամ առևտրից ձեռք բերածով: Միջակը ինքնաբավ էր: Ժողովրդի 10-16 տոկոսին կարելի էր համարել չքավոր, որն իր աշխատուժն ունևորին կամ միջակին վարձու տալով, ապահովում էր կյանքը: Այնուամենայնիվ, լինում էին այնպիսի մարդիկ, որոնք ժամանակավորապես՝ շաբաթներով, ամիսներով, հեռանում էին գյուղից՝ ապրուստի միջոցներ հայթայթելու համար: Հատուկ կենտ մարդիկ կամ ընտանիքներ տարիներով կամ վերջնականապես էին հեռանում գյուղերից: Սրանք հողի հետ առհասարակ որևէ կապ չունեին:

Հատկանշական է, որ այսօրվա բատրակ Հակոբը նույնն էր, ինչ երեկվա ոչ բատրակ Հակոբը: Գործատիրոջ և բատրակի հարաբերության մեջ բատրակությունը ոչ մի դեր չէր խաղում, բացի տնտեսական համաձայնեցված կապից: Սա շերտերի միջև առկա փոխըմբռնման և հարգանքի ցայտուն չափանիշ էր:

Հասարակական կյանքում ո՛չ Մարտիր աղան, ո՛չ Ջաբրա աղան, ո՛չ Սամսոն աղան և ո՛չ էլ Գևորգ աղան գյուղի ղեկավարումը չէին ստանձնում: Սակայն հասկանալի էր, որ գյուղերի ղեկավարության վրա նրանց ազդեցությունն առկա էր: Գյուղապետը՝ գիրադիրը կամ մուխթարը, միջակներից էր ընտրվում: Աղաներն իրենց կարծիքն էին հայտնում: Գյուղապետն ընտրովի էր: Սա իր հերթին ընտրում էր փոխգյուղապետ, քարտուղար, գանձապահ և այլն: Ապա դա վավերացվում էր կառավարության կողմից: Գյուղապետությունը՝ գիրադիրությունը, գյուղի աշխարհիկ կյանքի ղեկավարությունն էր:

Հոգևոր կյանքի՝ եկեղեցու, դպրոցի, կրոնական որևէ գործի ղեկավար մարմինը թաղական խորհուրդն էր, որի գլուխ կանգնում էր երեցփոխանը: Քահանաները ենթակա էին այս մարմնին: Առանց երեցփոխանի կրոնական որևէ հարց չէր լուծվում: Ամեն շաբաթ երեկո ժամկոչը նրա տնից մի պնակ մաքուր ցորենի ալյուր պիտի բերեր՝ մասի ու

նշխարի համար: Դպրոցի գործերը վարում էր հոգաբարձությունը: Դա՝ թաղականների միջից նշանակված երկու-երեք հոգանոց մի մարմին էր: Փաստորեն միայն մեկի ներկայությունն էր զգացվում, և սա գործում էր երեցփոխանի ցուցումներով:

Այնտեղ, որտեղ թաղական խորհուրդն անգոր էր հարցը լուծել, որպես ուժ և կառավարություն, հանդես էր գալիս գյուղապետությունը: Գյուղապետը ներկայացնում էր գայմագամին և ուղղակի պատասխանատու էր նրա առջև:

Մուսալեոցին թեև ուսումնաստենչ է եղել, բայց նրա ցանկությունն սահմանափակվել է տնտեսական նկատառումներով: Ծատ առաջներում գրագիտությունը հարց չի եղել. թողնվել է բախտի քմահաճությանը: Չքավորի տղան (աղջկա մասին խոսք չկար, քանի որ նա ստեղծված էր միայն ընտանիք կազմելու համար), երբ ութ-ինը տարեկան եղավ, կարող էր այժմ ու ոչխար արածեցնել, կովի հետևից գնալ, կամ այլ աշխատանք (հովիվ, նախրապան և այլն) կատարել: Միջակի տղան է, որ պիտի գրագիտություն սովորեր: Իսկ այդ գրագիտությունն էլ սահմանափակված էր «Սաղմոս», «Ավետարան» կարդալով: Եվ այս բոլորը՝ 19-րդ դարի վերջին քառորդին: Մնում էր, որ հարուստի գավակը ուսում-կրթություն ստանար: Բայց տեղական պայմանները սահմանափակ էին: Միայն 20-րդ դարասկզբին համարձակվեցին դուրս գալ սահմանից, հասնել մինչև Տարսոն, Այնթապ, Մարաշ, Բեյրութ և նույնիսկ՝ Պոլիս: Սրանք չնայած վեհերոտ քալեր էին, սակայն արդեն սկսել էին արդյունք տալ: Երբ մահացու լախտը իջավ հայի գլխին, մուսալեոցին ևս զերծ չմնաց այդ հարվածից: Ուսումնառության գործը, ի շարս ուրիշ ձեռնարկումների, ջուրն ընկավ:

Դասակարգային շերտավորման մասին մեր տված ակնարկը թերի կլիներ, եթե քաղաքական շերտավորումը հաշվի չառնեինք: Առաջինը Մուսա լեռ մուտք գործեց Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցությունը, իր կազմավորումից հինգ տարի հետո՝ 1892 թ., երբ պարոն Աղասին՝ հաճընցի Կարապետ Թուրքարգիսյանը, ինչպես նշել ենք սույն աշխատության մեջ, Լոնդոնից Կիլիկիա ուղարկվեց հեղափոխական գործի կազմակերպման նպատակով: Այդ կուսակցության գործունեության արդյունքը եղավ այն, որ Մուսա լեռն ապստամբության դրոշ բարձրացրեց: Սուլթանական Թուրքիայի ուշադրությունը գրավեց, երեք-

չորս տարի կիսանկախ վիճակ վայելեց: Ապստամբությունը ճնշվեց փոխադարձ զիջողությամբ: Այսուամենայնիվ, Թուրքիայի կառավարության ճնշումները համեմատաբար մեղմացան: Շրջանից հեղափոխականների մեկնումից հետո այդ կազմակերպության գործունեությունը դադարեց, բայց վերակենդանացավ 20-ական թվականներին:

Դաշնակցություն կուսակցության առաջին սերմերը Մուսա լեռում ցանվեցին 1908-1909 թթ. Անանիա Յարալյանի կողմից, երբ նա ուսանող էր Հալեպում: Նրանից հետո գործը շարունակում է Պետրոս Աղամյանը՝ 1910 թ. մասնաճյուղ կազմակերպելով, որը թափ է առնում Պորտ Սալիդում: Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունը կազմակերպում է Զորա Իսկենդերյանը՝ 1911 թ.: Այս երկու կուսակցությունների գործունեությունը ծավալվելուց առաջ սկսվեց Առաջին աշխարհամարտը:

Կոմունիստական կուսակցությունը քսանական թվականների երկրորդ կեսին իր սերմերը ցանեց Մուսա լեռում Հակոբ Տեր-Պետրոսյանի, Սեդրակ Հայկազյանի, Անդրեաս Զուհարյանի, Պետրոս Այնթապյանի և Հակոբ Չեմենյանի ջանքերով:

Պետք է նշել, սակայն, որ կուսակցությունների առկայությունը այդ փոքրիկ տարածաշրջանում բարեբաաստիկ երևույթ չհանդիսացավ:

4. ՀԱՄԱՅՆՔ

Մեզանում իշխում էր մասնավոր սեփականությունը: Գյուղերի վարչական գործերը ղեկավարվում էին կառավարության (Թուրքիա) ներկայացուցչի կողմից, բայց՝ ոչ միանձնյա կերպով: Այդ ներկայացուցիչը կառավարության համար մոլիթար էր, իսկ գյուղացին նրան գիրադիր էր կոչում: Նա ընտրվում էր գյուղացիների կողմից, փակ քվեարկությամբ: Մեկ թեկնածուի դեպքում քվեարկությունը լինում էր բաց: Գիրադիրը կամ գյուղապետը տեղնուտեղը ժողովին առաջարկում էր իր անձնակազմի թեկնածուներին: Երբ լրիվ կազմը ստանում էր ժողովի հավանությունը, գյուղապետը ներկայացնում էր քաղաք՝ գայմագամին և ներկայացնում իր կազմը: Գայմագամը հաստատում էր գյուղապետին՝ իր կազմով, կարգադրում կնիք պատրաստել:

Գյուղապետը, ինչպես և հավուրը (գզիր), վճարովի էր: Հավուրի և գիրադիրի (գյուղապետ) վարձատրությունը գյուղացիների վրա բաշխվում էր ըստ կարողության (ունևորության) և հավաքվում էր հարկահավաքման ժամանակ: Հավուրը լինում էր հողագուրկներից, որպեսզի կարողանար աշխատել գիրադիրի մոտ:

Նախորդ ենթագլխում մենք խոսեցինք գիրադիրի իրավունքների և պարտականությունների մասին: Կարճ ասած՝ գիրադիրը տեր ու տիրական էր, ուստի կանություն ու դատավոր էր և գործադիր մարմին: Գյուղացին պարտավոր էր ենթարկվել, հակառակ դեպքում՝ շատ խիստ կտուժեր: Ծեծը օրինական չէր: Սակայն գիրադիրը հարցը մինչև կառավարատուն հասցնելն ինքն էր լուծում՝ գավազանի զորությամբ կամ՝ իր կազմի հավանությամբ:

Հավուրի պաշտոնն էր կառավարությունից եկած հրամանները ժողովրդին հասցնել-հաղորդելը: Ամեն երեկո նա գիրադիրի մոտ էր: Որևէ կարգադրություն հաղորդելու համար նա դուրս էր գալիս, կանգնում փողոցի մի բարձր կետում ու գոռում. «Լըսիցա, չըլսիցա չնաւք, հա՛» (Լսեցի, չլսեցի չասեք, հա՛): Ապա հաղորդում էր կարգադրությունը: Այսպես, նա շրջում էր թաղից-թաղ ու զիլ ձայնով մունետիկի դեր կատարում:

Ցերեկը նա պարտավոր էր շրջել այգիներում, արտերում, պարտեզներում: Եթե նկատեր, որ մեկի եզը, այծը, ոչխարը մտել է ուրիշի կալվածքն ու վնաս է հասցնում, անասունի տիրոջը գտնում, գոռոռում և ի հարկին գիրադիրի մոտ էր հրավիրում: Անասունի տերը տուգանվում էր և վնասն էլ հատուցում:

Հավուրը ժողովի էր հրավիրում կազմի անդամներին: Հարկ եղած դեպքում կանչում էր առանձին անհատների կամ բոլորին՝ ընդհանուր հավաքի:

Ոռոգման կարգավորման համար առանձին ջրաբաշխ չկար: Նախքան ոռոգումը սկսելը մի ընդհանուր հավաքում որոշվում էր, թե ոռոգումը որտեղից սկսել, որտեղ վերջացնել: Տվյալ ուղղության վրա առաջին ջրողի մոտ սպասում էր երկրորդը: Երկրորդի մոտ իր հերթին էր սպասում երրորդը և այսպես՝ մինչև վերջ: Բայց հավուրը տեղյակ էր լինում, թե ջուրը այսօր ո՞ր կողմում էր:

Հասարակական բնույթ կրող հաղորդումները երբեմն կատար-

վում էին քահանայի կողմից՝ ժամերգության ընթացքում: Այսպես, ոռոգման գլխավոր առվահանի գործի մասին հաղորդվելուց հետո, նախքան ոռոգումն սկսվելը, մարդիկ հավաքվում էին իրենց բահով, բրիչով, առուն մաքրում, նորոգում: Այդպես էին վարվում այգիներ, պարտեզներ տանող ճանապարհների հետ:

Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում և հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում կյանքը շատ էր փոխվել: Հետևաբար նաև փոխվել էին հովվի կյանքի պայմանները: Երեսնական թվականներին հովիվը ստանում էր տարեկան մինչև 20 թուրքական կարմիր ոսկի:⁹

Թաղական կամ գյուղապետական խորհուրդները ոչ մի ժամանակ չէին միջամտում գյուղացու ներքին կամ աշխատանքային գործերին, եթե դրանք հասարակական բարոյականության խախտման բնույթ չունեին: Անտառը պատկանում էր պետությանը: Ժողովուրդը նրանից օգտվում էր, դիտավորյալ փչացում տեղի չէր ունենում:

Պատկադրության թույլտվությունը թաղական խորհրդի նախագահի և երեցփոխանի համաձայնությամբ էր լինում: Հանրային բարոյականությունը խախտողներին նախազգուշացնում էին թաղականության և գյուղապետության համատեղ ջանքերով, ընդհուպ՝ գյուղից հեռացնելու պայմանով:

Բացի պետական տուրքերից, ուրիշ տուրքեր գոյություն չունեին: Պետական պաշտոնյաների ընդունելությունը կատարվում էր գյուղապետի կողմից: Բայց երբ այդ ծախսերը գերազանցում էին նախատեսվածը, հավելված գումարները բաշխվում էին՝ ըստ արդեն իսկ բաշխված վճարումների տոկոսային հարաբերության:

Բաշխման ու հավաքման և այլ կարգի հարցերի մասին հակիրճ հաշվետվությունը տեղի էր ունենում տարեվերջին, որի ժամանակ էլ կատարվում էր նոր ընտրություն:

Պետական և այլ այցելու հյուրերին սովորաբար իրենց հաշվին ընդունում էին մեծահարուստները: Հյուրընկալն անհրաժեշտ մթերքի (կաթնեղեն, մրգեղեն և այլ) պակասը, ըստ կարելիության, լրացնում էր գյուղացիներից և՛ փոխարժեքը հատուցում: Անհատ այցելուները բոլորի կողմից ընդունվում էին սիրով և պատվով:

⁹ Մեկ ոսկի փողը պարունակում էր 7,216 գր զուտ ոսկի:

ա. Սեփականություն: Մուսա լեռում մասնավոր սեփականությունն էր տիրում: Սեփականություն բառի համագործը ընդզգ է, որը գուցե արաբերեն և թուրքերեն ընդզգ՝ ունեցվածք է նշանակում: Անշարժ և շարժական գույքի միջև տարբերությունն էր դրվում: Էյմ դաուն (իմ տունը), էյմ ամբոուր (իմ ամբարը): Անորոշության դեպքում ասվում էր՝ ընդհիմանը կամ էյմ ընդհիմանը:

Սեփականատերը բացարձակ ազատություն ուներ իր ունեցվածքի հետ վարվելու: Նա կարող էր վաճառել, նվիրել, փոխել, նույնիսկ՝ ոչնչացնել:

Մարդն ազատ էր վաճառելու այն ամենը, ինչը ապրանք էր: Սակայն նա չէր կարող վաճառել օրինակ՝ գայլին կամ առյուծին, որոնք տիրոջ ձեռքի տակ չէին, չէր կարող վաճառել գետը, որ ծովն էր թափվում: Բայց եթե ջուրը, առուն, գետակը բխում էին մի հողամասից, որը գնված էր, գնողն առաջնություն էր ստանում ջուրն օգտագործել, իր հայեցողությամբ: Եթե ջուրը հագիվ էր բավականացնում իր հողամասին, կարող էր այն ուրիշին չտրամադրել: Մեղվի պարսը, որը հեռացել էր մայր փեթակից և որևէ մեկն այն գտել էր, կարող էր վաճառել, սակայն ձուկը ծովում չէր կարելի վաճառել:

Եթե պետությանը պատկանող որևէ գույք՝ անշարժ կամ շարժական, լքված էր, կարող էր դրան տիրանալ և օգտագործել, բայց վաճառելու իրավունք չուներ: Նույնն էր նաև անհատի կողմից լքված գույքի դեպքում, եթե դա սեփականություն էր, կարող էր որևէ մեկն օգտագործել, իսկ եթե հողամաս էր, նույնիսկ՝ այնտեղ ծառեր տնկել, մշակել: Տերը հայտնվելու դեպքում պարտավոր էր վերադարձնել տիրոջը, իսկ գյուղապետությունը որոշում էր փոխհատուցման եղանակն ու չափը:

Սեփականությունը ձեռք էր բերվում գնելով, նվեր կամ օժիտ ստանալով, փոխանակելով, գտնելով (եթե տերն անհայտ էր), անձնական վաստակով, անեցնելով, ժառանգություն ստանալով:

Օրենքով բռնագրավված գույքն անհատի կողմից չէր կարող սեփականացվել, եթե դա օրենքի որևէ հոդվածով վերապահված չէր:

Պետության կողմից բռնագրավված և աճուրդով գնված գույքը կարող էր սեփականություն դառնալ:

Եթե գտնված իրի որևէ մեկին պատկանելը չէր ապացուցվում, այդ իրը համարվում էր գտնողինը: Եթե դա գտնվել էր մի քանի անձանց կողմից միաժամանակ, ապա գտնվածը պատկանում էր բոլորին հավասարապես: Եթե կորած իրի տերը հայտնվում էր, կորցնողը և գտնողները համաձայնության էին գալիս վարձատրության մասին: Հարցի բարդության դեպքում գյուղապետն էր որոշում կայացնում: Կորած իրի մասին, եթե կորցնողը խնդրում էր քահանային, նա հայտարարում էր եկեղեցու բեմից, ապա խոսում վեհաձայնության և վարձատրության մասին:

Գանձ գտնողը բախտավոր էր համարվում: Օրենքով հողի միջի գանձը, որը գտնում էին աշխատանքի ընթացքում, պետությանն էր պատկանում: Ուրիշի հողի վրա գանձ որոնել չէր թույլատրվում: Երբ ուրիշի հողի վրա աշխատանքի ընթացքում գանձ էր գտնվում, գտնողը վարձատրվում էր գանձատիրոջ (հողատիրոջ) կողմից, եթե, իհարկե, գանձը նրան էր թողնվում:

Մի սեփականությունը մյուսից բաժանվում էր նշանաքարերով, որը կոչում էին միշուն (նշան):

Եթե ընտանիքի անդամներից որևէ մեկին ընտանեկան սեփականությունից ինչ-որ մաս էր հատկացվել, այդ մասը տիրոջ կողմից վաճառվելու դեպքում եղբայրը, քույրը կամ ծնողները նախապատվություն էին ստանում: Վաճառվելու դեպքում նրանց համաձայնությունն անհրաժեշտ էր:

Հարսի բերած օժիտը պատկանում էր հարսին: Անգամ նվերները նրան էին պատկանում: Հարսն անգալակ մեռնելու դեպքում նրա ունեցվածքը պատկանում էր մորը, քույրերին:

Եթե զավակներ ունեցող այրի կինը մոր ամուսին էր բերում տուն, կնոջ ժառանգությունը, ունեցվածքը հավասարապես պատկանում էր նախորդ ամուսնուց ունեցած բոլոր երեխաներին, իսկ երկրորդ ամուսնուց ծնված զավակները ժառանգում էին իրենց հոր ունեցվածքը:

Հայրական սեփականությունը բաժանվում էր որդիների ու դուստրերի միջև 2/1-ի հարաբերությամբ: Օրինակ՝ 2 որդի և 1 դուստր լինելու դեպքում սեփականությունը բաժանվում էր 5 մասի, որդիներից

յորաքանչյուրն ստանում էր 2 մաս, իսկ դուստրը՝ մեկ մաս: Կինը ստանում էր ամուսնու ժառանգության 1/7-ը, իսկ ամուսինը կնոջից ոչինչ չէր ժառանգում:

Կտակը բանավոր էր լինում: Երբ մահամերձը զգում էր իր անհույս վիճակը, կանչում էր բոլոր հարազատներին՝ տղաներին ու աղջիկներին, կնոջը կամ ամուսնուն ու հայտնում իր ցանկությունը, անկատար իղձը: Ավագ որդին կամ աղջիկը պիտի ասպահովեր ծնողի վերջին կամքի իրականացումը: Եթե ծնողը կամենար, իրավունք ուներ զավակին զրկելու ժառանգությունից:

Եթե հայրն իր սեփականությունը բաժանում էր զավակներին իր կենդանության օրոք, ապա կարող էր բաժանել ըստ իր հայեցողության: Իսկ մահվանից հետո հոր թողած ժառանգությունը զավակները պիտի բաժանեին ըստ օրենքի: Ամուսինը կնոջը չէր զրկում: Որդիներն էլ մորը հաշվի էին առնում և հասանելիքն առանձնացնում: Նա՝ մայրը, ում մոտ որ ցանկանար մնալ՝ կմնար, ժառանգությունն էլ նույն այդ զավակն էր տնօրինում: Սակայն սովորաբար ավագ որդին, որն առաջին ամուսնացողն էր լինում, միառժամանակ անց հեռանում էր, եթե իրեն հաջորդող եղբայրը տնտեսությունը վարելու ատակ էր: Մայրն իր շուրջն էր հավաքում մյուսներին, այսպես՝ մինչև ամենափոքր որդին: Այսուամենայնիվ, ավագը մնում էր ավագ մինչև վերջ: Ամուսին քրոջ խնամքը հոգում էր այն եղբայրը, ում մոտ գտնվում էին մայրն ու ինքը: Ամուսնական հարցերում ավագ եղբորն էր պատկանում վճռական խոսքը, և քրոջն ամուսնացնում էին բոլոր եղբայրների համերաշխ օգնությամբ և կամ՝ առանց դրա:

Երբ մի զավակը բաժանվում էր, խնդրում էր հորը, որ իրեն հասանելիքը տա, որպեսզի ինքնուրույն կերպով իր տնտեսությունը կառուցի: Հայրը հաշվի էր առնում խնդրանքը, և, եթե համերաշխություն էր տիրում, ապա նա լիովին գոհացում էր տալիս որդու ցանկությանը, եթե ոչ՝ ամեն ինչ դասավորվում էր ըստ հոր հայեցողության:

Ջրաղացը մասնավոր էր, այնպես, ինչպես այգին, արտը: Սակայն ջուրը, գետակը, որ բխում էին ոչ սեփական տեղերից, չէին կարող սեփականացվել, առուծախի ենթարկվել: Աղբյուրը, որի ջուրն արդեն գոյություն ուներ, կառուցվում էր ընդհանուր ջանքերով և պատկանում էր ամբողջ գյուղին: Մի քանի աղբյուրի դեպքում անգամ ոչ ոք իրա-

վունք չուներ մի թաղի բնակչին անհանգստացնելու կամ խանգարելու օգտվելու մյուս թաղի աղբյուրից:

Թոնիրը պատկանում էր կառուցողին: Սակայն այն ծառայում էր բոլորին, երբ մարդիկ համերաշխ էին ապրում:

Ջրաղացը սկզբից պատկանելիս է եղել մեկին: Ապա այդ մեկն այն բաժանել է իր զավակների միջև: Եթե բաժնետերերից որևէ մեկն ուզում էր վաճառել իր բաժինը, մյուս բաժնեկիցները նախապատվության իրավունք էին վայելում ոչ բաժնեկից գնորդների կամ հավանորդների նկատմամբ: Ջրաղացի եկամուտը հավաքվում էր մեկի մոտ, այդ մեկը այն իրացնում էր և բաժանում ըստ հասանելիքի: Երբեմն էլ աղունավարձը (ցորեն, գարի և այլն) հենց այնպես բաժանվում էր:

Հացահատիկն աղալու բնավարձը՝ հրոփքը 1/15-ն էր, իսկ հավաքված վարձի 1/20-ը ջաղացպանինն էր:

բ. Պայմանագրություն: Ինչպես առիթ ունեցել ենք նշելու, մեզանում կիրառվում էր Թուրքիայի օրենսդրությունը: Որպես պայմանագրային գործառնությունները հաստատող փաստաթուղթ լայն ճանաչում էր գտել սնննդը (մորհակ) կամ պարտամորհակը: Գյուղացին այդ փաստաթղթի համար որևէ անուն չէր ստեղծել: Կաշին մորհակ առուծախի և մորհակ փոխառության:

Սակարկությունները կոչվում էին բնգուր (արաբերեն գնել և վաճառել բառերի միացությունը) կամ բազարլըղ (բազար): Եթե բազարլըղ վերջանում էր դրականորեն, ապա միջնորդը վաճառողի և գնողի ձեռքերը բռնում էր ու ասում. «Դե՛հ, հալուլ իրեք» (Դե՛հ, հալալ արեք): Սրանք ձեռք-ձեռքի էին խփում. «Խայիր տես կամ՝ շինըֆիր թըղ ըննը» (Օգուտը տեսնես կամ՝ շնորհավոր լինի): «Էշվալլահ, մնննումն» (Օնորհակալություն):

Պայմանագրության մեջ և ընթացքում պարտադիր են վկաները (երեք կամ ավելի և միշտ կենտ): Հետագա անախորժությունների ժամանակ վկաների ցուցմունքը օրենք էր: Վկա կարող էին լինել բոլոր չափահասները, առանց սեռի խտրության, պայմանով, որ հոգեկան հիվանդ չլինեին:

Մի ասացվածք կար. «Քննփիլեյն յն զրոզիեն, յն զմորաքը» («Երաշխավորի կա՛մ ունեցվածքը, կա՛մ մորուքը»): Նշանակում էր լրիվ պատասխանատու է հատուցելու կա՛մ փողով, կա՛մ բանտով:

Գրավականը պահվում էր երրորդ անձնավորության մոտ: Պայմանագրությունը խախտողը տուժում էր. դիմացինը ստանում էր գրավականը: Առուծախի ժամանակ գնողը մի որոշ գումար տալիս էր որպես գրավական: Եթե վաճառողը պայմանը խախտեր, այդ գումարը՝ բեհը (կանխավճար) վերադարձվում էր գնողին: Գնողի պայմանագանցության դեպքում կանխավճարը չէր վերադարձվում:

Պայմանագրության մասնակիցներից յուրաքանչյուրն պատասխանատու էր իր համար: Մեկը մյուսի փոխարեն պատասխանատու չէր համարվում:

Ամեն ինչ նվիրատվության առարկա կարող էր դառնալ անկախ, շարժական կամ անշարժ լինելուց: Նվիրատվության առիթ կարող էին հանդիսանալ ծնունդը, հարսանիքը, կնունքը և կամ այլ առիթներ: Անշարժ գույքն առհասարակ մնայուն էր լինում: Կարող էր պատահել, որ անշարժ գույք էր նվեր տրվել, բայց նվիրատուն, միառժամանակ անց (ամիսներ, տարիներ), ինչ-որ պատճառով իր խոսքը դրժեր ու նվերը հետ պահանջեր: Սա, իհարկե, բացառիկ դեպք էր: Այսուամենայնիվ, «Վերդիմ» վերմեմ» (Տվել եմ՝ չեմ տալիս) սկզբունքի մասին հաճախ էր խոսվում:

Առուծախի ենթարկված գույքի, իրի մասին կատարված պայմանագրությունը մնայուն, մշտական հանգամանք ուներ, մինչդեռ վարձով կամ փոխ տրվածը՝ ժամանակավոր:

Ուրիշների առուծախի մեջ մտնելը սովորություն կամ պատվաբեր չէր: Սակայն լինում էին և չարամիտներ: Բացահայտվելու դեպքում այդպիսինը պախարակվում էր և վատահոություն չէր վայելում:

Առուծախի ընթացքում խաբեբայության դեպքը հաշվի չէր առնվում. «Աչք ունեիր՝ չխաբվեիր», այս էր սկզբունքը: Վաճառված իրը ետ չէր ընդունվում և հատուցում չէր պահանջվում:

Փոխանակության դեպքեր (արտ ու պարտեզ, տնատեղ և այլն) հաճախակի էին պատահում: Փոխանակման ենթակա իրը կամ իրերը գնահատվում էին և ի հարկին գումար էր վճարվում որպես վերադիր:

Գույքը, իրը վարձով տալու, վարձավճարի կամ վճարման ժամկետի շուրջ պայմանավորվում էին: Օրինակ, սկզբից ինչ-որ գումարի մասին խոսվում էր, համաձայնում էին ու պայմանագիրը կնքում: Մնացած գումարը վճարվում էր մեկ կամ երկու նվագով: Գույքատերը և

ոչ էլ վարձակալը պայմանագրությունը խախտելու իրավունք չունեին: Վարձակալը պարտավոր էր վարձակալած գույքը պահպանել սկզբնական վիճակում: Ծառ, պատ փչացնելու դեպքում պարտավոր էր տիրոջը հատուցել, պատը շարել տալ, և այլն: Այլ խոսքով՝ գույքը պիտի պահպանվեր անխաթար վիճակում: Վարձավճարը կարող էր և փոխարինվել օգուտի արդյունքով: Եթե գույքատերը գույքը վաճառում էր վարձակալական պայմանաժամի ընթացքում, վաճառքը կատարվում էր, բայց նախկին պայմանագրությունը մնում էր ուժի մեջ:

Ի պահ տրված գույքը տարերային աղետի ենթարկվելու դեպքում (օրինակ՝ ջրհեղեղ, հրդեհ, կայծակ) գույքապահը պատասխանատու չէր: Սակայն անփութության և կամ այլ պատճառով հասած վնասին պարտավոր էր տեղ կանգնել: Վատահոության չարաշահում չէր թույլատրվում: Ի պահ տրված իրից, գույքից չէր կարելի օգտվել առանց տիրոջ համաձայնության: Վարձատրությունը տեղի էր ունենում ըստ պայմանավորվածության:

Պատահում էր, որ մեկի սերմացուն որակով չէր: Նա կարող էր հարևանի հետ համաձայնել սերմացուի փոխարեն ուրիշ հացահատիկ կամ այլ բան տալ վերադիրով: Դա կախված էր նրանց հարաբերություններից:

Բանող անասունը փոխ տալիս էին, սակայն փոխառում պարտավոր էր անասուններին կերակրել, լավ պահել:

Դրամ փոխ տրվելու դեպքում տոկոս չէր վերցվում: Դրամի փոխատվությունը լինում էր բարեկամների, ազգակիցների, մտերիմների միջև: Դրա մասին երրորդը չգիտեր և չէր տարփողվում, նույնիսկ գաղտնի փոխառություն էր տեղի ունենում: Դա վատահոության հարց էր: Սակայն կային և վաշխառուներ: Սրանք և փոխատուները փողը տալիս էին մինչև հաջորդ բերքը՝ շըրըղայն (բոժոժին), թըզզեյն (թուզին), կալը ձիթեյն (դափնու ձեթին) և այլն: Լինում էր նաև մեկ լրիվ տարով: Բարեպաշտները վաշխառությամբ չէին զբաղվում:

Պատահում էր, որ պարտապանից գրավական էր պահանջվում, ամեն ինչ՝ բացի տնից: Դա չի պատահել: Երբեմն էլ պահանջվում էր երրորդ անձի երաշխավորություն:

Երկրագործական բանկը գյուղացիներին տոկոսով փոխառություն էր տալիս արտի, այգու գրավականով: Պայմանաժամի խախ-

տում թույլ չէր տրվում: Մեծ վաշխառուները վաճառականներն էին: Սրանք պետական բանկից փող էին վերցնում: Գյուղական վաշխառուն վաճառականներից փողը վերցնում էր քիչ ավելի բարձր տոկոսով, իսկ ինքը՝ երկրորդ աստիճանի վաշխառուն, փողը տալիս էր ըստ իր հայեցողության: Այսպես, բանկը վաճառականին փոխառությունը տալիս էր 5 տոկոսով: Սա իր հերթին 10 տոկոսով տալիս էր գյուղականին, իսկ գյուղականը՝ 15-20 տոկոսով: Տոկոսը հատուցվում էր ժամկետին, մայր գումարի հետ միասին: Երբ գյուղացին չէր կարողանում փոխառությունը վերադարձնել, տոկոսը գումարվում էր մայր գումարին, դառնում էր նոր գումար, և նոր պայմանագրություն էր կնքվում, երբեմն է՛լ ավելի բարձր տոկոսով, որպեսզի փոխառուն հարկադրված լիներ ժամկետին մարելու:

Մշակ, հովիվ, թեկուզ և գզիր վարձելիս պայմանագրությունից դուրս այլ աշխատանք հանձնարարելու իրավունք չկար: Մարդիկ վարձվում էին հովվության, շերամապահության և վարելահողերի մշակման համար: Հովիվը վարձվում էր տարով, իսկ շերամապահության և վարելահողերի համար վարձվում էին ժամանակավոր:

Հովիվը վարձվում էր փողով, շերամապահը՝ բերքի տոկոսով, մշակը, ինչպես նաև դափնու ձիթհանի աշխատողը՝ բնամթերքով: Հնձվորը փողով էր վարձվում, ջրաղացպանը՝ աղունավարձով: Հովիվը պատասխանատու էր իր անփութության պատճառով կորած, գահավիժած կամ այլ վնասի ենթարկված անասունի համար: Նա պետք է փոխհատուցեր, ինչով որ կկարողանար: Անասունը ծնելու դեպքում նա նվեր էր ստանում, ուրեմն կորածի համար էլ պետք է պատասխան տար: Պետք է նույն օրը ցույց տար սատկած անասունի դիակը կամ գազանի հոշոտված տեղն ու մնացորդները:

Երկար ժամանակ տանը ծառայող սպասավորը՝ ծառան, վայելում էր տիրոջ վստահությունը, և նրա վարձատրությունն ավելանում էր երկարամյա ծառայության գնահատումով: Այսպիսի դեպքում հարաբերությունները (մինչև որոշ աստիճան) անկաշկանդ էին լինում:

Երբ ծառան կամ մշակը չէր արդարացնում, ծառայած ժամանակի համար վճարվում էր և ճամփու դրվում: Եթե վարձվողը ժամկետից առաջ հեռանում էր, վարկաբեկվում էր, և նրանից զգուշանում էին, որովհետև բերքի կորստյան պատճառ էր դառնում:

Երեխաներին արհեստ սովորեցնելը լինում էր և՛ փողով, և՛ առանց փողի: Դա կախված էր լինում երեխայի տիրոջ և սովորեցնողի հարաբերությունից:

Երկու կամ ավելի անհատների միջև առևտրական նպատակներով կազմվում էին ընկերություններ, օրինակ՝ բոժոժ, թուզ, կապիի ձեթ, մսացու ամասուն հայթայթելու, ձիթահան սարքավորում ստեղծելու համար և այլն: Պայմանագրությունը կարող էր լինել գրավոր կամ բանավոր: Օգուտը, ինչպես և վնասը բաժանվում էր ըստ պայմանագրության: Բոլոր պայմանադիր անդամները հավասար իրավունք ու իրավասություն ունեին, և աշխատանքն ու պատասխանատվությունն էլ պետք է բաժանեին: Ներքին վեճերի դեպքում, եթե իրենց միջև հարցը չէր լուծվում, մեծամեծերը հանդես էին գալիս հաշտարարի դերում:

գ. *Քրեական իրավունք*: Քրեական հարցեր լուծելիս նախապատվություն էին տալիս սովորույթին: Օրինակ՝ հրապարակային պարսավանքը, ձեռնակապերով գյուղից կենտրոնատեղի տանելը հանցագործի համար շատ ավելի ծանր էր թվում, քան բանտ նստելը:

Հանցանքն ու զանցառությունը զանազանվում էին նրանով, որ զանցառությունը նվազ պատասխանատու էր: Հանցանքներն իրարից զանազանվում էին պատճառված վնասի մեծությամբ, օրինակ՝ մարդասպանությունն ու գողությունը:

Հանցանքը շատ ավելի ծանր էր իր հետևանքներով, քան մեղքը: Մեղքի դեպքում կարելի էր օրենքից խուսափել, բայց հանցանքի դեպքում՝ ոչ: Երբ մեղքը, հակառակ նախազգուշացումներին, կրկնվում էր, ապա դառնում էր հանցանք:

Սահմանախախտումը (տեղական) մեզանում շատ էր տարածված: Այս պատճառով հաճախ կոիվ էր տեղի ունենում: Սահմանախախտումն առավելապես ծառերի պատճառով էր լինում: Եթե ծառը տնկված էր լինում կա՛մ սահմանի վրա (որը երբեք չէր կարելի), կա՛մ սահմանի մոտ և կա՛մ էլ սահմանից հեռու, բայց, թեքվելով առաջացել էր հարևանի այգու, պարտեզի վրա, և եթե հարևանները համերաշխ չէին, իսկ ղեկավարները՝ թույլ, ապա ծայր էր առնում վեճ, որը վերանում էր կովի: Սահմանախախտումը շեշտված էր առավելապես Քաբուսիեում:

Գողությունը շատ տարածված չէր, բայց կար: Կային նաև մի

քանիսը, որոնց համար գողությունը սովորական բան էր: Մեկը կար, որի համար գողությունը արհեստ էր դարձել: Երբ հյուր էր գնում, նախօրոք զգուշացնում էր, որ իր ճանապարհին ոչինչ չթողնեն (գործիք, աման և այլն): Եվ եթե նրան ճանապարհ չդնեին, այծ, ոչխար, կով կամ որևէ գործիք անպայման կտաներ: Անգամ բլդուրի կամ կապեպտղի եռացող պղինձը դատարկում, տանում էր:

Եթե գողությունից շատ ժամանակ անցած էր լինում, գողացվածը հետ էր վերադարձվում վախից: Եթե գողությունը խմբակային էր, գողին դատի չէին էլ տալիս. հարցը լուծվում էր տեղում:

Տեղական հասկացողությամբ փակ դոնից կատարված գողությունը ավելի մեծ հանցանք էր, քան բաց դոնիցը կամ դուրսը գցված գույքի գողությունը: Առաջինը կազմակերպված, հետևաբար ավելի ծանր գողություն էր համարվում, իսկ երկրորդը՝ պատահական:

Հոր, մոր կամ օտարի դեմ գործված հանցանքը նույն ծանրությունն ուներ: Հանցանքը՝ հանցանք էր:

Մի բան ակնբախ էր. եկեղեցուց գողություն չէր լինում:

Հանցագործությունը հաճախ խմբի հետևանք էր: Սակայն սխալ կլիներ հանցագործության բուն պատճառը գինովությունը համարել: Գինովությունը լոկ պատրվակ էր, ինքնատիրապետման անկում և հանդգնություն: Ժառանգականությունը՝ հոր գիծը կամ ավելի ուժեղացնում էր, կամ՝ թուլացնում: Հանգամանքները՝ պայմանները, կարող էին ազդել այս կամ այն ուղղությամբ՝ ժառանգականությունը թուլացնելով կամ ուժեղացնելով:

Որոշ գործողություններ արգելվում էին, հաշվի առնելով դրանց ավելի շատ բարոյական կողմը, քան պատճառելիք վնասը: Հարսանիքի ժամանակ հավ, խոյ, նոխազ գողանալը ավելի թեթև հանցանք էր, քան այլ ժամանակ: Դա հարսանիքին մասնակցելու բնույթ ուներ, մանավանդ եթե գողությունը կատարվել էր հարսանքատիրոջից:

Գողությունը գյուղը վարկաբեկող հանցանք էր: Դա միայն գործողությունը կատարող անձին չէր վերաբերում: Յուրաքանչյուր գյուղ աշխատում էր նվազագույնի հասցնել այդպիսի արարքը:

Առավել ևս՝ անառակությունը: Իսկ պոռնկության մասին խոսք անգամ լինել չէր կարող: Այդ հանցանքի առաջն առնելու փոքրագույն միջոցը՝ գյուղից վճռելն էր, եթե գործող անձինք արդեն չէին սպան-

վել: Գողության ու անառակության մեջ բռնվածների վրա աշխատում էին ներգործել զանազան միջոցներով՝ խրատ, սպառնալիք, պարսավանք և այլն:

Անգողությամբ, պատահմամբ կամ ինքնապաշտպանության միջոցին կատարված հանցանքի համար աշխատում էին գտնել «նրբացուցիչ դեպք հանցանաց»: Հաշվի էին առնվում հարբածությունը, գերգրգռվածությունը, խելագարությունը, խուլ կամ համր լինելը, ջահելությունը, ծերությունը և այլն, և աշխատում էին հաշտության եզր գտնել, փոխանակ դատարանները քարշ տալու:

Հանցանքի նախապատրաստվելը կամ փորձը, եթե այն բացահայտվեր գյուղապետի կողմից, կամ այդ մասին զանգատ արվեր գյուղապետությանը, նա կաշխատեր ներգործել բարոյապես: Իսկ եթե դա արդյունք չտար, կդիմեին տուգանքի, մարմնական պատժի (ծեծ) կամ և՛ մեկին, և՛ մյուսին: Այս միջոցների անգործության դեպքում ենթական կուղարկվեր շրջկենտրոն՝ դատավարության:

Հանցագործությունը գրգռողի, թաքցնողի կամ գողացվածը պարտկողի վրա նայում էին այն աչքով, ինչ աչքով կատարողի վրա: Բարոյական նույն մակարդակի վրա էին դնում և անմիջապես ասում էին. «Գողի ընկերը գող կլինի»:

Գյուղապետը բացի իր կազմից, իր շուրջը պահում էր մեկ-երկու հոգի, որոնք կատարածուի դեր էին խաղում: Մարմնական պատիժն այս մարդկանց միջոցով կամ գյուղապետն անձամբ էր գործադրում: Մարմնական պատիժների առավելապես ենթակա էին վարունգ, խաղող, ընկույզ գողացող երեխաները կամ պատանիները:

Մի անգամ գյուղապետի տղան ու նրա ընկերը ընկույզ էին գողացել: Գյուղապետը կանչել և կարգադրել էր կապկպել նրանց ձեռքերն ու ոտքերը: Մինչև մեկին կապկպելը գյուղապետի տղան փախել է ու թաքուն դիտել, թե ինչ է կատարվում: Տեսնելով, որ ընկերոջը կախում են ծառից ու բարձրացնում-իջեցնում, բարձրացնում-իջեցնում, վախից երեք օր տուն չի գնացել:

Կանանց հանցագործության դեպք չի եղել: Իսկ բարոյական հողի վրա կատարված հանցագործությունը, որը շոշափում էր ամբողջ գյուղի արժանապատվությունը, բողոքի կամ բացահայտման դեպքում, պատժվում էր արտաքսմամբ:

Անչափահասների վրա ներգործելը համեմատաբար հեշտ էր: Գալով ծերունիների, ոչ մի գյուղապետ չէր համարձակվի իրենց մեծի վրա ձայն կամ ձեռք բարձրացնել, դա թողնվում էր գավառական կենտրոնի իրավասությանը:

Հանցագործ որդու համար պատժվում էր հայրը, իսկ հանցագործ հոր համար՝ որդին, որպեսզի հանցագործը հանձնվի:

Դատապարտվածի նկատմամբ վստահությունն անփոփոխ էր մնում, եթե դատավճիռն անարդար էր, դատապարտվել էր անմեղ տեղը, կամ եթե զրպարտությունների զոհ էր դարձել: Արժանի պատիժ կրողը՝ դատապարտվողը, կորցնում էր հասարակության վստահությունը և խորթ աչքով էր դիտվում:

Ընտրված պաշտոնյաների կամ վարչության դեմ կատարված հանցագործությունը ոչ միայն չէր քաջալերվում, այլև խստիվ դատապարտվում էր, նրանց դեմ գործադրվածը համայնքի, գյուղի դեմ էր:

Ժողովուրդը մեծ համակրանք էր տալիս պաշտոնական անձի նկատմամբ՝ որպես ժողովրդի շահերին ծառայողի: Եթե սա ոտնահարում էր մարդկանց իրավունքը, իր գործունեությամբ վնաս էր հասցնում նրանց, գործում էր ընդհանուրի շահերի դեմ, ապա ենթարկվում էր ժողովրդի պարսավանքին, հեղինակազրկվում էր և նույնիսկ պաշտոնազրկվում: Հատկապես պախարակվում էր կաշառակերությունը: Կաշառակերը դիտվում էր որպես թշնամի: Աշխատում էին նրա ցանցը չընկնել: Հասարակության գումարները մխտոլ, վատնող պաշտոնյան մեկընդմիջտ կորցնում էր ժողովրդի վստահությունը:

Աղքատությունը համարվում էր Աստծուց ուղարկված պատիժ: Թափառաշրջիկությունը կամ մուրացկանությունն ամենաանպատվաբեր և ամոթալի կացությունն էր: Անգիր օրենքով արգելվում էին: Չունենալ ո՛չ մուրացկաններ և ո՛չ էլ թափառաշրջիկներ: Կազմակերպված խուժանություն ևս չէր լինում:

Հարբեցողությունն արատ էր համարվում և իսկական տղամարդուն անվայել: Աշխատում էին ներգործել: Վնաս հասցնելու դեպքում հարբեցողը տուգանվում էր:

Մատնություններ պատահում էին, բայց՝ ոչ հաճախ: Մատնությունները կատարվում էին շահադիտական ակնկալիքներով:

Մուսալեոցին շատ պատվախնդիր է: Կնոջ ամոթխածության

զգացումը վիրավորողը խիստ պատասխանատվության էր ենթակա: Պոռնկության, կալատության երևույթները բացառված էին և արտաքաման ենթակա: Մինչև իսկ ոճիրի հավասար երևույթներ էին:

Սպանությունը խիստ դատապարտելի էր: Ոճրագործը խորթ գավակ էր և խուսափելի, ոչ ոք չէր ցանկանում նրա հետ հարաբերվել: Մարդասպանը վիրընը տեր (արմատեր) էր կոչվում: Սպանողին պատժիչ օրգաններն էին որոնում, սակայն սպանվածի ազգականները կարող էին օժանդակել ու մատնացույց անել ոճրագործի ապաստարանը:

Վրիժառությունը գնալով կորցնում էր իր իմաստը: Ամեն ջանք թափվում էր արյունահեղությունը սահմանափակելու համար. հասարակության կողմից չէր քաջալերվում: Հոգևորականությունն աշխատում էր հանգամանքների խստությունը մեղմացնել ու հաշտության մթնոլորտ ստեղծել: «Արյունը արյունով չեն լվանա», այս սկզբունքը գերակշռում էր:

Գրավոր տարեգրություն չունեինք: Իսկ բանավոր տարեգրության մեջ չէին հիշվում անձնասպանության դեպքեր: Սակայն հակակրանքով էր խոսվում անձնասպանության մասին: Դա համարվում էր մի ստոր գործ: Դա և՛ մեղք էր առաջին հերթին, և՛ հանցանք:

Մարդասպանությունը նույնն էր, ինչ ոճիրը, անկախ նրանից, թե ով էր գործող անձը, և դիտվում էր որպես սովորական ոճրագործություն:

Մանկագողության մի դեպք է հիշվում, և այդ էլ՝ վատությունն անելու նպատակով, մեկի դրդումով էր կատարվել: Երեխային տարել-թողել էին անտառում: Երկու-երեք օր հետո երեխան (Ծահեն Պողիկյան) գտնվեց անտառի ճամփեզրին, մոշի թփի մեջ: Երեխաներին բարձիթողի անելու դեպքեր չեն նշվել: Սակայն, երբ նկատվում էր, որ մի ծնող երեխայի մասին չի հոգում, այդ ծնողն արհամարհվում էր և մեկուսացվում:

Վիժումները բացառիկ երևույթ էին: Երիտասարդ կնոջ դեպքում՝ դա ֆիզիկական ծանր աշխատանքի հետևանք էր: Սակայն, երբ կինն արդեն 35-ի սահմաններում էր, ամաչում էր ծննդաբերելուց: Այդ տարիքից հետո երեխա մեծացնելը արտակարգ երևույթ էր համարվում, ուստի նա դիմում էր արհեստական միջոցների՝ ծանր աշխա-

տանք, եթե այդ չօգնե՞ր՝ փորի վրա ծանրություն դնել, ինքն իր փորի հետ կոպիտ վերաբերվել, մինչև պտղի փչանալը: Մահվան դռնից վերադարձողներ էլ են հիշվում: Նման դեպքերի մասին կառավարությանը չէին հասցնում, սակայն համարվում էր պախարակելի:

Ծեծն առհասարակ անպատվաբեր էր. ծեծողը լավ աչքով չէր դիտվում, հատկապես եթե ծեծն անտեղի էր: Այդ դեպքում գյուղապետը հարցը լուծում էր՝ հաշվի առնելով տուժողի պայմանները, ըստ իր խղճի ու հայեցողության: Գյուղապետի հեղինակությունն անչափ բարձրանում էր, երբ նա արդարացի լուծում էր գտնում: Համեմայն դեպս, պատիժն ուղիղ համեմատական էր լինում պատճառված վնասին:

Անձնական վիրավորանքը, ինչ ձևի էլ լինեք, դատապարտվում էր: Վիրավորանքը, ինչպիսի այլաբանական ձև էլ ստանար (դռանը մուր քսել, պատուհանը ջարդել, պատուհանից կամ ծխնելույզից կըղկըղանք կամ թրիք գցել), եթե ապացուցվե՞ր՝ խստիվ կպատժվեք:

Ինչպես ամեն հայ, մուսալեոցին ևս պատվախնդիր էր: «Տղամարդը կծեծի էլ, կծեծվի էլ», բայց պատվին վերաբերող հայհույանքը մեծ կոփի դուռ էր բացում, իսկ գործողությանը վիրավորանքը նույնիսկ արյունահեղության կհասցներ: Բայց եթե տուժողը խեղճ ու կրակ լիներ և թիկունք չունենար, վիրավորանքը պետք է կուլ տար. կնախընտրեք լուել ու չբողոքե՞լ:

Պաշտոնական բողոքի դեպքում դատարանը միջամտում էր գործին: Քանի դեռ գործը չէր հարուցվել, աշխատում էին հարցը լուծել գյուղական կարգով: Անչափահասությունը գուցե հաշվի առնվեք, բայց հարբածությունը՝ երբեք: Հաշվի առնելով անպատվության աստիճանն ու հանգամանքները (մեկուսի, հրապարակավ, կրկնվող, քմահաճույքի բերումով)՝ տույժը կարող էր լինել դրամական, քրեական կամ երկուսը միասին:

Պատահական գող չկար ժողովրդի համար: Մեկ անգամ գողացողը էլի պիտի կրկներ և դառնալու էր արհեստով գող: Բարոյական տեսակետից մեծ ու փոքր գողություն չկար: Գողի խարանը ցմահ էր: Սակայն անչափահաս և միտումնավոր գողերի նկատմամբ ժողովրդի վերաբերմունքը տարբեր էր: Ապրելու համար կատարված գողությունը, երբ աշխատելով էլ կարելի էր ապրել, շատ ավելի ծանր էր հա-

մարվում և արգահատելի: Գողությունն այսպանելի էր, անկախ նրանից՝ դա գիշե՞րն էր կատարվել, թե՞ ցերեկը, բակի՞ց էին գողացել, թե՞ տնից: Եթե տուժողը բողոքե՞ր՝ անպատիժ գողություն չկար: Տուժողը, իհարկե, կարող էր և ներել:

Հազվադեպ կատարվում էին հրկիզումներ: Չափազանց հակակրանքով էին արտահայտվում հավանական հանցագործի մասին:

Անհանդուրժելի էր համարվում ուրիշի այգուց պտուղ, բուստանից՝ սեխ, վարունգ, ձմերուկ, բանջար գողանալը, ինչպես և տգեղ՝ ուրիշի կովը, ոչխարը կթելը:

Հաշտություն տեղի էր ունենում և՛ դատավճից առաջ, և՛ հետո: Երբ մարդիկ դատավճից դժգոհ էին մնում, երկար ժամանակ ռխակությունը պահպանվում էր: Ազդեցությունն անցնում էր հաջորդ սերունդներին:

Վրիժառության նպատակով այգի փչացնելը, անասուն գողանալը և այս կարգի այլ բաներ՝ պատահում էին հաճախ:

Աստվածավախ, բարեպաշտ, եկեղեցասեր մարդը չէր կարող գողանալ: Զե՞ որ Աստված վաղ թե ուշ կպատժի:

դ. *Դատավարություն:* Եղել է սրբապղծության դեպք, որի հետևանքով հանցավորը գյուղից հեռացվել է անձայն-անշշուկ, որպեսզի չտարածվի: Պարզ է, պոռնկության դեպքում ոչ մի զիջում չէր կարող լինել:

Յուրաքանչյուր գյուղ իր դատարանն ուներ հանձին գյուղապետության: Նա լուծում էր բոլոր հարցերը, վճիռ արձակում կատավարության և ժողովրդի կողմից տրված լիազորությունների հիման վրա: Մեծ գործերն էին միայն հասցնում կենտրոն՝ Անտիոք:

Առանձին դատական կազմ գոյություն չուներ:

Լուրջ հարցերի քննության համար գյուղապետությունն ու թաղական խորհուրդը միացյալ նիստում էին որոշում կայացնում ու վճիռ արձակում:

Բոլոր բողոքները հասնում էին գյուղապետին, և սա ժողով էր հրավիրում, զգիրի միջոցով:

Գյուղապետության (ի հարկին թաղականության հետ միացյալ) իրավասության մեջ էին սահմանախախտումը, վնասարարությունը, գողությունը, հրկիզումը, կոփվը, վիրավորանքը, հանրության բարոյա-

կանության խախտում-խաթարումը և այլն, մի խոսքով՝ բացի քաղաքական ու սպանության դեպքերից, բոլոր հակահասարակական երեվոյթները:

Այն մեղադրյալը, որը չէր ներկայանում առաջին, երկրորդ կանչին, բերման էր ենթարկվում:

Որևէ հարցի քննարկման ժամանակ հայցվորի, տուժողի և հանցավորի ներկայությունը պարտադիր էր: Երբ առաջին, երկրորդ կանչին մեղադրյալը չէր պատասխանում, իսկ երրորդ կանչից առաջ՝ անհետանում, վճիռը կայացվում և ի կատար էր ածվում նրա բացակայությամբ: Եթե դատավարությանը կամ հարցի քննությանը ոչ պաշտոնական անձինք հրավիրված չէին, իրավունք չունեին միջամտելու:

Կենտրոնական դատարանում երդմնատվությունը պարտադիր էր, բայց գյուղական խորհրդում բավարարվում էին իրեղեն փաստերին ու փաստաթղթերին և վկաներին հավատալով:

Վկայություն տալու իրավունք չունեին անչափահասները, անհավասարակշիռները և հոգեկան հիվանդները: Վկաներին Ավետարանով երդվել էին տալիս:

Երբեմն դիմում էին բռնության (ծեծ, քաղց և այլն):

Շատ գործեր գյուղապետը վճռում էր միանձնյա: Միաձայնությունն անհրաժեշտություն չէր համարվում: Մեծամասնությունը բավական էր:

Դատավճռի կատարմանը հսկում էր գյուղապետը: Եթե դատապարտվածն անվճարունակ էր՝ ենթարկվում էր ծեծի:

Երբ կողմերը վճռից դժգոհ էին մնում, բողոքարկում էին կենտրոն՝ Անտիոք: Դրա համար ժամանակն առանձնապես սահմանափակված չէր և հատուկ պայմաններ չէին պահանջվում:

Սովորաբար մարդիկ խուսափում էին իրենց անունները մինչև կենտրոն հասցնելուց, նախընտրում էին տեղական իշխանությունների վճիռը: Երբ հարցը կենտրոն էր հասնում, պետական դատարանի վճիռն ու պետական օրենքն անբեկանելի էին, և բոլորն էլ խոնարհվում էին դրանց առջև:

Գյուղապետությունը կատարում էր միջնորդ դատարանի՝ հաշտարար առյանի դեր, որի որոշումները պարտադիր էին:

V. ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐ

1. ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԿՐՈՆ

Պաշտոնական կրոնը քրիստոնեությունն էր, հիմքը՝ միաստվածությունը: Աստվածությունն իր ամբողջ համակարգով երկնաբնակ էր:

Աստված ծիրանի հագած, սպիտակամորուք մի ձեռունի էր՝ ամպերին բազմած: Սերովքներն ու քերովքները կարգ ու կանոն էին պահպանում և Աստծո կամքն իրականացնում: Աստված մի մայր մատյան էր պահում, որտեղ գրանցվում էին սրբերն ու արդարները: Մեռնելուց հետո արդարների հոգին համբառնում էր երկինք՝ դրախտ:

Դրախտը մի շատ ընդարձակ, համարյա անձայր պարտեզ է՝ ուղիղ ու լայն ծառուղիներով, բուրումնավետ ծաղկանոցներով, առու-առվակներով, սառնորակ աղբյուրներով, մարմարակերտ ու գույնըզգույն շատրվաններով, ջրավազաններով, որտեղ աղավաղները դուռնումնում են, սոխակները՝ դալյալում, ծիսիկները՝ ճովողում, բոլոր թռչունները միայն իրենց օրհնանքով են լցնում մթնոլորտը: Երկինքը միշտ պայծառ է ու անամպ: Օդը հագեցած է եղեմական բուրմունքով: Առվակների կարկաչն ու ախորժալուր երածշտությունը մարդու լսողությունն են շոյում: Բնությունը և Աստված դաշնակցած ստեղծել են հավիտենական երջանկություն...

Դժոխքը մի անսահման կաթսա է, որը սատանաների սեփականությունն է: Նա լիքն է եռացող կուպրով: Կաթսան դրված է անշեշ կրակի վրա, և հավերժորեն բորբոքվում է հերթապահ սատանաների կողմից: Տրամագծորեն մի մագե կամուրջ կա ձգված՝ կաթսայի պոկի մի կետից դեպի հանդիպակաց կետը:

Դժոխքն ու դրախտը տեղադրված են հաջորդաբար, մախ՝ դժոխքը, ապա՝ դրախտը: Մեռնողին ներկայանում են Գաբրիել հրեշտակն ու սատանան: Եթե մեռնողը ողջ կյանքի ընթացքում սատանային է ծառայել, սա հրճվանքով ճանկում է մեռնողի հոգին ու սլանում դեպի վեր: Հասնելով դժոխքի դռանը՝ տեսնում է դոճապան սատանային ու հրեշտակին, բեռը հանձնում իր պաշտոնակցին՝ դոճապան սատանային: Վերջինս ուրախության քրքիջներով ընդունում է նորեկին, բացում դժոխքի դուռը և ներս հրավիրում: Սա, զգալով ժայթքող տաքությունը, դանդաղում է: Բայց դոճապան սատանան նրան եղանով հրում է ներս և ցույց տալիս մյուս կողմ անցնելու միակ ճանապարհը՝ մազե կամուրջը: Մեռնողի հոգին, զրկված այդտեղ մնալու հնարավորությունից, ստիպված համակերպվում է և սկսում քայլել մազաթելի վրայով: Ամեն ինչ լավ է ընթանում: Սակայն, երբ հասնում է մեջտեղը, ապա ներքևում եռացող կուպրի մեջ տեսնում է իր նմանների տանջանքները, լսում ատամների կրճտոցը, ողբն ու կականը, զղջման աղերսանքները, օգնության կանչերը: Այդ վայրկյանին, երբ նա ուզում է հեռ դառնալ, մազաթելը կտրվում է, ու հոգին ընկնում հավիտենական տանջարան:

Նա, ում սատանան չի կարողացել մոլորեցնել՝ իր ուստայնի մեջ զցելով, եղել է աստվածավախ, առաջնորդվել է եկեղեցու օրենքներով ու պահանջներով, մեռնելիս ժպտում է, որովհետև արժանանալու է երանելի կյանքի՝ ազատվելով այս տանջանք-տառապանքներից, մեղսալից հեշտանքով և ապա դառն հետևանքներով լի կարճ կյանքի կապանքներից: Երբ հոգին ավանդում է, Գաբրիելն այն զրկում, հասցնում է յոթերորդ երկինք, որտեղ գտնվում են դժոխքն ու դրախտը, և առաջնորդում դեպի դժոխքի դուռը: Հերթապահ-դոճապան սատանան, Գաբրիել հրեշտակապետին տեսնելով, աչքերը ձեռքով ծածկում ու մի կողմ է քաշվում: Դոճապան հրեշտակն ընդունում է երջանիկ բեռը, առաջնորդում մազե կամրջի մոտ ու, բարի ճանապարհ մաղթելով, դուրս է գալիս: Երջանիկ բեռը հաստատուն քայլերով է առաջանում մազաթելի վրայով, այնպես, ինչպես գետնի վրա, որովհետև անտեսանելի երկու հրեշտակ նրան ուղեկցում են աջից ու ձախից՝ իրենց թևերը նրան նեցուկ ծառայեցնելով: Այսպիսով նա անցնում է

մյուս կողմ, դժոխքի երկրորդ դռնից դուրս է գալիս և ընկնում ուղիղ դրախտ ու խառնվում հավիտենական երջանիկներին...

Իսկ երբ հասնի ահեղ դատաստանի օրը, Աստված պիտի մատի հրեղեն կառքի մեջ՝ շրջապատված սերովբեներով-քերովբեներով, պիտի գա ամպերի վրայով, Գաբրիել հրեշտակապետը պիտի հնչեցնի ահեղաձայն փողը: Բոլոր մեռյալները պիտի ոտքի ելնեն՝ երեսները դեպի արևելք, իրենց հոգիները վերստացած, ու պիտի դատվեն: Մեղավորներն ուղարկվում են դեպի ձախ, դեպի գեհեն՝ հավիտենական տանջարան, իսկ արդարները բազմում են Աստծո աջ կողմում՝ ապաստելով, որ իրենց առաջնորդեն երկնային արքայություն, որտեղ սպասում է հավիտենական երջանկությունը...

Աստված երբեք անմիջական տեսակցություն չէր ունենում մարդկանց հետ: Աստված ամեն տեղ էր. երկայնամիտ՝ սպասում էր մարդկանց զղջմանը: Նա անհնազանդներին պատժում էր իր հարմար դատած ժամանակ: Աստված ոչ մի տեղ և ոչ մի պարագայում մարդուն չի երևացել:

Աստվածածինը մի կին էր՝ լուսապսակով, միշտ Քրիստոս մանուկը գրկին, մի տեսակ թախծոտ աչքերով: Նա մարդկանց չի երևացել, բայց մարդիկ նրան առանց տեսնելու էին պաշտում: Աստվածածնի անունով մի քանի եկեղեցիներ կային: Բոլոր եկեղեցիների կենտրոնական խորաններում պիտի լինեին նրա պատկերը՝ Հիսուս Մանուկը գրկին:

Աստվածածնի մման ոչ մի սուրբ չէր պաշտվում: Սրբերի անուններով կային եկեղեցիներ, ուխտատեղիներ: Աստվածածնին կոչում էին՝ Սուրբ Կույս Մարիամ, Աստծո մայր, Մարիամ Աստվածածին, Քրիստոսամայր, Անարատ Կույս, Տիրուհի, Աստվածամայր, Տիրամայր, Սրբուհի:

Մուսա լեռում ամենահեղինակավոր սրբերն ու սրբավայրերն էին Ս. Սարգիսը, Սուլթըմին (Սուրբ Թովմաս կամ Թովմաս Առաքյալ), Օհան Իսկըբիրունը (Հովհան Ոսկեբերան): Այս սրբավայրերը ուխտատեղի էին ոչ միայն տեղի, այլև շրջանից դուրս գտնվող հայերի համար: Օրինակ, քեսաբցիներն ամեն տարի բերքահավաքից հետո խումբ-խումբ գնում էին հատկապես Ս. Սարգիս: Խումբը Քեսաբի շրջանից դուրս էր գալիս շաբաթ առավոտյան: Իրիկնադեմին հասնում

էր Քաբուսիէ, որտեղ արեւմտյան ձորալանջին գտնվում էր Ս. Սարգիս ուխտատեղին: Այդ երեկո ուխտավորները՝ 30, 40 և ավելի հոգի, իջնում էին Ներքին աղբյուր, յուրաքանչյուրն իր ցորենն էր լվանում, ապա շվիի կամ զուռնայի հնչյունների տակ բորբոքվում էր Քեսաբի հատուկ շուրջապարը: Ոչ միայն մոտիկ, այլև հեռավոր թաղեցիները շտապում էին դիտելու «քիսաբցոց պարը»:

Այդ գիշեր քեսաբցիները քաբուսեցիների հյուրերն էին լինում: Առավոտյան, գյուղից անհրաժեշտ ամաններ վերցրած, գնում էին նշանավոր ուխտատեղին: Նախորդ երեկոյան քահանային խնդրում էին, որ ուխտավայրում իրենց համար պատարագ մատուցի: Քահանան սիրով համաձայնում էր: Գյուղում ամեն ոք գիտեր, որ այդ օրը պատարագ է լինելու: Եկեղեցու կոչնակի դռանցները հրավիրում էին այդ օրն աղոթելու բացօթյա, համանուն ձորի լանջին, բնության ծոցում: Խորանը ժամանակավոր էր: Պատարագից առաջ օրհնում էին մատաղացուն և սեղանները, մարդիկ ճաշակում էին մատաղը և մաղթում «ընդունելի լինի»: Ապա վերադառնում էին Քեսաբ:

Նույնպիսի ուխտագնացություններ էին կատարվում դեպի Ս. Մարտիրոսի վանք (Քաբուսիէ) և Սուլթըմը (Յողուն Օլուքի և Հաջի Հաքիբլիի մեջտեղում): Այս վերջինի ուխտագնացությունը, ինչպես որ Ս. Սարգսինը, կրում էր համաշրջանային բնույթ:

Մյուս սրբատեղիները, ինչպիսին էր Ս. Մարտիրոս աղբրակը, տեղական բնույթ էին կրում:

Այստեղ պետք է մի քանի խոսք ևս ասել Ս. Սարգիս ուխտավայրի, նրա շուրջ հյուսված ավանդազրույցի մասին:

Դարեր առաջ Բյուզանդիոնի՝ Կոստանդնուպոլսի կայսրը նեղն է ընկնում և հայերից օգնություն է խնդրում: Հայերը քառասուն քաջ հսկա են ուղարկում՝ Սարգսի գլխավորությամբ: Սարգսն իր զինակիցներով չափազանց մեծ սխրանք է գործում, և թշնամին հեռանում է երկրի սահմաններից: Հաղթանակը փայլուն էր և կատարյալ:

Կայսրը կարգադրում է մեծ պատիվներ տալ քառասուն քաջերին՝ քառասուն կույս աղջիկներ: Չափազանց խորամանկ և հեռատես կայսրը մտածում է. «Եթե միայն քառասուն մարտիկներ այդքան մեծ թվով թշնամիներին հալածեցին, մեծ սխրագործություններ կատարեցին, ապա սրանց ոչ թե չորս հազարը, այլ չորս հարյուրն անգամ ինձ

կարող է կործանել»: Կույսերին գաղտնի կարգադրում է, հոգնեցուցիչ խրախճանքից հետո կենակցել քաջերի հետ, երբ սրանք ուժասպառ խոր քուն մտնեն, թաքցրած դաշույնները խրել իրենց հետ կենակցողի սիրտը: Այդպես էլ անում են:

Սակայն, երբ Սարգսի էգ առյուծն իր կրքերին հագուրդ տալուց հետո բարձրացնում է մահացու դաշույնը, մի աներևույթ զորությունից նրա բազուկը մնում է օդում կաշկանդված: Ըմբոշխնած վայելքը ցկյանըս վայելելու տենչից մղված՝ դաշույնը դնում է պատյան, արտասուքով ու համբույրներով ողողում է քաջի դեմքն ու շուրթերը, նրան լռելյայն արթնացնում, ցույց տալիս մահասարսուռ և սրտաճմլիկ տեսարանը, հայտնում իր զղջումը, հավերժ սիրո խոստում տալիս և խնդրում, որ իրեն հեռացնի այդտեղից, թեկուզ՝ աշխարհի ծայրը:

Սարգիսը տեսնում է գործված անլուր ոճիրը, վերցնում է իր կողակցին ու դնում ձիու գավակին, մի ոստյունով նստում թամբին ու խթանում ձին: Սարգսի ձին պոկվում է տեղից և ո՛չ վարգում է, ո՛չ քառատրոփ սլանում, այլ՝ թռչում է հրեղեն մծուցի նման:

Կայսեր մարդիկ շուտով գլխի են ընկնում, սլանում Սարգսի հետևից, բայց Սարգսի ձիուն հասնել չի լինում: Սարգսն իր ազատարար աղջկա հետ հասնում է մեր կողմերը և ապաստանում այդ անանիկ ձորի անկյունում:

Այդ ապաստարանը գտնվում էր Ս. Սարգսի ձորի ձախ լանջին: Ասում են, թե այդտեղ եղել են Սելևկյան մավահանգստի շենքերը, փողոցները զարդարող արձանների և այլ զարդարանքների պատվանդանների քարանդուրդ հայթայթող քարհանք: Ապա հոռմեացիների օրոք կառուցված մավահանգիստը պաշտպանող թմբի և քաղաքի շրջապարսպի կիկլոպյան քարաբեկորները (4-5 մետր երկարությամբ և մինչև երկու մետր կողերով) նույնպես բերվել են այդ քարհանքից: Եվ իրոք, քարի այդ կարգի հարստությունն ոչ մի տեղ չկա:

Ձորի խորությունն այդ տեղում մոտ 100 մ կլինի: Քարհանքը ձախակողմում է, որտեղ սրբավայրն է գտնվում: Ս. Սարգսի տանիքից՝ ձորի պոնկից մինչև սրբավայրի ստորոտը 50-60 մետր կլինի: Սրբավայրը մի փորվածք է՝ թեքությամբ ներս ընկած: Փորվածքի ձախ կողմից մոտ 20 մետր բարձրությամբ մի ուղղանկյուն հարթակ էր կպած ժայռին: Հարթակի մի կողմը ձորին զուգահեռ էր, մյուս կողմը փոր-

վածքին էր նայում: Հենց այս կողմից էլ պետք էր բարձրանալ հսկայական փայտե սանդուղքով:

Այդ սանդուղքը 1915 թ. Մուսալեռան հերոսամարտի օրերին թուրքերը գցել էին և մի ծայրից կտրվել էր: 1919 թ. մեր վերադարձից հետո Ասատուր Դավթյանը (Դավիթ Դավթյանի հայրը) թաղեցիների օգնությամբ նորոգեց և տեղադրեց այդ սանդուղքը, որի ծագումը գյուղում և շրջանում ոչ ոք չգիտեր: Երկու կողմերից՝ երկու անտաշ գերան էր, սանդղամատները՝ հաստ, իրարից այնքան հեռու, որ մենք 12-13 տարեկան երեխաներս, մեծ դժվարությամբ էինք հաղթահարում: Ներքևից սանդուղքը նստած էր մի քարակույտի վրա, իսկ վերևից ձախ կողմը հենվում էր հարթակի պոնկին, իսկ աջը, որը մի մարդաբոյ կարճ էր, առաջին և միակ քարե աստիճանի վրա: Բարձրանալիս սանդուղքը ճոճվում էր, և քչերին էր հաջողվում բարձրանալ վերև:

Այդ առաջին քարե աստիճանի աջ կողմում մի կամարածև փորվածք-խոռոչ կար, որը «խորան» էինք անվանում, պարտադիր կերպով պիտի կանգնեինք, մի խաչ հանեինք և «Հայր մերը» ասեինք: «Յա՛ Ասդուծ» (Յա՛ Աստված) ասելով մագլցում էինք հարթակ: Հարթակի աջ կողմում երկու խոռոչ-խորաններ կային, իսկ դիմացի աջ անկյունում մեկ խոռոչ-խորան: Հարթակի ձախ կողմում պատին կպած մի հոր կար, մարդաբոյից քիչ ավելի: Իսկ ուղիղ անկյան վրա կիր-ավագով շարված պատի մնացորդներն էին՝ անցյալի անխոս վկանները: Հորի (ջրհոր) մեջ գցում էին (իսկ ովքեր որ չէին կարողանում բարձրանալ՝ գցել էին տալիս) Ս. Սարգսին խոստացված դրամները: Ոչ ոք ձեռք տալու իրավունք չուներ, բացի ժամկոչից:

Այս փողերի հետ կապված մի առասպել ունենք: Տըպպը (Կարապետ Թոսունյան), ուզեցել է Ս. Սարգսի այդ փողերը յուրացնել: Հավաքում է դրամները ու սկսում է սանդուղքով իջնել, սանդուղքը սկսում է օրորվել: Երկյուղը պատում է Տըպպին. մեջքը ցցվում է ու կուզիկանում: Իջնել չի կարողանում. սանդղամատների վրա ոտքերն անշարժանում են: Փորձում է հետ բարձրանալ. դա հաջողվում է: Անդրադառնում է իր արածին, փողերը կրկին հորն է գցում ու փորձում իջնել, սանդուղքն առաջվանից քիչ է օրորվում և հաջողվում է իջնել, բայց դրանից հետո կուզիկ է մնում:

Եվ մենք՝ երեխաներիցս շատերը, իջնում էինք այդ հոր-ջրհորը.

չերմեռանդությամբ շոշափում սրբացած փողերը, հետ գցում տեղը ու բարձրանում՝ իրար օգնելով:

Բարձր ժայռից հոր-ջրհոր էր իջնում մի քարակոփ առվակ: Առվակի կողքին նկատվում էին հինգ-վեց փոսիկներ, որոնք ճիշտ նման էին ձիու պալտերի հետքերի: Ըստ ավանդության Սարգիսն այդ անանիկ վայրում էր ապաստանել իր ազատարար գեղեցկուհու հետ: Թըշ-նամին հայտնաբերում է Սարգսի հետքերը: Ապաստարանը շրջապատվում է, բայց բարձրանալ ու Սարգսին ողջ բռնել չի հաջողվում: Որոշվում է սանդուղք դնել ու բարձրանալ: Սարգիսը հուսահատ, ուսում է ձիու թամբին, վերցնում է աղչկան ձիու գավակին, ասպանդակում է ձիւն կողերից, և սա, ուրիշ ելք չգտնելով, մագլցելով թոփչք է կատարում ժայռն ի վեր: Սարգիսն իր սիրածի հետ անհետանում է ու փրկվում: Բայց ձիու պալտերի հետքերը մնում են ժայռի վրա: Երբ թշնամին, վերև բարձրանալով, մի սենյակի չափ տարածության վրա փախստականին չի գտնում ու ձիու պալտերի հետքերն է միայն տեսնում, ափի ի բերան է մնում ու եզրակացնում, որ Սարգիսն ունեցել է մի հրեղեն ձի, որը ժայռն ի վեր թռել է: Ուրեմն Սարգիսը սուրբ է: Այդպես էլ զեկուցում են կայսրին: Եվ ապաստարանը դառնում է սրբավայր:

Ջորի մյուս լանջին ուղիղ Ս. Սարգսի դիմացը, բերդագլխի՝ ստորոտում կար մի կիսավեր վանք: Խորանը նույնպես կիսավեր էր: Վանքը կրում էր Ս. Միքայելի անունը: Ամեն տարի Վարդավառի տոնին նախընթաց շաբաթ երեկոյան ուխտավորների շարանը գյուղից մինչև վանք էր հասնում: Վարդավառի կիրակի օրը վանքում պատարագ պիտի մատուցվեր: Նախքան պատարագը քահանան օրհնում էր մատաղացուն: Իսկ ոչխարները շաբաթ օրվանից մորթում էին հենց վանքի մերձակայքում: Հարիսայի կաթսայիկները (անհատական) սկսում էին քլթքլթալ: Մյուս կողմից տղամարդիկ օղի և խորտիկացու (թոք, սիրտ, երիկամ, վիզ և այլն) էին վերցնում գիշերվա «հսկումը» կարճելու համար: Մինչև առավոտ՝ երգ, պար, երաժշտություն: Պատարագից հետո քահանան դուրս էր գալիս, վանքի դռնից ընդհանուր սեղանօրհնեք էր անում ու միանում մեկի սեղանին: «Ճաշակեսցուք»-ից հետո մարդիկ իսկապես ճաշակում էին և, «մատաղը ընդունելի» ասելով, հեռանում:

¹ Ավերակված բերդի հետքերը երևում էին մինչև վերջերս:

Նույնպիսի հանդիսություններ կատարվում էին Թովմաս Առաքյալ վանքում ամեն խաչվերացի տոնին և Օհան Ոսկեբերան վանքում:

Մյուս սրբավայրերում (Ս. Մարտիրոս, Թելելու) ևս կատարվում էին ուխտագնացություններ, բայց դա անհատական բնույթ էր կրում: Մարդիկ գնում էին իրենց շորերի ծվենը կապելու թփերի, ծառերի ճյուղերից՝ բուծվելու կամ այլ մուրազի՝ նշանվելու, հղիանալու կամ սիրվելու խնդրանքով: Մարդիկ գնում էին, ջուր խմում, իրենց հայցը լռելյայն սրբին ներկայացնում, Տերունական աղոթքը՝ «Հայր մերը» մրմնջում, թեթևացած հոգով ու սրտով տուն վերադառնում, սպասում սրբի զորությանն ու ողորմածությանը:

Ս. Աստվածածնի Վերափոխման տոնը՝ խաղողօրհների օրն էր: Մինչ այդ մարդիկ խաղող ուտելու կամ անգամ ճաշակելու իրավունք չունեին, փոքրերի վրա այդ օրերը չէր տարածվում: Կիրակի առավոտյան բոլորը լավագույն, ընտիր խաղողից պիտի բերեին ու լցնեին մի անկյուն, որպեսզի պատարագիչ քահանան պատարագն ավարտելուց հետո իջներ գավիթ ու օրհներ խաղողը: Այդ խաղողը նորից բաժանում էին բոլոր ժամավորներին (կային մարդիկ, որ խաղող չունեին ու, հետևաբար, չէին էլ բերել, բայց պիտի տանեին տուն):

Տոնից 10-15 օր առաջ թաղական խորհրդի կողմից որոշում էր ընդունվում հարիսայի մասին: Սա մի ավանդական սովորույթ էր, որը մեզ փոխանցվել էր անհիշելի ժամանակներից: Երկու-երեք հոգի խորջինն ուսերին ման էին գալիս ամբողջ գյուղը դռնից-դուռ և խելք (բարիք) էին հավաքում, ո՛րը ցորեն էր տալիս, ո՛րը՝ փող, թուզ, հոփք և այլ բաներ: Մերժում չկար, ով ինչ որ կարողանում էր՝ տալիս էր: Այդ հավաքվածը փողի էին վերածում, գնում էին մսացու և ցորեն, եթե անհրաժեշտություն կար:

Շաբաթ երեկոյան մսացուն մորթում էին, պղինձները (մեծ կաթսաներ) շարում, միսն ու ցորենը լցնելուց հետո վառում էին կրակը, որից հետո հսկողության գործ էր: Իսկ անասունների սիրտ ու թոքը, երիկամները խոհարարների բաժինն էին, որպես գիշերային ակրատ օդու համար: Մինչև լույս ուտում, խմում, քեֆ էին անում և՛ ջահել, և՛ ահել, ով կցանկանար:

Կեսօրին արդեն հարիսան պատրաստ էր, քահանան գալիս էր,

օրհնում, ապա՝ գնում երեկոյան ժամերգության: Ամեն ընտանիք վերցնում էր իր բաժին հարիսան: Քահանայի, թաղական խորհրդի անդամների, գյուղապետության բաժինները տանում էին ժամկոչն ու զգիրը: Այդ օրը բոլորն էլ հարիսալով պիտի լիանային:

Ս. Աստվածածնի Վերափոխման տոնակատարությունը հատուկ էր մուսալեոցիներ համար:

Սրբավայրերում գցված փողերը, ինչպես նշեցինք, ժամկոչն էր հավաքում, բերում ու հատուկ անցքից գցում եկեղեցու սնդուկի մեջ: Այդ մարդն աշխատում էր խղճով: Ոչ ոք հաշիվ չէր պահանջում: Եկեղեցու սնդուկն ուներ երեք բանալի, որոնք գտնվում էին թաղականության երեք անձերի մոտ: Սնդուկը երեքի ներկայությամբ պիտի բացվեր:

Խաղողօրհներն ու հարիսան հնում աստվածներին, իսկ ապա՝ Աստծուն զոհուհանությունն արտահայտելու ձևեր են եղել, որոնց արմատները պետք է փնտրել հեռավոր անցյալում, անգամ՝ հեթանոսական շրջանում:

Մինչև 1915 թ. մուսալեոցու կրոնական ծախսը մեծ գումար չէր կազմում: Քչերն էին, որ ամեն կիրակի պատարագ կլսեին և իշիլք (հիշելիք) կտային: Իշիլքը՝ ժամոցը մեկ պղնձե դրամ էր (մանղըր), որը դուրուշի 1/16 մասն էր: Եթե տարին 50-60 մանղըր տար գանձանակին, դա 3-4 դուրուշ կկազմեր: Երեք գանձանակ էին պտտում, հետևաբար ամբողջ տարվա ընթացքում առավելագույնը 10-12 դուրուշի էր հասնում: Սրան ավելացրած երկու տնօրհներների համար տրված փողը, դիցուք՝ 8-10 դուրուշ: Գումարը՝ մեկ (սովորական) մեջիտիե միջին դասի ծախսն էր: Միանվագ ծախսերի՝ կնունքի, պսակի և այլնի մասին չենք խոսում:

2. ԾԱԿԱՏԱԳԻՐ ԵՎ ԲԱԽՏ

Ծակատագիրը ինչ-որ գերագույն ուժերի կողմից յուրաքանչյուրի համար նախասահմանված բան էր, որից խուսափելն անհնար էր, ըստ ժողովրդական ասացվածքի. «Գրվածը չի ջնջվի»:

Բախտին նույնպես հավատում էին: Անհաջողության դեպքում մարդիկ էին մեղավոր ընձեռված հնարավորություններից օգտվել չկարողանալու համար: «Բախտը երես էր դարձնում» կամ «դուռը փակում» մեր մեղավորության պատճառով, և, որ մենք կրում էինք «մեր արժանի պատիժը»:

Մարդիկ հավատում էին, թե ճակատագիրը և բախտը իրարից հեռու էին այն իմաստով, որ ճակատագրից խուսափել չէր լինի, այն-ինչ մարդ «կարող էր իր բախտը ոտնատակ անել», «բախտին քար գցել» և այլն:

Մարդիկ նույնացնում էին բախտը և ճարպկությունը:

Բախտը գուշակել հասարակ, շարքային մարդկանց չէր կարելի, բայց երբ շաղատանները բախտ էին գուշակում, և դա ժամանակի ընթացքում հանրակրթում էր, շաղատանը բարձրանում, մեծանում էր մարդկանց աչքին, որովհետև սրանք, հոգեբանական որոշ սկզբունքներ անգիր արած, նայում էին մարդու երեսին, նրա ընթացքին, շարժումներից կամ ընկճվածությունից անում էին որոշ եզրահանգումներ: Ենթական, լսելով շաղատանին, արդեն իսկ նախատրամադրվում էր գալիքի հանդեպ: Եվ յուրաքանչյուր քայլափոխի սպասում էր, թե երբ է կատարվելու գուշակությունը:

Երբ բախտավոր գուշակությունն իրականանում էր, Աստված էր տնօրինում ի բարօրություն ենթակայի, իսկ չար գուշակությունն իրականանալու դեպքում մարդը կրում էր «մեղքերի պատիժը»:

3. ՀՈՂԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Ծիշտ է, հողը չէին պաշտում, բայց պաշտամունքի հասցնելու չափ սիրում էին այն. «Խոռոչ ինսանայն դեկմայզը» (Հողը մարդու արմատն է), «Խոռոչ ինսանայն հիկկայնը» (Հողը մարդու հոգին է), «Խուղին իսգա կը պուսնա» (Հողից ոսկի կբուսնի):

Հողին ոչ ոք չէր հայհոյում: Ընդհակառակը, հողը օրհնում էին, և հողի բերրիությունը մարդուց էր կախված:

Ծննդկանի գլխավերևում կամ բարձի տակը պողպատյա իր էին

դնում՝ նրան չար ոգիներից պաշտպանելու համար, բայց թե այդ ոգիները գետնի երեսին էին ապրում, թե գետնի տակ՝ հայտնի չէր:

Գիշերը տունը չէր կարելի ավել, իսկ ավել առանց ջուր շաղ տալու՝ հնարավոր չէր, որովհետև գետինը հողի ցեխով էր ծեփված:

4. ԲՈՒՅՍԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Ծաղկազարդի կիրակի առավոտյան նորապսակները ձիթենու մեծ ճյուղեր պիտի կտրեին ու եկեղեցի տանեին: Այդ գործը նորապսակների վրա էր դրված: Երբ քահանան կարդում էր Ավետարանի այն գլուխը, որտեղ պատմվում էր Քրիստոսի Երուսաղեմ մուտքի մասին, ավանակի վրա նստած, և որ հրեաները Քրիստոսի ճանապարհը ձիթենու ճյուղերով ծածկեցին, մի փոքր ճյուղ էր կտրում. դա ազդանշան էր, որ մարդիկ մորեխների պես հարձակվեին սյուների կամ պատերին կոթեցրած ձիթենու ճյուղերի վրա: Երկու-երեք րոպեից հաստ, չոր ճյուղերն էին մնում: Հավատացյալները ճյուղը մասի՝ նշխարի հետ տանում էին տուն: Տուն հասնելիս՝ մի տերև ալյուրի մեջ, մի տերև ձավարի և մի տերև էլ հացահատիկի մեջ էին դնում: Մի ճյուղ էլ կախում էին շերամատան դռնից կամ բասթայի գլխից: Սա՝ որպեսզի Աստծո օրհնությունն անպակաս լիներ տնից և օջախից:

Խուլ, մթին անտառներում ոգիներ ու սատանաներ էին ապրում: Այդպիսի անտառ մտնելիս մարդիկ խաչակնքում էին ու Քրիստոսի անունն էին արտասանում: Անմիջապես սատանաները «չքանում էին»:

Չարքերը՝ չար ոգիները, ապրում էին խուլ ու մթին անտառներում, քարանձավներում, ձորերում ու հատկապես՝ Հոռմի Տիտոս և Վեսպասիանոս կայսրերի ժայռափոր կարիզում՝ փապուղիում: Այդ փապուղու փակ և բաց սահմանում, բաց մասի կամրջակի վրայով գցված էր մի ջրանցույց: Այդ ջրանցույցի վրայով մի հոգի հանգիստ կարող էր երթևեկել կամ պառկել: Այս ջրանցույցից կարելի էր դիտել այն, ինչ որ կարող էր տեղի ունենալ բաց և փակ մասերում: Գիշերը սատանաները դիմ-գուռնայով «հարսանիք» էին անում: Մեր մամիկները եր-

բեմն-երբեմն գնացել են այդ ջրանցույցը՝ դիտելու «հարսանիքը»: «Հարսանիքը» տեղի էր ունենում փակ, խավար մասում: Երկու պատավներ ընթրիքից հետո, գիշերով, գնում պառկում են կողք-կողքի, իրար սեղմված ու «հարսանիք» դիտում: Նրանց «հյուրասիրում» են ինչ-որ «խմորեղենով»: Տուն վերադարձին այդ «խմորեղենը» դնում են ինչ որ տեղ, որպեսզի առավոտյան բաժանեն երեխաներին, թոռներին: Երբ առավոտյան արթնանում և ուզում են թոռներին ուրախացնել, ո՛վ զարմանք ... «խմորեղենը» չորացած թրիք էր դարձել:

Գիշեր, թե ցերեկ, երբ մարդիկ մուտք էին գործում ինչ որ մութ, անտեսանելիորեն խավար տեղ, լինեք անտառ, ձոր, փապուղի կամ այլ տեղ, որտեղ մարդ խարխափելով պիտի առաջանար, սովորույթի կարգով «Ըսեսյա՛ր Բըրըստիս, Ըսեսյա՛ր Բըրըստիս» (Հիսուս Բրիստոս, Հիսուս Բրիստոս) պիտի արտասանեք անկախ իր կամքից՝ մեծ, թե փոքր, գրագետ, թե անգրագետ:

5. ԶՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Բոլորի գիտակցության մեջ էր, թե ջուրն ամենապիտանի և ամենաանհրաժեշտ բանն է և՛ բուսական, և՛ կենդանական աշխարհի, և՛ մարդու համար: Չի եղել մեկը, որ ջրին հայհոյի: Եթե մեկի բերնից ջրի մասին կոպիտ խոսք դուրս գար, անմիջապես կողքինը կասեր. «Մեղա՛, մեղա՛, մեղա՛, մեղա՛ ասա, ծո՛»: Ծիշտ է ջրին ուղղակի չէին երկրպագում, աղոթում, բայց ջրի պաշտամունքը լռելյայն և այլ ձևով էր արտահայտվում: Զահել կինը երեխա չի՞ բերում՝ յոթ աղբյուրներից ջուր պիտի խմի: Երեխան երկարատև հիվա՞նդ է՝ ջահել կույս աղջիկներ յոթ աղբյուրից ջուր պիտի հավաքեն ու հիվանդ երեխային լողացնեն, ապա սպասեն Աստծո և ջրի գործությանը: Երա՞շտ է՝ կիրակի առավոտյան պատարագ պիտի մատուցվի, խոստացված մատաղները ճաշի վերածված, ժողովուրդը ճաշերը վերցրած, քահանա, սարկավագ, դպիր՝ պատարագի զգեստներով, պիտի գնան ծով ու աղոթք մաղթանքներից հետո ճաշերը ծովը պիտի թափեն և սպասեն երկնքի ողորմածությանը:

Բիթիասում Ս. Եղյու (Ս. Եղիա) կոչվող մի քարայր կա: Երաշտի ժամանակ մի միամիտ մարդու պիտի խնդրեին, որ այդ քարայրից մի ափ հող վերցնի՝ մաքուր հող, քար ու խճից գերծ, գնա և Սև ջուր (Կարաչայ) գցի գետը և առանց հետ նայելու վերադառնա: Պատահել է, որ ուղարկված մարդը դեռ տուն չհասած՝ հեղեղամման անձրև է թափվել: Մի անգամ էլ մի հավատացյալ միամիտ կին հողը գցում է ջուրը և վերադառնում: Դա լինում է ապրիլի վերջերին՝ շերամի թունդ ժամանակը: Խեղճ, միամիտ կինն արտասանում է. «Այս ջուրը թող մեր տների ու պարտեզների վրա թափվի»: Վերադարձին կարկտախառն այնպիսի ուժեղ անձրև է տեղում, որ բոլոր թթաստանների տերևները փչանում են: Խփըշտիկենց քուչայում նստած ծերունիներից մեկն ասում է. «Եղիան այնպես շոնց, այնպես շոնց, որ բոլոր տերևները փչացան: Հիմա էլ ուրիշ տեղից պիտի գնանք տերև բերելու»: Ու այդ տարին բիթիասցիներն ահագին քանակությամբ թթենու տերև են գնում ուրիշ գյուղերից, շալակներով բերում: Պատմել է բիթիասցի Սիմա Գաղըլյանը:

6. ԿՐԱԿԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Հնում կրակը չախմախով (հրահանով) են ստացել: Չախմախը եռանկյունաձև ծալված մի պողպատյա ձողիկ է: Դյուրավառ նյութ էր ծառայում արեթը (սա ծառի սունկ է, չորացրած, թակով ծեծած ու փափկեցված, մոխրաչորով հագեցված և չորացված), իսկ կայծը ստացվում էր կայծքարի միջոցով:

Այսպես, կրակ ստանալու համար վերցնում էին սիսեռի չափ մի կտոր արեթ, այն դնում կայծքարին և չախմախով զարկում կայծքարին այնպես, որ կայծքարի ու չախմախի միջև շփում առաջանար, իսկ այս հարված շփումից՝ կայծ կամ կայծեր թռչեն: Կայծից բռնկվում էր արեթը: Ապա վերցնում էին մի բուռ երկծալ խոզան, բամպըտաքի (դյուրավառ թուփ՝ մանրիկ տերևներով) ճյուղ, չորացած թրիք, շորերի ծվեն և այլ դյուրավառ նյութ՝ բորսկիլաք (բռնկեցնելիք), արեթը դնում արանքում ու փչում կամ հովհարում: Մեկ րոպեում կրակը պատրաստ էր:

Կրակարանի կամ կրակի մեջ թքել չէր կարելի՝ մեղք էր:

Կրակը միշտ վառ պահելու սովորություն չկար, բայց ձմռանն օջախում ստացվում էր խոշոր կայծ: Բնելիս այդ կայծն անթեղում էին՝ առավոտյան դժվարություն չքաշելու կամ լուցկի չվառելու համար: Խնայողասիրությունից բխած սովորույթ:

Հետաքրքրական էր Տյառնընդառաջի երեկոն: Սովորություն էր և՛ պարտադիր սովորություն, որ կրակը վառեին եկեղեցուց բերված կրակով, ինչը բերում էին վառած մոմով: Հավարտ ժամասացության, արևամուտին պետք էր տեսնել ժողովրդին՝ վառած մոմը ձեռքին, եկեղեցուց դուրս գալիս ու տուն ուղղվելիս, բոցեղեն մի հոսանք էր, որ դուրս էր ժայթքում եկեղեցու դռնից, ճապաղվում, տարածվում ու բաժանվում փողոցներում: Եթե հանկարծ մեկի մոմը հանգչեր, հարևանից պիտի վառեր կամ էլ պիտի վերադառնար եկեղեցի: Եվ կամ, եթե եկեղեցի գնացող չունեին, այդ երեկո կրակը պիտի բերեին այն հարևանից, որի օջախը եկեղեցու կրակից՝ մոմից էր վառված: Այդ երեկո ճրագի համար գյուղում լուցկի չէին վառում:

Նույն երեկոյին երեխաները փողոցից, դեսից-դենից ցախ էին հավաքում ու փողոցի մեջտեղում եկեղեցուց բերած մոմից խարույկ վառում: Մինչև ուշ գիշեր ծափահարում, թռչկոտում, ուրախանում, ավելի խիզախները կրակի վրայով թռչում էին: Այդ երեկո թույլատրվում էր եկեղեցուց ուշ տուն գալ:

7. ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԻ ՀԵՏ ԿԱՊՎԱԾ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐ

Ինչպես երկինքն ու երկիրը, Ադամն ու Եվան Աստծո ստեղծածն են, նույնպես և բուսականությունն ու ամբողջ մարդկությունն Աստծո արարչագործության արդյունքն են:

ա. *Տնային կենդանիներ:* Կենդանիների մասին այնպիսի հասկացողություն կար, որ կենդանու աստվածը մարդն է՝ նրա տերը: Հետևաբար, կենդանուն ոչ միայն լավ կերակրել, այլև լավ աչքով պետք է նայել:

Որսորդական շունը մեզանում հազվադեպ էր: Իսկ հովվի ու բա-

կի շները՝ շատ: Հովիվը, առավոտյան իր պաշարը վերցնելիս, չէր մոռանա և իր շանը: Ով մի անգամ սովորույթ էր դարձրել զամփո կամ բակի շուն պահել, շանը լավ էր նայում: Տան կամ հովվի շանը երբեք չէր կարելի սպանել. դա կովի առիթ կստեղծեր:

Ծան կաղկանձը վառ նշան էր համարվում: Եվ դա որպես դժբախտության նախազգացում էր համարվում: Խուսափելու ոչ մի միջոց չկար: Մարդիկ սպասում էին, թե ուր որ է չարիք կգա:

Տան երեխաների ընկերն ու խաղալիքն էր կատուն, ինչպես և շունը: Երբ կատուն դուռն էր լվանում, դա ցույց էին տալիս ջրից վախեցող երեխային, և նա հոժարում էր լվացվել: Թաշկինակից մուկ պատրաստելով՝ կատվի ձագերին մուկ բռնել կամ հետևից վազել էին վարժեցնում: Ծատ մեծ խնամքով էին վերաբերվում այն կատվին, որը լավ որսորդ էր: Կատվին ևս չէր կարելի սպանել:

Ջին համարվում էր ընտանի կենդանիներից ամենախելացին: Տերը նրան եղբոր պես էր սիրում և նրան համարում էր նեղությունից փրկող: Հեծյալը, նախքան ոտքը ասպանակին դնելը, ձիուն համբուրում էր և նոր ուսուն թամբին:

Կովն ու եզը համարվում էին կաթի ու հացի աղբյուր: Կովն ու եզը հավասարապես ռանչպար էին համարվում գյուղացու հետ: Վար ու ցանքի ժամանակ գիշերով և ադամամութին նրանց ալկում (էլլեկ՝ կեր)՝ կերակրում էին: Հնում գոմի այունից եզան գանգ էին կախում. դրանով նախ՝ երախտագիտություն էին հայտնում մշակի օգնական եզին և երկրորդ՝ այն համարվում էր աշխատասիրության խորհրդանշ:

Այծ պահում էին կաթի, մածնի համար և որպես մսատու:

Ոչխար նույնպես պահում էին՝ բրդի, կաթի, մածնի համար և որպես մսատու:

Խոյը տալիս էր բուրդ և միս:

Մեկին անարգելու, անպատվելու համար նրան խոզ էին կոչում: Խոզի միսը պիղծ էր համարվում, բայց վերջերս ուտում էին:

Աքաղաղ առհասարակ պահում էին, որպեսզի հավերը ուրիշ բակ չգնան, նրա կանչը հանույք էր պատճառում գյուղացուն: Նա գյուղացու ժամացույցն էր: Ուրախանում էին լավ աքաղաղի համար: Հավը հարգի էր որպես մսատու և ձվատու, բայց նրա կանչը շատ տհաճ

էր. դժբախտություն էին գուշակում: Երբեմն լինում էր գուգադիպություն: Ոչ բարեկեցիկ մարդիկ որպես մատաղացու խոստանում էին արաղաղ:

բ. Վայրի կենդանիներ: Գայլից վախենում էին մոլորված անասունների համար, սակայն երբ կորցնում էին ինչ-որ անասուն, գելկապ էին անել տալիս: Այսինքն, գայլի բերանն էին կապում: Այս գործողությունը հետևյալն էր. վերցնում էին անասնատիրոջ դանակը (մեր դանակների վրա մի օղ էր անցկացված, որից պարան էր կապված և՛ տիրոջ գոտուց կախված), մրմնջում էին «Հայր մերը»: Փակում էին բաց դանակը, պարանով կապում, գայլի բերանը կապելու մաղթանք էին անում և Աստուծո օգնությունը հայցում, ապա՝ նորից «Հայր մեր» ասում: Դանակը հանձնում էին տիրոջը և խորհուրդ տալիս այն չբացել՝ մինչև կորած անասունի գտնվելը: Եվ գայլը կորած անասունին չէր կարողանում ուտել:

Արջի ճարպը օգտագործվում էր հողացավերի դեմ:

Աղվեսի կաշին՝ մորթին, հարգի էր:

Նապաստակի միսը ուտում էին:

Աղավանի պահում էին որպես ժամանց, հաճույք, բայց աղավանների դունդունոցը՝ սիրվելու էր դիտվում էր որպես սիրո խորհրդանշ:

Բուն վայրերան էր: Երբ նա վայում էր, կարծում էին թե շրջակայքում ինչ-որ դժբախտություն է լինելու:

Օձ սպանելը չարիքից ազատվել էր նշանակում: Տանը բուն որած օձին չէին սպանում՝ վախենում էին փոխվրեժից: Խիզախ երեխաները վերցնում էին օձի շապիկը և քսում աչքերին, որպեսզի օձն իրենց չխայթի և այլևս օձ չտեսնեն:

Գորտ չէին սպանում՝ վախենում էին, որ ձեռքերին ու ոտքերին գորտնուկ-կոծիծ կբուսնի:

Տգրուկն օգտագործում էին, երբ բարձր ճնշում, գլխացավ, ոտքի կամ ձեռքի արտակարգ կարմրություն էր լինում: Տգրուկը կացնում էին կարմրած տեղը, և տգրուկը, կպչելով, սկսում էր ծծել: Երբ կշտանում էր, ուռչում, ինքնաբերաբար ընկնում էր: Եթե արյունը մաքուր լիներ՝ չէր կպչի:

8. ՄԵՏԱՂՆԵՐԻ ՀԵՏ ԿԱՊՎԱԾ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐ

Ոսկերչությունը համարվում էր հարստության դուռ, իսկ դարբնությունը՝ հացի: Այդ արհեստները մոգական զորություն չունեին:

Պողպատյա իրերը, սակայն, հատկապես սուր գործիքները, պաշտպանական ուժ ունեին: Չարքերը՝ սատանաները, խիստ զգուշանում ու վախենում էին կացնից, մանգաղից, խոփից, դանակից, սրից, թրից, դաշույնից, ասեղից, քորոցից, շամփուրից և այլն: Ծնունդ-կանի գլխատակին անպայման մի սուր գործիք (դանակ, մկրատ) կամ կրծքին ասեղ պիտի լիներ, ինչպես և՛ ներածին երեխայի բարձի տակ:

Այդ էր պատճառը, որ գյուղի տղաները, գիշերով մի զմեյիով կամ շամփուրով զինված, սատանա էին փնտրում: Պետք էր, որ միայնակ լինեին, որովհետև սատանան երբեք բազմության առաջ դուրս չէր գալիս: Հաջորդ առավոտ տղաներն իրար զեկուցում էին, որ ոչինչ չէին գտել: Փորձը տարիներ տևեց, բայց՝ ոչինչ չստացվեց: Ո՛չ ահռելիորեն մութ անկյուններում, պուրակներում և այլուր, և ո՛չ էլ աղբյուրներում սատանաները չէին երևում, բայց և այնպես թվում էր, թե դրանք «գոյություն ունեին»:

9. ԲՆՈՒԹՅԱՆ ԵՐԵՎՈՒՅԹՆԵՐԻ ՀԵՏ ԿԱՊՎԱԾ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐ

Աշխարհը՝ երկինքը, երկիրը, արևը, լուսինը, աստղերը, Աստված ստեղծեց վեց օրվա ընթացքում:

Աշխարհի կողմերն էին՝ շարդա, դարբա, բուրյուզ, դըբլա (արևելք, արևմուտք, հյուսիս, հարավ): Սրանք թուրքական ծագում ունեցող անուններ էին:

Երկինքը յոթհարկանի անհասանելի մի տարածություն է, որը սահմանված է որպես Աստծո աթոռամիստ, իսկ նրա վարչակազմի՝ հրեշտակների համար՝ բնակության վայր: Ծիշտ է, Աստված ամեն տեղ է, բայց աթոռը երկնքում է: Իսկ սատանաները պաշտոնազրկ-

ված, պատժված հրեշտակներ են, որոնք պատժվել են հավիտյան իրենց չարամտության, անհնազանդության համար: Նրանց մեծավորը Սադայելն է, բնակության վայրը՝ գեհեմը կամ դժոխքը: Սակայն առհասարակ Աստծո, նրա վարչակազմի ու արարչագործության մասին մտածելը մահացու մեղք է: Աստծո գործերն անքննելի են:

Երկրի և երկնքի միջև անհուն տարածություն կա: Որևէ բանի կամ լեռան բարձր լինելը ցույց տալու համար ասում են՝ երկինք է հասնում:

Երկինքն աննյութեղեն է, բայց թե ինչի՞ց է, ոչ ոք չգիտե: Երկինքը «պատռվում է», երբ տեղատարափ անձրև է գալիս: Չնայած այդ «պատռվածքը» ոչ ոք չի տեսել: Երկինքը պիտի պատռվի՝ ահեղ դատաստանի օրը, երբ Աստված պիտի գա մարդկությանը դատելու:

Երկինքը մի անգամ պատռվեց, երբ մարդկությունը շատ էր չարացել, և հորդառատ անձրև տեղաց քառասուն օր, քառասուն գիշեր, տեղի ունեցավ ջրհեղեղը, և ամբողջ մարդկությունը փչացավ, բացի Նոյից ու նրա հետնորդներից՝ նախօրոք պատրաստված տապանում ապաստանելու շնորհիվ: Հազարամյակներ են անցել այդ օրվանից, մարդիկ նորից էին «չարացել», բայց Աստված ուղարկեց Հիսուս Քրիստոսին, որպեսզի նա իր օրենքներով մարդկությանն ուղիղ ճանապարհի բերի:

Արևն աղջիկ է, իսկ լուսինը՝ տղա, նրա եղբայրը: Աստված նրանց ստեղծեց, որպեսզի փոխանիփոխ լուսավորեն երկինքն ու երկիրը: Հերթափոխության մասին համաձայնվելու ժամանակ Արևն ասաց, թե ինքն աղջիկ է և գիշերը չի կարող ման գալ, կվախենա, Լուսինը համաձայնեց և գործի անցան՝ մեկը մյուսին հաջորդելով: Եվ, սակայն, հաջորդ օրն Արևը բողբոջեց, թե շվայտ, վավաշոտ աչքեր անընդհատ իրեն են նայում և խանգարում աշխատանքը: «Մի՛ վախեցիր, քույրի՛կ, — ասաց Լուսինը, — ես քեզ ասեղներ կտամ, կխրես նրանց աչքերը, ովքեր կհանդգնեն քեզ հրապուրելու»:

Մարդը զբաղվում է միայն երկրային գործերով, իսկ երկնային գործերն անմեկնելի են: Օրինակ՝ արևի և լուսնի շուրջը երբեմն կալեր են գոյանում, և կամ՝ արշալույսի կամ վերջալույսի մասին մարդը մտածելու իրավունք չունի: Դա մեղք է: Չէ՞ որ դրանք Աստծո գործերն են:

Արևի ընտանիքը գտնվում է հորիզոնից այն կողմ: Լուսինն ու Արևը նույն մոր երկու զավակներն են: Երբ իրենց աշխատանքն ա-

վարտում են՝ գնում են հանգստանալու իրենց մոր գրկում: Դրա համար էլ ասում են՝ արևը մայր մտավ: Ե՛վ արևի, և՛ լուսնի ճամփորդությունը կատարվում է արևելքից-արևմուտք:

Արևի կամ լուսնի խավարումն աստվածային երևույթ էր, Աստծո կամքի արտահայտության մի ձևը, բայց մյուս կողմից էլ՝ այդ երևույթը համարվում էր Աստծուն ներհակ, որն առաջացել է ինչ-որ մութ ուժերի կողմից: Այս մութ ուժերից՝ դևերից, արևին ազատելու համար ուժեղ աղմուկ էին բարձրացնում, փայտով թիթեղներից խփելով, ոմանք էլ հրացան էին պարպում: Բայց սա չէր խանգարում, որ վազեին մի մեկ-նաբանի մոտ, որը տոմարի միջոցով գուշակում էր խավարման հետևվանքը, որն Աստծո կամքն էր: Այս գուշակությունների տպավորությունը տևում էր մի քանի օր. մարդիկ ինչ-որ բանի էին սպասում: Այդ տպավորությունը գնալով մեղմանում էր ու անհետանում:

Լուսինը չար տղա է եղել: Մայրը ջղայնանալով՝ ապտակել է նրա երեսին: Մոր մատների հետքերն անջնջելիորեն մինչև օրս մնում են: Լուսնի փուլերն անմեկնելի են: Երբ նորալուսնի եղջյուրը դեպի վեր է թեքված, եղանակը չորային է, իսկ երբ այդ գոգավորությունը դեպի վար է կախված՝ եղանակն անձրևային է: Երբ լուսինը նոր է ծագել, այսինքն՝ մինչև երեք-չորս օրական է, երեխաները թարթիչների արանքով կիսախուփ աչքերով սևեռում նայում են լուսնին: Լիալուսինը որոշում էին նրա կլորությամբ և ամբողջականությամբ:

Աստղերն Աստծո ստեղծած մեծ ու փոքր ջահելներն էին: Համաստեղությունների մասին հասկացողություն չկար:

Յուրաքանչյուր մարդ գտնում էր, որ ծնվել է մի աստղի տակ, որին ինքն անգամ չի ճանաչում, բայց գիտեր, որ իր աստղն ուներ: Եվ այդ աստղը լինում էր կա՛մ բախտավոր, կա՛մ դժբախտ:

Հողի աշխատողներն ընթրիքից քիչ անց արդեն քնում էին: Առավոտ շուտ, անգամ նախքան աղամամութի զարթոնում էին ու նայում երկնքին կամ լուսնին՝ նայած վերջինս որ փուլումն էր: Նրանք ղեկավարվում էին լուսնի կամ առավելապես Բնագանքի (Մեծ Արջ) դիրքով: Այդ դիրքից որոշում էին եզներից կերակրելու պահը, որպեսզի ժամանակին եզներով դաշտ հասնեին: Մեր մշակներն արևածագից առաջ էին դաշտ հասնում, եզները լծում էին, օրվա անելիքը կատարում, իսկ բարկ արևին եզներին արձակում էին հանգստանալու ու

արածելու: Միայն ցանքի ժամանակ էր, որ ամբողջ օրն էին բանում:

Վայր ընկնող աստղերը կյանքեր էին, որ վախճանին էին հասնում: Եվ մարդիկ իրենք իրենց հարց էին տալիս, թե ու՞մ կյանքի թելը կտրվեց: Իսկ եթե գյուղում հիվանդ կար, առավոտյան կանուխ նրա առողջական վիճակով էին հետաքրքրվում:

Մի ծեր գեղջուկ ինչ-ինչ պատճառներով ձմեռվա համար բավարար քանակով անասնակեր չի ունենում: Եզներին կերակրելու համար գիշերով վերցնում է տոպրակը, գնում հարևան բնակավայր, մտնում է մեկի մարագը ու լցնում տոպրակը: Չի նկատում, որ տոպրակը ծակ է: Վերադարձի ճանապարհին հարողը քիչ-քիչ թափվում է: Մինչև տուն հասնելը համարյա ոչինչ չի մնում: Հարդի տերը, թափված հարդի հետքը բռնելով, գնում ու գտնում է գողին: Այդ օրվանից աստղային այդ բույլը կոչվում է Հարդագողի ճանապարհ:

Երկրորդ տարբերակն այն է, որ մի պառավ գիշերով հարևանի կովը կթում է մի հին ու մին դուլլի մեջ ու շտապում հեռանալ: Նրա չար բախտից դուլլն աննկատելի մի ծակ է ունենում ու այդ ծակից կաթը թափվում է: Պառավը, իր փախուստով տարված, չի նկատում կաթի ծորալը: Մինչև տուն հասնելը կաթն ամբողջությամբ թափվում է ու հետքը մնում է անցնելի: Այդ երկար ու լայն հետքը կոչվում է Ծիր կաթին:

Գիսավոր աստղի երևալը մի արտակարգ երևույթ էր: Ամեն մարդու վիճակված չէ այդ տեսնել: Երջանիկ տեսնողներից մեկն էլ տողերիս հեղինակն է: Գիսավորի երևալը մարդկանց շատ էր անհանգրստացնում, և իսկույն վազում էին մեկնաբանի մոտ: Սա տոմարի միջոցով անում էր գուշակություններ ու տալիս մեկնաբանություն:

Ծիածանը մարդկանց հետ Աստծո հաշտության խորհրդանիշ էր համարվում: Հորդ անձրևները բարկության աստիճանի մարումն էին, իսկ չափավորը՝ Աստծո բավականությունը: Մարդիկ խոր կերպով համոզված էին, որ ծիածանի տակով անցնողի սեռն անպայման կփոխվի, հատկապես երեխաների սեռը. տղան աղջիկ կդառնա, իսկ աղջիկը՝ տղա: Բայց դեռ ոչ ոք չի տիրացել այդ երջանիկ բախտին: Ծիածանն անչափ ուրախություն էր պատճառում երեխաներին, մանավանդ երբ այն ուժեղ և վառ գույներով մի մեծ կամար էր կապում, և

«ոտքերը» գետնին հենվում էին անչափելի բացվածքով: Մարդիկ բարձր տրամադրությամբ էին համակվում:

Կայծակն Աստծո խիստ բարկության ու պատժի արտահայտությունն էր: Կայծակի խիածը՝ խիած էր, ոչ ոք այլևս ոչինչ չէր ձեռնարկում: Պատահել է, որ կայծակը ընկել է օջախի վրա: Օջախի երկու կողմերին նստած են լինում Քրիմ Մուսան և նրա հյուր Ոսկան Քեսաբլյանը: Նրանք հրաշքով են փրկվում՝ ամեն մեկը մի կողմ շարտվելով: Տունը ժայռի վրա էր կառուցված: Զրույց էր շրջում, թե կայծակը տան չորս պատը շրջելուց հետո եկել, օջախի կպպիկը ծակել է, իսկ ժայռի միջից ջուր է հոսել: Մենք՝ երեխաներս, հաճախ գնում էինք այդ ծակը տեսնելու: Եղել է մի դեպք, որ կայծակը մարդկանց դեմ է շարտել բոլորովին ուշաթափ վիճակում, և նրանց բախտից տանը հրդեհ չի առաջացել, քանի որ աղքատիկ տան մեջ կայծակը ճարակելու բան չի գտել:

Կարկուտը մարդկանց ոչ մի օգուտ չտալու պատճառով ևս համարվում էր երկնքի բարկության արտահայտություն: Ուժեղ կարկուտը երկնքի ու Աստծո պատուհասը համարելով, նրա դեմ պաշտպանական ոչ մի միջոց չունենալուց բացի, չէին էլ փորձում: Անգործությունից ընկճված ու սրտնեղած՝ ասում էին. «Վե՛ր, Ալլահը՛մ, վե՛ր» (Տու՛ր Աստվա՛ծ իմ, տու՛ր): Եվ սպասում էին Աստծո ողորմածությանը:

Անձրևը, ձյունը բարիքներ էին, որ Աստված ուղարկում էր մարդուն, երբ նա չափավոր էր: Չափազանցության դեպքում ջղայնություն ու անգուսպ բարկություն էին առաջացնում, և տեղատարափ անձրևներից գոյացած հեղեղը մեծ ավերներ էր գործում:

Ոչ ոք չգիտեր քամու ծագած տեղը և նրա անցած ճանապարհը: Ժողովուրդը մի բան գիտեր, թե արևմտյան քամիները ծովին կատաղեցնում էին, որից առաջանում էին ամպերը, թուխպերը, իսկ երբ քամին արևելքից էր լինում, ավլում-սրբում-տանում էր ամպերը:

Մառախուղն անձրևի օգնականն էր գետինը խոնավ պահելու գործում:

Ցողն ու եղյամը, որ առաջանում էին պարզկա գիշերներին, բուսականության երեսը լվացողն էին:

Սատանան իր քամիով՝ պտտահողմով, մարդկանց վրա ծիծաղում էր:

Երկիրը տափարակ է և անծայր: Ոչ ոք չի հասել մինչև ծայրը: Այդ սահմանից դեմն անդունդ էր: Երկիրն անշարժ էր, արևը, լուսինը, աստղերն էին, որ արևելքից արևմուտք էին գնում:

Երկրաշարժն Աստծո պատուհասն էր՝ մարդկանց պատժելու միջոց:

Արձագանքը ժայռերի, ձորերի ծաղրն էր մարդկանց նկատմամբ: Նրանից ազատում չկար: Չպետք էր գրգռել նրանց բարկությունը:

10. ՈԳԻՆԵՐ

Ըստ մուսալեոցիների հավատալիքի ոգիները երկու տեսակ են՝ բարի և չար: Նրանք անսեռ են:

Բարի ոգիները՝ հրեշտակները, ստեղծվել են աշխարհի արարչագործության հետ (դա լուեյայն էր ընդունվում), որպեսզի երկնայինը երկրայինին առաջնորդի բարի ճանապարհով: Հրեշտակը պատկերվում էր որպես թևավոր պատանի, միշտ ժպտուն դեմքով ու բարի հայացքով: Ամեն մարդ ունի իր պահապան հրեշտակը, որը հետևում է նրա բոլոր քայլերին, որպեսզի չշեղվի Աստուծո նշած ուղիղ ճանապարհից:

Գաբրիել հրեշտակը հոգեառն է: Բանի որ ոչ ոք չի ցանկանում մեռնել, այս աշխարհից մեկնել առհավետ, ուստի հաճախ մեկը մյուսին սպառնում էր հոգեառ Գաբրիել հրեշտակով: Սովորաբար Գաբրիել հրեշտակը հոգին առնում-տանում է, եթե մեռնողն աստվածավախ ու բարեպաշտ է եղել:

Չար ոգուն՝ սատանային, խոսակցության ընթացքում երբեմն «Քան զմեզ աղվեյր» (Մեզնից լավը) ասում էին, բայց անունով նրան չէին հիշատակում: Նա մարդու կերպարանք ուներ, մազերը ցից-ցից, կոտոշավոր էր, պոչավոր և մի քիչ կուզիկ, ոտքերը բարակ, կազմվածքը՝ անճոռնի: Նրանք մեկը մյուսից չէին տարբերվում: Մարդուն երբեք խմբով չէին ներկայանում: Ոչ էլ խմբված մարդկանց էին երևում:

Նրանց կենցաղից ոչինչ հայտնի չէր, բացի հարսանիքից: Հարսանիքը նշում էին թմբուկ-զուռնայով, մութ, խավար վայրերում: Նրանք սովորաբար մահկանացուներին էլ էին հրավիրում ու հյուրասիրում (այս մասին մենք խոսել ենք նախորդ բաժիններում): Նրանք բնակվում էին, ինչպես ասել ենք, խավարում: Մեր շրջանում նրանց կենտրոնն էր Գարիզը (փապուղին): Նրանք միշտ չափահաս տարիքում էին. ծեր կամ երեխա չկար: Սկզբից ինչքան որ եղել են, նույնն էլ մնում են, այսինքն՝ աճ չունեն: Մարդկանց հետ ոչ մի կարգի (սեռային և այլ) կապ ու առնչություն չունեն, բայց նրանք «գողանում» էին նորահարսի ինչ-որ շորեր, տանում արյունով կեղտոտում ու վերադարձնում տիրոջը: Տարիներ անց, երբ նորահարսը դառնում էր հասուն կին, «գողացված շորը» հպարտությամբ ցույց էր տալիս հարևանուհիներին:

Ծվոտը՝ իշվոտը, իրական մարդ էր: Նա մի պառավ էր, որը մի ժամանակ եղել է թիկնեղ, ուժեղ, անվախ, աշխատասեր ու քաջասիրտ: Նա ջորին բարձել է մեն-մենակ (ջորի բարձելու համար միշտ էլ երկու հոգու կարիք է զգացվել): Նա՝ 90 աստիճանի կորացած մի արարած էր, և չար երեխաներս խաղում էինք նրա հոգու հետ՝ նրան պարտադրելով, մեզ հայհոյել (հայր, մայր, քույր, տատներ և այլն):

Չարաննի երեխաներս ջանում էինք հանդիպել չար ոգիների ու ծառայեցնել նրանց, աշխատեցնել, հպատակեցնել, բայց դա, իհարկե, չէր հաջողվում:

11. ԿԱԽԱՐԴՆԵՐ, ԳՐԲԱՑՆԵՐ

Մեզանում կախարդներն ու գրքացները ներկայանում էին դերվիշի կերպարանքով: Դերվիշը մի ծերուկ էր՝ խելացի, զարգացած, որոշ չափով՝ հոգեբան: Նրանցից ոմանք չարամիտ էին, մանավանդ, երբ ենթակային միայնակ գտնեին: Նրանք նաև դրսից էին գալիս, հատկապես՝ բերքահավաքի ժամանակ:

Չարամիտները գործում էին նյութական շահագործությունից դրդված և չափազանցված ձևով: Ենթակային նայում էին այնքան սևեռում, որ վերջինս հմայվում էր ու դառնում կամակատար:

Իսկ ոմանք էլ, նյութական անտեսելով, ցանկանում էին բարիք գործել իրենց ուժերի սահմաններում: Այսպիսիները բախտագուշակություն էին անում, և ենթական նրանց ակնածանքով էր հիշում, հատկապես, եթե գուշակությունները համընկնում էին իրականությանը:

Այս գործը նրանք արհեստ էին դարձրել: Նրանց հագին հին ու մին շորեր էին, վզից խաչաձև կախված էր մինչև ծնկները հասնող տոպրակը, իսկ գոտուց՝ մի խոշորահատիկ երկար համրիչ: Հաճախ գլխաբաց էին, բայց երբեմն բարձրագագաթ թաղիքե փափախ էին դնում, երբեմն ոտնաման էին հագնում: Նրանց մեջ լինում էին մաև հմուտ մարդիկ:

Երբեմն էլ դուրբաթեղն (գնչուներ) էին այս արհեստով զբաղվում: Սրանց մեջ կային երկու սեռի, ամեն հասակի մարդիկ: Սրանք ընդունում էին ինչ որ իրենց տրվում էր, բայց միաժամանակ գող ու ավազակներ էին: Սրանց տոպրակը համբավվոր էր և կոչվում էր դուրբաթը չանթը (գնչուի տոպրակ):

Ունեինք և գրբացներ, որոնք աշխատում էին տոմարի և կախարդական այլ գրքերի միջոցով, բայց սրանք կապ չունեին ոգիների հետ:

12. ՄՈԳԱԿԱՆ ՀՆԱՐԱՆ-ՔՆԵՐ

Դանակը փակելով ու իր պարանով կապելով՝ գայլի բերանն էին կապում:

Հարսի գոտին կապում էր (հարսանիքի օրը, հանդերձավորելու ժամանակ) հարսի անդրանիկ եղբայրը (մի քանի եղբայր ունենալու դեպքում), եղբայր չունենալու դեպքում՝ հորեղբոր, քեռու, հորաքրոջ կամ մորաքրոջ տղան: Քանի որ հարսի գոտին (ընդ որում ներքնազգեստի) ոչ ոք իրավունք չունեի քանդելու, բացի ամուսնուց: Իսկ երբ փեսան հարսի գոտին քանդում էր, հարսին (կնոջը) անխոս (որովհետև դեռ մեկը մյուսից ամաչում էին) մաղթում էր բեղմնավորության ընդունակությունների արձակում:

Նորապսակների սեղանիկը ծանրաբեռնում էին տեսակ-տեսակ մրգերով և ուտելիքներով, որպեսզի նրանք շատ զավակներ և հարուստ տնտեսություն ունենան:

Հարսանիքի ժամանակ սեղանին աման ջարդելը չարի խափանում էին համարում: Նույնպես՝ դուռն շեմին հարսի պնակ ջարդելը, երկու իմաստ ուներ, մախ՝ միշտ ուժով, երիտասարդ մնալու ցանկություն, ապա՝ այդ տանը չարը խափանելու մաղթանք:

Երբեք չէր կարելի մազը (հատկապես աղջիկների), եղունգը կամ ատամը դեն շարտել: Վախենում էին, որ հանկարծ մի դերվիշ կամ գնչու կհանդիպի ու, այն վերցնելով, տիրոջը կհրապուրի, կմնայի կամ «խելքը կառնի», կենթարկի իր իշխանությանը:

Անասուն վաճառելիս սանձը՝ պախուրցը կամ պարանը ևս պիտի գնողին հանձնվեր: Սրանով ոչ միայն ապրանքն էին տալիս, այլև՝ դրա տերը դառնալու իրավունքը:

Ծառելիս պնակի մեջ միշտ մի քիչ՝ մի գդալի չափ ճաշ պիտի մընար: Սա ոչ միայն ուտողի սովածությունը, ծակաչքությունը ծածկելու, այլև տան պնակը միշտ բարիքով լի մնալու մաղթանքի արտահայտություն էր:

Դատարկ օրորոցը չեն օրորի, որպեսզի մեջը պառկող երեխայի փորը չցավի: Ամանը դատարկ չեն վերադարձնի, որպեսզի այդ տան բնրնքեն՝ բարիքը չփախչի:

Երբ մեկը մյուսի համար աղոթք էր անում, օրհնում էր նրան կամ բարեմաղթություն անում, վերջինիս հոգին թեթևանում էր և տրամադրությունը բարձրանում: Հատկապես, երբ ճանապարհին էր բարեմաղթություն ստանում: Մարդիկ շատ էին ուրախանում ծնողների օրհնանքով: Եվ հակառակը, ամեն կերպ ջանում էին չարժանաճալ ծնողների, հոգևորականների անեծքին:

Առհասարակ կենաց-բաժակաճառը մեկ-երկու խոսքի մեջ էր խըտանում. «Քը ողջութեյն» (Քո կենացը) կամ՝ «Ծարաֆեյդ» (Քո պատվին):

Կային մարդիկ, որոնցից խուսափում էին որպես ծանրոտք կամ չար աչք ունեցողների: Եվ սրանք, կարծես անկախ իրենցից, ազդում էին շրջապատի տրամադրության վրա:

Այդպիսի մարդիկ թաքուն նախաձեռնվ էին լցված լինում: Եվ իրոք, երբ նրանք պատահում էին կարևոր և կենսական միջոցառման (հնձի, առևտրի, ցանքի, բերքահավաքի, մեղր քամելու) պահերին, անպայման ինչ-որ անախորժություն պատահում էր: Իսկ անկեղծ մարդկանց, որոնք միշտ էլ բարյացակամ էին բոլորի նկատմամբ, դիմավորում էին սրտանց, և ամեն ինչ հարթ էր անցնում, բոլորի տրամադրությունն էլ բարձրանում էր. գործը հաջողվում էր, հիվանդի վիճակը թեթևանում էր: Մի խոսքով՝ բարենպաստ մթնոլորտ էր ստեղծվում:

Արգասաբեր աշխատանք կատարելիս մոտիկից անցնողը, բարևից հետո, անպայման. «Ասըծը բնրնքին» (Աստուծո բարիքը) պիտի ասեր և փոխադարձ օրհնություն ստանար:

Չար աչքի հետևանքներից խուսափելու համար աննկատելիորեն նրանից մազ, շորի ծվեն և այլ բան էին վերցնում կամ մոտակայքից թել, դերձան էին բերում ու վառում: Վառելուց հետո նոր միայն տրամադրությունը բացվում էր:

Սովորաբար կապույտ աչքեր ունեցողներին չար էին համարում:

13. ԳՈՒԾԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երազը գալիքի մասին զգուշացում էր համարվում, իսկ երազ տեսնողի համար՝ նախազգացման արտահայտություն: Բայց ինչքան էլ մարդիկ ջանացել են երազով ինչ-որ բան իմանալ իրենց գալիքի մասին՝ չի հաջողվել: Փոխանակ նախազուշակ երազ տեսնելու, հակառակ մտքի արտակարգ լարվածության, վաղվա մասին երազով հնարավոր չէր լինում իմանալ, տեսած երազներն էլ հակոտնյա էին լինում:

Երազը մեկնողներ քիչ էին, այն էլ երազահանով՝ տոմարով էին առաջնորդվում: Որոշ երազներ սովորական մեկնություններ ունեին, և համարյա բոլորը գիտեին: Օրինակ՝

Հրդեհը տվյալ ընտանիքում մահ էր գուշակում:

Պղտոր ջրի մեջ ընկնելը կամ իջնելը՝ մեծ մեղություն:
Կղկղանքով կեղտոտվելը՝ կոիվ, ոմանց համար՝ փող:
Ծովում կամ ջրում անկայն մավի կամ մավակի դեպքում՝ շրջապատից դազաղ դուրս կգա:

Երազում հաջողությունը՝ իրականում ձախորդություն:
Վատ երազների հետևանքից ազատվել հնարավոր չէր, բայց խորհուրդ էին տալիս մի մոմ վառել խորանի առաջ:

Երազի բնագավառն անսահման է, և յուրաքանչյուր երազի մեկնություն կախված էր մեկնողի չգիտակցված հոգեբանական հմտությունից: Ծարպիկ մարդիկ Դանիելի Մարգարեության տեսիլքներից վերցնում ու հարմարեցնում էին դիմողի հոգեվիճակին: Այսպես՝

Երազում Աստված տեսնելը շատ լավ է, բախտավորություն:

Աստղը՝ ընտանեկան բարօրություն և ուրախություն:

Սպտանան մոտակա մահ է գուշակում:

Փող ստանալը շահ է, փող տալը՝ վնաս:

Դդումը հիվանդություն է:

Լույս տեսնելը աշխարհին խաղաղություն է:

Մորուքավոր երեխան՝ կյանքի հավելում:

Ոսկե խնձոր տեսնելը պատիվ է:

Պատարագը կոիվ է:

Սուգը՝ ուրախություն:

Վանք և աբեղա տեսնելը մեղություն է:

Տաճար տեսնելը բարի է:

Ցեխը՝ տրամություն:

Օձի հետ խոսելը՝ մի այնպիսի գործ է լինելու, որ բոլորին զարմացնի:

Մարդու մարմնի զանազան մասերի խաղալու մասին գուշակությունները տրվում էին տոմարով, որտեղ մարմնի բոլոր մասերն ընդգրկված էին: Ժողովուրդն ինքը ոչ մի հնարավորություն (գրագիտություն) չուներ դրանից գլուխ հանելու: Ով ուներ այդ տոմարը, նա էլ ինչ-որ բան ասում էր: Օրինակ՝

Ականջի կանչելը՝ մեկը նրա մասին խոսում է:

Աջ ձեռքի քոր գալը՝ փող պիտի տա:

Ձախ ձեռքի քոր գալը՝ փող պիտի ստանա:

Արտասուքի աղբրակները, կոպերը, աջ ու ձախ արտևանումը-ները և այլ մասերն առանձին-առանձին նշանակություն էին ստանում:

Փոշտալը առողջություն էր ենթադրում:

14. ՊԱՍԵՐ, ՄԱՏԱՂ, ՈՒԽՏԱԳՆԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Եկեղեցու սահմանած պատերը ջերմեռանդորեն պահվում էին մեծահասակների կողմից: Պատահում էր՝ պահում էին չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերին ևս: Մեծ պատը, որի հիմքը դրել է Քրիստոսն իր յոթ-շաբաթյա պատվ, պետք է տարբերել մյուս պատերից, որոնք մեկ շաբաթ են տևում:

Առհասարակ պատ օրերին միայն բանջարեղեն և ընդեղեն պիտի ուտեն: Ո՛չ մի մսեղեն, ձկնեղեն, կաթնեղեն, յուղ և ձու: Ամեն ինչ բուսական ծագման պիտի լինեն (բացի մեղրից): Բացի այդ, Մեծ պատին միայն արևամուտին կարելի է ուտել, ցերեկը ծոմ են պահում. ո՛չ ուտել, ո՛չ խմել:

Բացի եկեղեցական պատերից, ուրիշ ոչ մի պատ չէր պահվում:

Ընդհանուր առմամբ, մատաղը մասնավոր բնույթ էր կրում: Այսպես, մատաղ էին խոստանում (խոստըմանք) անգալակները, արու գալակ ցանկացողները կամ արու գալակ ծնվելու, հիվանդությունից ապաքինվելու, հեռավոր հարազատի վերադառնալու, ինչ-որ իղձ կատարվելու և այլ առիթներով: Մատաղ էին անում աքլոր, խոյ, նոխազ, հորթ և այլն: Կենդանու էզը մատաղացու չէր կարող լինել. ընդունված չէր, և սրա մասին ոչ մի մեկնաբանություն չկար: Ենթադրվում է, որ հաշվի էր առնվում անասունների աճի հարցը:

Մատաղացուն տարվում էր եկեղեցի, քահանան պիտի օրհներ աղը, կերցներ մատաղացուին, ապա օրհներ մատաղը: Դրանից հետո մատաղի ականջից արյուն էին հանում, եկեղեցու դռնի պատի վրա

արյունով խաչ քաշում ու տանում այնտեղ, որտեղ մատաղը պիտի մորթեին:

Կինարմատը մեզանում երբեք մորթ չի կատարել, անգամ ծիս չի մորթել: Հետևաբար և առավել ևս՝ մատաղը տղամարդը պիտի մորթեր: Սա որևէ բացատրություն չունեմ, բայց ի սկզբանե ընդունված ավանդույթը շարունակվում էր:

Եթե մատաղը որևէ սրբի էր խոստացված, ապա այդ սրբավայրում պիտի մորթվեր, մյուս դեպքերում՝ տանը:

Մատաղի խոստացված ձևից էր կախված գործողությունը: Երբ ինչ-որ մեկի հոգու փրկության համար էր խոստացվում, մատաղը մորթվում էր, եփվում (սովորաբար խաշլամա), ապա թարմ հացի հետ տարվում եկեղեցու դուռը, կիրակի առավոտյան պատարագից հետո բաժանվում: «Աստուգ ղ անբեյլ թըղ ինը» (Աստված ընդունելի թող անի) ասելով՝ ընդունում էին մատաղը: Ոմանք իսկույն ուտում էին, ոմանք էլ տանում էին տուն և որպես մաս բաժանում, թեպետև եղածը կես ափաչափ բան էր:

Երբեմն եկեղեցում հոգեհանգիստ կատարելուց հետո տուն էին հրավիրվում քահանան, դպիրները և մեծամեծները՝ կոչունքի: Սա, իհարկե, կապ չունի որևէ հոգեհացի հետ, որի մասին տեղում մենք արդեն խոսել ենք:

Սովորաբար մատաղը ման էին ածում եկեղեցու շուրջը, երբ դա հնարավոր էր, իսկ եթե ոչ՝ մի ազատ պատի երկայնքով տանում ու վերադառնում էին, ապա՝ հեռանում:

Հասարակ մատաղի համար անհրաժեշտ գումար ձեռք բերելու նպատակով թաղական խորհուրդը երկու-երեք հոգիանոց հանգանակիչ հանձնախումբ էր կազմում: Այս հանձնախումբը Ս. Խաչից երկու-երեք շաբաթ առաջ տնետուն էր շրջում և հավաքում էր փող, ցորեն և ուրիշ ինչ որ ուներ գյուղացին: Փողը մնում էր փող, իսկ մնացածը փողի էր վերածում, դրանով գնում մսացու և հարիսայի համար հարմար ցորեն:

Ս. Խաչվերացի տոմը կոչվում էր Խեյրը Զանգ (Բարիքի տոն): Սա համընկնում էր բերքահավաքի համարյա ավարտին: Եղանակը ցրտում էր, և ժողովրդի մեջ տարածված էր. «Խաչ՝ ա՛լ յորդանըն իջե-րի քաչ» (Խաչի տոն՝ վերցրու անկողինդ ու ներս փախիր) ասույթը:

Տնտեսում մտնելու ու «խելք» հավաքելու իմաստը մասնաճյուղում էր, որ ամեն մարդ հնարավորություն ունենար մասնակցելու այս հանրային մատակարար, որը Աստուծոյ և բնութեան հանդէպ երախտագիտական զգացումների արտահայտութեան ձևերից մեկն էր և, հավանաբար, հեթանոսական կյանքի մի մասնով:

Տոնի նախօրյակին ժողովուրդը տոնական տրամադրութեան և եռուզեռի մեջ էր լինում: Ծաբաթ երեկոյան, աղբյուրին կից պարտեզում վառում էին օջախները, մորթում մսացում, լվանում ձաւարը: Սկըսվում էր հսկումը՝ պղինձները կրակին դնելը, միսն ու ձաւարը լցնելը, կրակը վառելն ու հսկելը: Ընդունված կարգի համաձայն, անասունի ոտք-գլուխ-փորոտիքը տրվում էր աղքատներին, իսկ թոք-սիրտ-երկամը՝ մնում էր ակրատի (թեթև ընթրիքի) համար: Դա երիտասարդների բաժինն էր: Երիտասարդները խմբվում էին մի մեծ ծառի տակ, խորոված անում, օդու 22երը մեկը մյուսին էր հաղորդում:

Երբեմն մի ջութակ, մի տամբուր (ժողովրդական գործիք՝ թառի մի տարբերակ) և կամ երկուսը միասին մասնակցում էին բացօթյա սեղանին՝ ստեղծելով բարձր տրամադրություն ու հաճելի ոգևորություն: Հարիսայի մասնագետները մերթընդմերթ մոտենում էին ջահելներին, մի երկու քաղցր խոսք ասում, մեկ-մեկ բաժակ կոնծում, մի պատառ գցում բերանը ու գործի անցնում՝ մի կես ժամ հետո նորից վե-րադառնալու համար:

Հարիսան դանդաղ եփվում էր մինչև հաջորդ օրը՝ կիրակի ցերեկվա ժամը 1-2: Քահանան գալիս, օրհնում էր, ապա սկսվում էր բաշխումը: Այդ օրը ոչ ոք տանը ճաշ չի պատրաստում. հարիսայի օր է:

Բացի տեղական ու մոտակա ուխտագնացությունից, ունեինք մեծ հեռավոր ուխտագնացություն, ընդհուպ մինչև Երուսաղէմ: Այս ուխտագնացությունը բացառիկ երևոյթ էր և՛ ուխտավորի, և՛ գլուղի համար: Նախ՝ որ կապված էր մեծ ծախսերի հետ՝ 10, 20, 30 և ավելի օսմանյան ոսկի՝ մայած քսակին, երկրորդ՝ հեռավորությունը, փոխադրամիջոցների սակավությունն ու անմատչելիությունը և վերջապէս՝ առողջական վիճակը:

Ուխտագնացությունը կատարվում էր Հարութեան տոնի՝ Զատիկի, առիթով: Ուխտավորը պարտավոր էր Մեծ պապը պահել: Մեծ պապը մյուսներից տարբերվում էր նրանով, որ ներառում էր մեծ ծոմապա-

հութուն՝ ողջ ցերեկն անորի մնալ և միայն երեկոյան ուտել, կամ մի քանի օր առհասարակ չուտել, որին կանոնադաշտանք Ս. Սարգսի տոնի կապակցութեամբ: Ծոմապահութեան և պապի իմաստն այն է, որ հավատացալը զրկանքներով թուլացնում է իր ֆիզիկականը, ուժեղացնելու համար հոգեկանը, որպէսզի արժանանա երկնային արքայութեան:

Ծաղկազարդին նախորդող քառասնօրյա պահքը պարտադիր էր ուխտավորի համար, իսկ ճանապարհը՝ երկար ու տանջալի. Մուսա լեռ, Անտիոք, Ալեքսանդրեթ, Յաֆա (Պաղեստին), ապա՝ Երուսաղէմ: Ծանապահորդությունը կատարվում էր ձիով, ջորիով և նավով: Պետք էր հաշվի առնել և ծովային հիվանդությունը: Հետևաբար առողջությունն առաջին պայմանն էր:

Սովորաբար Երուսաղէմ ուխտ էին գնում կյանքի մայրամուտին հասնելիս, երբ կյանքն ապրած, վերջացած էին լինում, որից հետո նվիրվում էին հանդերձյալ կյանք ընդունվելու նախապատրաստութեանը: Հետևաբար, մի անգամ որ որոշվեր ուխտագնացությունը, և կատարվեին հարակից նվիրատվությունները, այլևս հրաժարվել չէր լինում, եթե արգելիչ՝ անխուսափելի պատճառներ (ծանր հիվանդություն, մահ և այլն) հանդէս չգային: Ընթացքում, նախապատրաստութեանից հետո, առանց արդարացուցիչ պատճառի, ուխտագնացությունը քրեական պատժամիջոցներ չէր առաջացնի, սակայն դա արժանապատվութեան հարց էր և վարկաբեկիչ:

Եղել են դէպքեր, երբ ուխտավորներն ամիսների ընթացքում ոտքով են գնացել Երուսաղէմ և ամեն ջանք գործադրել, որպէսզի Ս. Հարություն եկեղեցու ներքնահարկի նկուղում գտնվող Քրիստոսի գերեզմանից լույսը՝ վառած մոմը, դուրս բերելիս՝ տեսնեն և հոգիները թեթևանա: Այնտեղ կարգապահությունը հսկում են երիտասարդ, թիկնեղ և ամրակազմ վարդապետները, որպէսզի ֆիզիկապէս տկարները ոտնատակ չլինեն: Երուսաղէմ ուխտագնացութեան գլխավոր տպավորությունը լույսը տեսնելն է, և ամենաէականը՝ բազուկների վրա թվականը, Քրիստոսի տանարի կամ թե որևէ սրբի նկար դաշել տալը, և հաջի կամ մուղդսի (մահտեսի) դառնալը: Սա նվիրական կոչում էր:

Մենք իր տեղում խոսել ենք տեղական ուխտատեղիների մասին:

Ուխտագնացության ընթացքում մարդիկ վերացած էին լինում՝ ահել, թե ջահել, և տոգորված՝ չափազանց ուրախ տրամադրությամբ: Եթե ուխտագնացությունը հավաքական բնույթ էր կրում, տեղի էին ունենում շուրջպարեր և զուգապարեր: Եթե ուխտատեղին օժտված էր ինչ-որ ջրով, ակ-աղբյուրով, մեծ հավատքով ջուր էին խմում, մույն հավատքով գունավոր թելեր կամ շորի ծվեմներ էին կապում թփերի կամ ծառի ճյուղերից, աղոթքներ մրմնջում, մատաղ խոստանում իրենց հետագա իղձերի կատարման համար:

Երբ ուխտագնացությունն անհատական բնույթ էր կրում, երկու, երեք, հինգ հոգով, անգամ բոքիկ էին գնում մինչև ուխտատեղի կամ որևէ տոնի առթիվ՝ մինչև եկեղեցի:

Երուսաղեմից վերադարձողներն ամեն ջանք թափում էին չբարկանալու, չմեղանչելու, աստվածապաշտության բոլոր օրենքները խըստիվ կատարելու, կրոնական պարտականությունների մեջ չթերանալու, բոլորի հետ սիրով վարվելու համար:

Տեր Մարտիրոս քահանան և նրա երիցկիներ, որոնք Երուսաղեմ ուխտի էին գնացել ու վերադարձել, լու անգամ չէին սպանում: Հորս պատմելով, այդ քահանան, որն իր հորեղբայրն էր, կզնար պարտեզ, շորերը կհաներ, լվերը մեկիկ-մեկիկ կբռներ ու կզցեր հեռու, ասելով՝ գնացեք հեռացեք ինձնից, օրհնածներ:

Ուխտավորը վերադարձին պիտի բերեր ձիթենու փայտից պատրաստված օղեր, համրիչներ, նախշուն և քանդակված խաչեր և այլ զարդեղեն, գրպանի ժամագրքեր և մանր-մունր այլ իրեր:

Ամենամեծ երդումը Աստծո, Քրիստոսի և այլ երկնայինների անունով երդվելն էր: Այլ բաների կամ մարդկանց (հայր, մայր, որդի, եղբայր) անունով երդվելը գոեհիկ էր համարվում:

15. ՀԱՆԴԵՐՁՅԱԼ ԿՅԱՆՔ

Հոգին ինչ-որ աննյութական բան է մարդու մարմնի մեջ և ամեն տեղ: Նա մարմնի մեջ առանձին տեղ չունի: Անկախ սեռից ու տարիքից, հոգին մեծ ու փոքր, սեռ ու ձև չունի: Մարդու հոգին, ըստ

համընդհանուր ըմբռման, բերանից է դուրս գալիս, և ոչ ոք ոչ մի ժամանակ չի տեսել, քանզի նա աննյութական է:

Մուսալեոցու համոզմամբ, կենդանիներն էլ հոգի ունեն, որը ոչնչով չի տարբերվում մարդկայինից: Ըստ նրանց, մարդու հոգին մարմնից դուրս գալուց հետո գնում է երկինք՝ դրախտ կամ դժոխք, և ոչ ոք չգիտե, թե՛ դեպի ուր, ինչ ճանապարհով: Բայց թե ե՞րբ տեղ կըհասնի՝ ակնթարթորեն, թե անսահմանորեն ճանապարհորդելով, դա էլ ոչ ոք չգիտե: Սակայն մեր հարևան թաթերը հավատում էին, թե հոգին, մարդու մարմնից դուրս գալուց հետո մտնում է ինչ-որ անասունի մեջ, այն անասունի, որն այդ պահին ձայն կհաներ:

Մարդու հոգիով չէին հետաքրքրվում, երբ այն արդեն մարմնից դուրս էր եկել, առավել ևս՝ անկնունք մեռած երեխաների, խեղդվածների, անթաղ մնացածների հոգիով: Ոչ ոք չգիտեր, թե հատկապես ինքնասպանների և սպանվածների հոգիները ինչ էին լինում: Գաղափար չունեին հոգիների թափառումների մասին: Մի բան պարզ էր, որ հոգիները բնակության վայր չունեին:

Հոգին մարմնից դուրս գալուց հետո ոչ մի կապ ու առնչություն չէր ունենում իր տիրոջ, ընտանիքի կամ գերդաստանի հետ: Սակայն հաճախ մարմնավորված ձևով նա հարազատների երագում էր ի հայտ գալիս, խոսում էր կամ չէր խոսում և հանկարծակի անհետանում: Այս երևույթը հանգուցյալի մասին շատ կամ քիչ մտածելու հետևանք չէր, ինչպես պիտի կարծեին շատերը: Սա պատահում էր և այնպիսի ժամանակ, երբ երագատեսը առիթ չէր ունեցել մտածելու նրա մասին: Եվ կամ՝ ընդհակառակը, ոմանք էլ, որոնք երկար ժամանակ չէին կարողանում հաշտվել կատարվածի հետ, ցանկանում էին գեթ երագում տեսնել իրենց կորուսյալին: Բայց դա տեղի չէր ունենում:

Երբ հանգուցյալը հարազատի երագում էր գալիս, հարազատը մտահոգվում էր, թե ի՞նչն էր նրան ստիպել, որ երագում հայտնվեր: Մեկնաբաններն անմիջապես հետևություն էին անում, թե պետք է մոմ վառել, ինչ-որ բան խոստանալ, պատարագով կամ առանց պատարագի հոգեհանգիստ տալ:

Հոգեհանգիստը ինքնըստիներյան հասկանալի է: Հանգուցյալի տերն իր խիղճը հանգստացնում էր՝ թե իբր հանգուցյալն էլ է միաժա-

մանակ հանգստանում: Եվ երկար ժամանակ մարդիկ այդ սփոփիչ տպավորության տակ էին մնում:

Իսկ թե հանգուցյալներն ինչպե՞ս էին գնում դժոխք, դրախտ, իրենցից ի՞նչ էին ներկայացնում դժոխքը և դրախտը, ի՞նչ էին լինում մեղավորները կամ արդարները, այս ամենի մասին մենք խոսել ենք սույն ենթագլխի սկզբում:

VI. Տ Ո Ն Ե Ր

Տարվա սկիզբը հունվարի 1-ն էր: Տարին ուներ չորս եղանակ՝ գարնանք, ամուռ, իշշանք, ծմիռ (գարուն, ամառ, աշուն, ձմեռ): Համարվում էր, որ գարունը սկսվում է մարտի 1-ից, ամառը՝ հունիսի սկզբից, աշունը՝ սեպտեմբերի սկզբից, իսկ ձմեռը՝ դեկտեմբերի սկզբից: Ամիսների անունները նույնն էին, ինչ որ ամենուրեք:

Մարտ ամիսն աշխատանքային եղանակի սկզբնավորությամբ էր բնութագրվում: Դա շերամաբուծության նախապատրաստության շրջանի սկիզբն էր, առաջին բերքի ստացման աշխատանքների սկիզբը:

Մայիսը բոժոժահավաքի ավարտն էր և հացահատիկի բերքահավաքի սկիզբը: Առաջինը գարին էր հասունանում: Սկսվում էր հացահատիկի ու մրգերի բերքահավաքը՝ աշխատանքային եռուն ժամանակաշրջանը:

Օրն սկսվում էր արևածագին և բաժանվում էր մի քանի մասերի՝ սնքանհթան (առավոտ), դուշլըղ (առավոտից մի երկու ժամ հետո), գիտուր (կեսօր), հնցընաքանդին (ճաշին՝ հացի ժամանակ), դիրգուսկ (երեկո), իրգծն (իրիկուն), կիշիր (գիշեր), գիսկիշիր (կեսգիշեր), անանմըմեյթ (աղամամուրթ), խուրաուզ գինչիլեյն (աքլորականչին), մեյթ ու լուսայն (մութուլուսին) անվըդօն (առավոտյան):

Ժամանակը չափելու համար ասում էին. «Այիվը իլիր գանգաում մը, մնասուտուա մը» (արևը բարձրացել է մեկ կանգուն, մեկ մասսա՝ մասուտա): Երբ արևը գլխավերևում՝ զենիթում էր, հասկանում էին, որ կեսօր էր: Երբ արևը թեքվում էր դեպի մայրամուտ՝ օրը դիրգսկում էր (իրիկնանում էր), արևը հորիզոնից այն կողմ անհետացավ՝ արևմեյտք էր: Գիշերն առաջնորդվում էին Պանգանքով (Բազումքով), Մեծ Արջով և Արուսյակով՝ Լուսաստղով:

Ծաբաթվա բոլոր օրերն աշխատանքային էին, բացի կիրակիից: Բայց այդ օրը ևս աշխատանքային էր, հատկապես բոժոժահավաքի ժամանակ: Ամսի 13-ը և երկուշաբթի օրերը մեծ գործ սկսելու նպաստավոր ժամանակ չէին համարվում:

Առավոտյան շուտ ամեն մարդ իր գործին էր գնում: Մինչև տեղ հասնելն արևը որոշ չափով բարձրանում էր: Աշխատում էին մոտ մեկ ժամ ու նստում էին նախաճաշի: Կեսօրից քիչ անց նստում էին ճաշի, ուտում էին ինչ որ տարել էին հետները: Երեկոյան կողմը թողնում էին աշխատանքը՝ հաջորդ օրը վերսկսելու համար:

Աշխատանքը սեփական-անհատական բնույթ էր կրում և, հետևաբար, խախտում չէր լինում:

Մենք տեղում նշել ենք պսակի օրերը: Այս սահմանափակումը վերաբերում էր նորապսակներին, այնպես որ ամուսնական հարաբերությունները որևէ սահմանափակում չէին ճանաչում: Գալով հավատացյալներին, պատերի և ծոմապահության ժամանակ ամուսնական ոչ մի հարաբերություն չէր թույլատրվում:

ա. *Նոր Տարի*: Նոր տարին, որպես համընդհանուր տոն, տեղ չէր գրավում: Սակայն անցնում էլ չէր անցնում: Դեկտեմբերի 31-ից սկսվում էին պատրաստությունները: Դրանով զբաղվում էին բացառապես մայրերն ու տատերը: Սրանք պատրաստում էին տեսակ-տեսակ աղանդերներ, քաղցրավենիք:

Նոր տարին առավելապես երեխաների ու ջահելների տոնն էր: Նախօրեին արդեն անհամբեր երեխաները ման էին գալիս դռնեդուռ ու «գաղձնո» (կաղանդ) հավաքում, որը լինում էր նարինջ, մանդարին, բովված բեկի, սիսեռ, ընկույզ, թուզ և նման կարգի աղանդերներ:

Հունվարի 1-ին, ամբողջ օրը երեխաները ներկայանում էին ու «Շինըֆըր ձիր գանդնո» (Շնորհավոր ձեր կաղանդը) ասելով՝ կանգնում-սպասում էին: Մայրիկները, տատիկները, որոնք նախապատրաստվել էին նրանց գալուն, անակնկալի չէին գալիս ու անմիջապես տալիս էին ինչ որ պետք էր ու ճամփում: Իսկ եթե բավական սպասելուց հետո ոչինչ չէին ստանում, հուսախաբված՝ «Օ՛իր հնավերին ձիե թըղ գանպա» (Ձեր հավերի ծակը թող փակվի՝ հավերը չկարողանան ձու ածել) ասելով, անիծում ու հեռանում էին:

Նույն օրը՝ գիշերը, խումբ-խումբ ջահելներ ման էին գալիս և

մթանը դուռը թակում: Դուռը բացվում էր, բայց ներս չէին մտնում, մեկ էլ պարանի ծայրին կապած մի կողով էին ներս գցում: Տանտերն անմիջապես կողովի մեջ լցնում էր տարվա բարիքներից: Կողովը հետ էր քաշվում: Եթե բավարարվում էին՝ գնում էին, իսկ եթե ոչ՝ նորից կողովը ներս էին գցում ու մինչև որ չբավարարվեին՝ չէին հեռանում: Եթե խմբում տան հարազատներից մարդ էր լինում, երկու հոգի բարձրանում էին տանիք և կողովն իջեցնում բուխարիկ-ծխնելույզից, ծիծաղ-բացականչությունները միահյուսվում էին ուրախ կանչերով: «Մի քիչ կայծ լցրեք կողովի մեջ», - ասում էր մեկը, մյուսը խառնում էր կրակը, վերցնում էր խանձողը՝ իբր կայծ պիտի թափ տա կողովի մեջ: Տան ավագը միջամտում էր՝ «Մե՛ղք են, բերե՛ք, լավ-լավ բաներ տվե՛ք» ասելով: Եվ այսպես, բարիքով ծանրացած կողովը բուխարիկ-ծխնելույզից վեր էր քաշվում՝ ստեղծելով բարձր տրամադրություն:

Իսկ մի ուրիշ խումբ, լրիվ ծպտված, խեղկատակի շորերով ներս էր մտնում, սկսում կատակապարեր պարել՝ անխոս ու լուռ: Մինչև որ օղի և հարակից ակրատ չստանային՝ չէին հեռանում:

Ծառերի համար հունվարի 1-ն աշխատանքային օր էր և շատերն իրենց բախտը կապում էին այդ օրվա հաջողության հետ: Այդ օրվա աշխատանքը կամավոր բնույթ էր կրում: Ջահելները, նորապսակները գնում էին իրենց ավագների, ծնողների Նոր տարին շնորհավորելու: Երեկոյան հավաքվում էին ավագի տանը՝ պատմելով, մեկ-մեկ երգելով և, իհարկե, աղանդերներից օգտվելով: Մեկնելիս՝ բարեմաղթություններ, իղձեր, ցանկություններ՝ «Պարը, շիդ հիր դանրինա» (Քարի, շատ նոր տարիներ) մաղթելով: Այս առիթով այցելությունների էին գնում՝ հագնելով տոնական զգեստ:

բ. *Ծնունդ և Ջրօրհներ*: Հունվարի 5-րդ օրը եկեղեցու բակում և շուրջն աշխույժ եռուզեռ էր տիրում: Այս օրը նախատոնական էր: Առավոտյան ժամասացությունից հետո կանաչ փոքրիկ խմբերով՝ երկու-երկու, երեք-երեք, գնում էին եկեղեցի խոստովանալի: Քահանան վերցնում էր ժամագիրքը և եկեղեցու ձախակողմի մի անկյունում կարդում «Ջղջումը»: Այս «Ջղջման» մեջ խոսվում է բոլոր երևակայելի՝ երևելի և աներևույթ մեղքերի մասին: Քահանան «Ջղջման» յուրաքանչյուր պարբերության վերջում ասում էր՝ «Մեղա Աստուծո»: Խոստովանողը կրկնում էր՝ «Մեղա Աստուծո»: Եվ այսպես, երբ ամբողջ

«Զոջումը» ընթերցվում էր, և խոստովանողը հանձն էր առնում թվարկված բոլոր մեղքերը և թողություն խնդրում, քահանայի թողություն էր շնորհում. «Աստուած թողութիւն շնորհեսցէ ամենայն հանցանաց քոց» ասելով արձակում էր խոստովանողին, անցնում «մաս-նշխար» բաշխելուն:

Քահանայի հաճախ էր ընդմիջվում իր ժամասացության ընթացքում, բայց ժամկոչն ու բարձրասարանցի մեկ-երկու աշակերտների օգնությունը նրա ընդմիջումը ծածկում, լրացնում էին: Մինչ այդ ճարպիկ ու գործունյա աշակերտներից մեկը ժամը կամ կես ժամը մեկ կատարում էր ժամահարությունը: Երբեմն կոչնակը (ինչ-որ բարձրությունից կախված, կորացված մի երկաթե տախտակ) երկու մուրճիկներով այնպես էր թակում, այնպիսի երգեցիկ եղանակով, կարծես դաշնամուր նվագելիս լիներ:

Այդ նախատոնակը կոչվում է խթում, երբ լուծվում էր պասք, այսինքն՝ թույլատրվում էր ձկնեղեն ու կաթնեղեն ուտել: Իհարկե, օրվա ընթացքում խոստովանողները մինչև երեկոյան պատարագից հետո հաղորդություն ստանալը «իրավունք չունեն» ո՛չ ուտել, ո՛չ խմել: Այդ երեկո, ճաշին կամ ընթրիքին (երկուսը միասին էին լինում, քանի որ հաղորդություն ստացողներն իրավունք չունեին ուտելու) այլևայլ ուտելիքների հետ սեղանին անպայման պիտի մածնապուր լիներ:¹ Տոնական սեղանը պիտի անպայման ծանրաբեռնված լիներ պանրահացով, կաթնահունցով, բիկեղով, բլիթներով: Ժամերգությունն ու պատարագն ավարտվում էին արևամուտին:

Այդ ժամանակների ուսուցիչ-վարժապետները եկեղեցական գործերից անպայման պիտի հասկանային: Քահանայի առաջին օգնականն ինքը՝ վարժապետն էր: Այդ օրը բոլոր մարգարեներից հատվածներ պիտի ընթերցվեին՝ ըստ Տոնացույցի ցուցմունքների: Այդ հատվածները դպիրների փոխարեն աշակերտներն էին ընթերցում: Վարժապետն այդ հատվածները պիտի բաժաներ առաջադեմ աշակերտներին և աղաների երեխաներին: Նրանց թիվը 13, 15, 17-ի էր հասնում: Նրանց թվում էր և Դանիելի գիրքը կարդացողը: Սրանք

¹ Այս սովորությունը երևի հաշվի էր առնում ծոմպահողի առողջական վիճակը. նա անմիջապես թանձր, պինդ ճաշ չէր կարող ուտել:

շարվում էին Աստուած, մեջտեղը դրվում էր գրակալը՝ Մաշոց գրքով: Սկսում էր ամենակրոսները՝ մեկ աջից, մեկ՝ ձախից, մինչև Դանիելի գրքին հասնելը: Երեխաները երբեմն շփոթվում էին, երբեմն՝ կակազում, բայց ինչ արած՝ աղայի տղան էր: Այդ օրը «Ընթերցված» կարդալը, երեխայի համար բացառիկ նշանակություն ուներ և անմոռաց օր էր: Թե՛ ինքն էր ուրախանում, թե՛ ծնողը հպարտանում և թե՛ ուսուցիչը գոհ մնում, որովհետև հաջողակ կարդացողի ծնողը քաղցր աչքով էր նայելու վարժապետին:

Հերթը հասնում էր Դանիել Մարգարեի գրքի ընթերցողին: Դանիելի գիրքը կարդացողը պետք է որ հմուտ լիներ և լավ ձայն ունենար: Երբ օրվա աղան կամ բարեկեցիկ, բախտավոր անձնավորությունն ինքը գրագետ չէր, առաջարկում էր դպիրներից մեկն ու մեկին:

Սա իրեն երջանիկ ու շոյված էր զգում այդ պատվի համար, ծանր-ծանր բարձրանում էր բեմ: Բացում էր գիրքը քար լուռության մեջ զիլ ու երգեցիկ ձայնով սկսում էր. «Ընթերցուա՛ծս... Ի Դանիելի Մարգարե է՛...»: Եվ ամեն հատվածի վերջում կերկերուն ձայնին տալիս էր երգեցիկ եղանակ:

Այս «Ընթերցվածը» պատմում էր երեք հավատացյալ երիտասարդների հաստատամտության մասին: Նաբուգոդոնոսոր թագավորը ստիպում է Սեդրակ, Միսաք և Աբեդնագով երիտասարդներին թողնել քրիստոնեական հավատը և պաշտել ասորիների կուռքին: Երբ եղյակը հրաժարվում է հրամանը կատարել, թագավորը կարգադրում է է՛լ ավելի թեժացնել հնոցի բոցավառվող կրակը և երեք հավատացյալներին գցել բոցերի մեջ: Ո՛վ հրաշք. փոխանակ այրվելու, երիտասարդների կապանքներն են միայն այրվում, իրենք ոտքի են բարձրանում՝ Բարձրյալին օվսանանքով փառաբանելով: Թագավորն ահ ու սարսափով լցված հրամայում է անմիջապես նրանց դուրս բերել կրակից, ինքն ևս դարձի է գալիս և, նրանց Աստծուն պաշտելով, քրիստոնեություն ընդունում:

Հավարտ պատարագի, ժողովուրդը թեթևացած հոգով ու զորացած հավատքով դեպի տուն է դիմում՝ ծոմը քանդելու, ուր տոնական սեղանն արդեն բացված է լինում, մինչ քահանայի մեծահասակներին հաղորդություն է տալիս:

Այս գիշեր, համարյա պարտադիր կարգով, ջահելներն իրենց

ծնողներին ու ավագներին պիտի այցելեին՝ շնորհավորելով և ավելելով Քրիստոսի հայտնությունը՝ ծնունդը:

Ուշ գիշերին վարժապետը մի քանի աշակերտներով գյուղի փողոցներն էր ման գալիս, յուրաքանչյուր անկյունում խումբը կանգնեցնում ու խմբով «Ավետիս» երգում: Այս «Ավետիսը» մի քանի տողով Քրիստոսի ծնունդն է պատմում:

Այս խմբում էին լինում համարյա բոլոր առաջադեմ աշակերտները և «Ընթերցված» կարդացող մեծերը:

Հաղորդությունը կայանում է սկիհի գինու մեջ թաթախված նըշխարի փոքրիկ մասնիկ հաղորդվողի բերանը դնելով՝ խորհրդանշելով Քրիստոսի մարմնն ու արյունը: Նրանք, ովքեր խոստովանել էին, օրվա ընթացքում հաղորդություն էին առնում, իսկ երեխաները հաղորդվում էին օրվա ընթացքում, նախքան ժամերգության սկսելը:

Ժամերգությունը սկսվում էր վաղ առավոտյան, անգամ ադամամութին, որպեսզի այդ օրը սովորականից շուտ վերջացնեն ու գնան տնօրհներքի:

Հավարտ պատարագի, կատարվում էր ջրօրհներ և մկրտություն: Մի կոնքի մեջ քահանան ջուր էր ածում, օրհնում, իջեցնում խաչը ջրի մեջ, մեռոնում: Ապա հայտարարում էր խաչի «կնքահայրության» անուրդը: Այսինքն, ով բարձր կգնահատեր կնքահայրությունը, քահանան խաչը ջրից հանում ու դնում էր նրա թևերի վրա պարզած մետաքսյա թաշկինակի վրա: Ժամերգության վերջավորությանը հավատացյալները մոտենում էին մի փոքրիկ բաժակով և այդ օրհնած ջրից մի-երկու մատնոցի չափ վերցնում էին ու գնում տուն՝ դրանով հաղորդում տան մյուս անդամներին:

Քահանան կամ քահանաներն իրենց դպիրների հետ եկեղեցուց ուղղակի գնում էին երեցփոխանի տունը: Այդտեղ հանդիսավոր տընօրհներ էին կատարում և օգտվում ճոխ սեղանից: Հասանելիքը ստանալուց հետո քահանան մի դպիրի կամ ժամկոչի հետ սկսում էր տընօրհները, հերթականությամբ, տուն առ տուն մտնելով, այլևս առանց հաշվի առնելու տնատերերի տնտեսական դրությունը: Ամեն գնով, ըստ ընդունված սովորության, քահանան աշխատում էր տնօրհներն այդ օրն ավարտել:

Հաջորդ օրը մեռելոց է: Հավարտ ժամերգության քահանա, դը-

պիրներ, ժողովուրդ՝ դուրս են գալիս ու անցնում գերեզմանատուն: Ընդհանուր կարգով օրհնում են ամբողջ գերեզմանատունը՝ իր բոլոր գերեզմաններով: Ժողովուրդը բավարարված է գգում:

գ. *Հովնան Մարգարե:* «Ըստ ավանդության, ժողովուրդը նորից չարացավ և իր Աստծուն մոռացավ: Նիմվե քաղաքի բնակչությունը հատկապես Աստծուն բոլորովին ուրացավ: Աստված Հովնան Մարգարեին հրամայեց գնալ Նիմվե և իր քարոզներով ու վարքով ժողովրդին դարձի բերել: Հովնանը չկամեցավ հնազանդվել, փորձեց փախչել: Նավ մատեց ու չթաքցնելով, որ փախչում է Աստծուց, խնդրեց նավապետից, որ իրեն Մերսին հասցնի Տարսոն գնալու համար: Բաց ծովում ուժեղ քամի է բարձրանում, նավը ընկնում է խորտակվելու սպառնալիքի տակ: Նավաստիները ճարահատյալ սկսում են բեռները ծով թափել, մինչ Հովնանը քնած էր նավի ամբարներում: Բամին գնալով սաստկանում է. ծովը գցելու բան չի մնում, նավաստիները փորձում են նավը դեպի ափ ուղղել, բայց՝ ապարդյուն: Բոլորը ծունկի են իջնում, որպես վերջին միջոց, խնդրում են Աստծուց իրենց խնայել, բայց Աստված չի լսում: Նավապետը գնում է Հովնանին զարթեցնում ու ասում, որ ինքը ևս իրենց միանա, աղոթի, որ Աստված լսի նրանց ձայնը: Հովնանն անմիջապես հասկանում է գործի էությունը և ասում, թե Աստված բարկացել է ի՞ր վրա, որ այս բոլոր դժբախտությանց պատճառն ինքն է և առաջարկում է, որպես մեղավորի, իրեն ծովը գցել: Նավապետն ու նավաստիները հրաժարվում են Հովնանի պես մի սուրբ մարդու ծովը գցել Աստծո բարկությունն ավելի ևս չգրգռելու համար, բայց ծովը գնալով ավելի է կատաղում: Որպեսզի տարակուսանքները շրջանցվեն և իրենց մեղքերն ավելի չծանրացվեն, նավապետը կարգադրում է վիճակ գցել, որպեսզի մեղավորը հայտնաբերվի ու նրան էլ ծովը գցեն: Վիճակը Հովնանին է ընկնում: Նրան ծովն են գցում և, ո՛վ հրաշք, ծովն անմիջապես խաղաղվում է: Հովնանին կուլ է տալիս մի կետ ձուկ: Նա ձկան փորում ծնրադրում, զղջում է, գիտակցելով իր մեղքը, և ներում է խնդրում: Աստված ներում է, հրամայում կետ ձկանը, որ Հովնանին ափ «թքնի»: Հովնանը գնում է Նիմվե՝ քարոզչության:

Առաջավորաց պատի շաբաթվա ընթացքում, ի նշանավորումն

Հովնան Մարգարեի այս արկածախնդրության, մուսալեոցիները փոխինձով քումբա են պատրաստում:

Քումբան փոխանձից պատրաստված խմորի գունդ է՝ կլոր, տափակեցված: Մոտ 10 սմ հաստությամբ գլանաձև այդ խմորագնդի երեսը բաժանում են այնքան մասերի, ինչքան մարդ կա ընտանիքում: Եթե ջահել, նշանված տղա կա տանը, հաշվի են առնում, մի բաժին ավելի: Այդ բաժիններն անվանում են ընտանիքի ունեցվածքի մասերով՝ տնով, դովլաթով, թափառանով, արտով, հրացանով, լծկան եզներով, կովը՝ իր հորթով և այլն: Յուրաքանչյուր բաժնի երեսին այդ մասերը խորհրդանշող մի փոքր իրով՝ մի պղնձադրամով, ցորենի հատիկով, կոտորակի հատիկով, մաքուր շորի ծվեկով, գունավոր թելով և այլնով նշում են: Այս խորհրդանշերը, բաժնի երեսին բացած փոքրիկ փոսիկի մեջ դնելով, վրան խմոր քաշելով, թաքցնում են: Ապա կանաչ-խոշոր, թարմ տերևներով փաթաթում են քումբան, թեժ կրակի տաք մոխրի մեջ թաղում, կայծերը վրան քաշում: Այստեղից էլ ժողովրդական ասույթը. «Ամեն մարդ կայծը իր քումբայի վրա կքաշի»:

Այս շաբաթը նշանված աղջիկներիցն է: Կիրակի երեկոյան իրենց բաժին ճաշին շատ աղ պիտի գցեն, որպեսզի գիշերը պապակեն ու նշանածին երագում տեսնեն: Հետո՝ երկուշաբթի, երեքշաբթի և չորեքշաբթի, եօրյա ծոմ պիտի պահեն, մինչև որ չորեքշաբթի երեկոյան իրենց ապագա սկեսուրը գա մի պղնձադրամով կամ արծաթադրամով և այլ նվերով, ձեռքը համբուրել տա և թույլատրի ճաշել:

Նշանածի համար սահմանված բաժնի մեջ կամ ոչինչ չէին դնում կամ էլ պայմանավորված մի բան էին դնում, որպեսզի թյուրիմացություն չստեղծվի, որովհետև ընտանիքի յուրաքանչյուր անդամ այդ օրն իր բաժինով հպարտանում և ուրախանում էր: Դովլաթով՝ տան բարի բախտով, բաժնի տերն ամենաերջանիկն էր:

Նշանված աղջիկների գերագույն երջանկությունն էր իրենց ապագա սկեսուրի ձեռքը համբուրելը և եօրյա ծոմապահությունից հետո նվերներ ստանալը:

Այդ գիշեր Ս. Սարգիսը ման է գալիս գյուղի մեջ, ծխնելույզներից իջնում-կոխկրտում է քումբայի վրա: Այսպես հերթականությամբ նա այցելում է ոչ միայն գյուղի բոլոր տները, այլև բոլոր գյուղերն ու քաղաքները: Եվ այս բոլորը՝ մի գիշերում: Ժողովուրդը սրբացրել է Ս.

Սարգսին: Նա գորավար էր, որովհետև կազմակերպեց քառասուն մանկանց խումբը և թշնամուն ստիպեց նահանջել: Նա միշտ ձիով է պատկերված, որովհետև նրա առասպելական ձին փախցրեց և՛ իրեն, և՛ իր սիրած աղջկան: Բայց մինչև օրս ոչ ոքի մտքով չի անցնում, թե Սարգիս գորավարը իր ձիով ինչպե՞ս ծխնելույզից պիտի իջնի, քումբայի վրա պիտի կոխկրտի և նույն ճանապարհով էլ դուրս պիտի գա:

Քումբան ուտելն այնքան հետաքրքրական չէր, ինչքան նրա հետ կապված ուրախությունը: Բացի նշանված աղջիկների ուրախանալուց, ուրախանում էին և երեխաները: Առավոտյան, թեթև նախաճաշից անմիջապես հետո, մայրիկը սկստեղի վրա դրած քումբան սեղան էր բերում: Հանդիսավոր կերպով դանակով այն կտրատում էր և տան ամենափոքրին ասում էր՝ ջոկի՛ր: Սա վերցնում էր իր կտորը, ամմիջապես հարձակվում Ս. Սարգսի ձիու պալտի «հետքի» վրա: Եթե ինքը չէր կարողանում այդ դրոշմը քանդել, հայրիկը կամ մայրիկն էին քանդում, տակից երեխայի բախտը հանում, տալիս նրա ձեռքը: Այսպես, եթե բաժնի մեջ արտն էր, ապա այդ բաժնետերն ամբողջ տարին պիտի մյուսներին կերակրեր, եթե հրացան էր ընկել, ապա նա էր ընտանիքի պաշտպանը. սա հպարտանում էր իր նոր պաշտոնով, եթե դովլաթն էր՝ բաժնետերը պիտի հովանավորեր մյուսներին: Այսպես, յուրաքանչյուրի բաժին-բախտը տիրոջը նոր անելիքներ էր հանձնարարում, և յուրաքանչյուրը իր պաշտոնով հպարտանում էր:

դ. Բարեկենդան: Պնրգընդընքը (Բարեկենդան) հավատացյալներից ամեն ինչ ուտել թույլատրող ժամանակաշրջանն է: Այն տևում է երկու շաբաթ:

Բուն Բարեկենդանին նախորդող շաբաթվա ընթացքում սկսվում էր հատուկ այդ նպատակով պահված մսատու անասունների (խոյ, նոխազ, հորթ) մորթը: Սա այնպիսի սովորություն էր, որ ամեն ընտանիք պարտադիր կարգով հարգում էր՝ թեկուզ ուլ մորթելով:

Բարեկենդանը ժողովրդի կողմից սիրված տոն էր. նախ՝ երկար էր տևում (երկու շաբաթ), երկրորդ՝ յուրաքանչյուրի տանը մորթ էր կատարվում, որը հազվադեպ էր, և երրորդ՝ ոչ աշխատանքային շրջան էր, որի ժամանակ մարդիկ միայն կերուխումով էին զբաղվում:

Երկրորդ շաբաթվա հինգշաբթի օրը հնրբցուդուց ուր (հարբեցողների օր) էր կոչվում: Դա վարդանանց տոնն էր: Այդ օրը պատա-

րագ էր մատուցվում, և քահանան տարվա միակ օրը հայրենաշունչ քարոզ էր խոսում, դրվատելով, փառաբանելով Վարդանի, Ղևոնդ Երեցի հազար երեսուն և վեց վկաների անձնագրոն նվիրաբերումն ու հերոսությունը, շեշտում եկեղեցու կողմից նրանց սրբերի կարգը դասելու խիստ արդարացի որոշման հաստատումն ու տարեցտարի ամբողջումը: Այդ օրը համարյա ոչ ոք աշխատանքի չէր գնում, գնացողն էլ շուտ վերադառնում էր: Քահանայի քարոզից բոլորն էլ, հատկապես տղամարդիկ, հոգով գինովանում էին: Երեկոյան կազմակերպում էին կերուխում, հավաքական խաղեր: Ժողովրդի կողմից այդ տոնին նվիրված հատուկ երգեր չունեինք, բայց ամեն մարդ իր իմացածը պատմում էր մյուսին: Այնպես, որ այդ տոնի իմաստը գիտեր նույնիսկ 6-7 տարեկան երեխան: Այդ օրը դպրոցները փակ էին լինում: Դպրոցական աշակերտները «Վարդանանաց պատերազմ» էին փորձում խաղալ, բայց որովհետև ոչ ոք պարսիկ լինել չէր ցանկանում, այդպես էլ այդ ցանկությունը մնում էր անկատար:

Կիրակի օրը կազմակերպում էին դիմիքը ընձել (տանիք բարձրանալ): Գոմերի հողածածկ տանիքները հարթ էին լինում: Կերուխումի սիրահարները բարձրանում էին տանիք, փոում քիլիմներ (խսիրներ), բացում սուփրան, մեջտեղը տնկում օղու շշերը, բերում զանազան խորտիկներ, խորոված, պանիր և այլ ակրատներ ու սկսում խրախճանքը:

Նրանց միջից ընտրում էին մի «թագավոր», հազցնում գնչուի շորեր, գլխին ինչ-որ թագ դնում ու նրան տալիս մի «վեզիր»: «Թագավորը» դատ-դատաստան էր անում ու ամրացնում իր «իշխանությունը»: Անհնազանդներին դատի էր կանչում, խիստ «վճիռներ» արձակում և տուգանում մեկ շիշ օղիով: Եթե փողոցով անցնում էր մի անծանոթ անձնավորություն, անմիջապես երկու «ուստիկան» էր ուղարկում և «ձերբակալում» ու «ատյան կանչում»: Մեղադրյալը նախ մեղավոր էր այդ փողոցով անցնելու համար, երկրորդ՝ չներկայանալու համար և երրորդ՝ այդ օրը գրպանում մի շիշ օղի չունենալու համար: «Տուգանվում» էր մի շիշ օղիով: Եթե «տուգանքը» կես ժամից տեղ չհասներ, ոչ միայն ամբողջ օրը «բանտարկված» պիտի մնար, այլ և մեկ շիշը՝ երկու պիտի դառնար. իրավունք չունեի չեմուչում անելու: Տուգանքը սուսիկ փուսիկ պիտի «մոծվեր». այլապես ամբողջ գյուղում կխայտառակվեր

որպես կծծի, ժլատ: Ոչ ոք չէր հոժարի այդ անարգանքին արժանանալ: Ընդհակառակը, մարդիկ աշխատում էին ժամանցի մեջ ընդգրկվել և հաճույքով կրում էին այդ «պատիժը»:

Ըմբռնաբարտը դարձել էր հուշ: Ժամանակին շրջակա թուրքերը գալիս էին մրցման, բայց վերջերս այդ սովորույթը դադարել էր:

Մյուս կողմից՝ կանայք կազմակերպում էին շուրջպար, որի մասին կխոսվի «Ժամանց» ենթագլխում:

Մի կարևոր հանգամանք ևս: Դաշտային Սվեդիան ամբողջությամբ ակեհներով էր բնակեցված և ուներ մի փոքրիկ թուրքական գյուղ՝ Գաբաբլը: Արաբախոս տարրը շատ էր, բայց մերոնք ավելի թուրքերենին էին տիրապետում, քան՝ արաբերենին: Գիտեինք թուրքերեն ավաչներ (երգեր), իսկ արաբերեն՝ ոչինչ: Մեր լեզուն ու բարբերը շատ էին ազդվել թուրքերի հարևանությունից, իսկ արաբերեն ոչինչ կամ համարյա ոչինչ չունեինք: Սա բացատրվում է նրանով, որ ակեի թաթերը շատ ցածր էին իրենց մշակույթով, քան՝ թուրքերը:

Բարեկենդանի ամենամեծ հետաքրքրություններից մեկը աքլորանշանն է: Հարյուր մետրի վրա մի աքլոր էին կապում ցցից: Կոտորակի փոխարեն հրացանը լցնում էին գնդակով և կրակում: Յուրաքանչյուր կրակոց արժեր ինչ-որ գումար: Դիպուկ կրակողը աքլորին տանում էր:

Կիրակի երեկոյան, Մեծ պասի նախօրեին, երեկոյան ժամերգությունից հետո բոլոր երիտասարդները դուրս էին թափվում փողոց հրացաններով: Եվ սկսում էր հրացանաձգությունը: Սա տևում էր մինչև արևամուտ, որից հետո՝ լռություն:

Այդ օրը մսալի և յուղալի բոլոր ճաշերը պետք է սպասվեին: Առաջին երկուշաբթի օրը երեխաներին թույլատրվում էր պասը խախտել:

Կաթն ամբողջությամբ դառնում էր կարագ, ժածիկ, չորթան և այլն:

Բարեկենդանին «վոնդում» էինք, հրավիրում՝ Մեծ Պասին:

ե. Մեծ Պաս՝ Մեծ Պահք: Մեծ պասը կոչվում էր և Աղուցք: Տարվա ամենաերկար ծոմապահության ժամանակաշրջանն է: Հասկանալի է, ծոմապահությունը միայն գիշերը մեկ ժամ՝ ճաշ ուտելն է: Ցերեկը ջուրն անգամ անթույլատրելի է: Աքլորականչերի մեջտեղում՝ աղամամութին, ուտել չի կարելի:

Առաջին երկուշաբթի օրը հատիկ էին խաշում: Հատիկը բաղկացած էր լինում ցորենից, բակլայից, սիսեռից: Ընթրիքից հետո հատիկը հյուրասիրության համար էր առանձնացվում: Հատիկը համարյա ամեն տան համար պարտադիր էր:

Այս երկուշաբթին հատկացված էր մաքրությանը: Բոլոր ամանները՝ պղնձյա, հախճապակյա, ճենապակյա, ճնարակված և այլն, եռացրած օճառաջրով պիտի լվացվեին: Հնարավորության դեպքում պղնձյա ամանները կլայեկվում էին, որպեսզի «գեֆքի» (ախորժակ) համը-հոտը չգա: Ապա կոճոճքը՝ մսեղեն, յուղալի և այլ բքք (պահք) մնացուկ կերակուրները երեխաները պիտի սպառեին, ինչպես վերևում ասվեց: Եվ սկսվում էին ակլատիզի յավան (առանց թացանի), աղ ու հացի, միհարելու, իսկական ապաշխարանքի օրերը, և այն էլ՝ աշխատանքային ծանր օրերին: Գյուղացին, շերամաբուծության հետ առնչված, արևածագին էր լծվում աշխատանքի և արևամուտին աշխատանքը թողնում, ընթրիքի նստում: Հագիվ գդալը թողած՝ անկողին էր մտնում արևածագին զարթելու համար: Եվ այսպես, երկար ու ձիգ շաբաթներ: Բայց մարդիկ այն չէին զգում և չէին էլ տրտնջում: Համընդհանուր երևույթ էր: Շերամաբուծության նախապատրաստական օրերն էին: Շատերն առաջին շաբաթից արդեն սկսում էին քոչել՝ տեղափոխվել շերամատները:

Միջինը: Սա կոչվում էր անդուց կիս (աղ ու հացի, Մեծ պասի կեսը): Այս օրը երկրագործը, մյուս աշխատանքները թողած, գնում էր արտերը ստուգելու՝ վաղվա բերքի հուսադրությամբ ուրախանալու: Այս օրը նշանավորվում էր աղցուց կլուրով աղուհացի քուֆթայով: Քուֆթայի արտաքինը ձավարով և կարտոֆիլով էր լինում, իսկ միջուկը՝ ոսպ, սիսեռ ու սոխառած: Սկեսուրներն այցելում էին իրենց հարսնացուներին՝ նվերներով ուրախացնելու:

Այդ օրը կանայք խուսափում էին լուրջ գործ՝ հատկապես լվացք անելուց, առավել ևս գլուխ լվանալուց: Եվ սա այն պատճառով, որ, երբ Քրիստոսն անցնելիս է լինում փողոցով, մի կին մազերը՝ գլուխը, լվանալով է զբաղված լինում և անուշադրության է մատնում Քրիստոսի անձը: Կինը ուշ է գլխի ընկնում և շատ է դառնանում, որովհետև նա կորցրել էր իր ցանկությունն իրականացնելու առիթը:

գ. *Ծաղկազարդ (Չարգարտություն)*: Սա բոլոր հասակի մարդկանց

տոնն էր: Մեկ շաբաթ առաջ նորափեսաները մտքներին դնում էին, թե որտեղից պիտի ձիթենու մեծ ճյուղեր կտրեն, շալակեն, բերեն եկեղեցի: Դա մի տեսակ տնաքանդություն էր, ոչ ոք ոչինչ չէր կարող անել: Պտղատու ծառը կիսատ-պուստ էր դառնում, բայց սովորությունը սովորություն էր:

Ձիթենու ճյուղերը բերվում էին եկեղեցու ատյան: Քահանան կարդում էր Յուդաքերի Ավետարանի այն գլուխը, որտեղ պատմվում էր Քրիստոսի Երուսաղեմ մուտքի մասին: Երբ հասնում էր այն տեղը, ուր ասվում է, թե ճանապարհի եզրին հավաքված ժողովուրդը ձիթենու ճյուղերը կտրտում, ծածկում է ճանապարհը, որտեղով անցել էր Քրիստոսը՝ ավանակի վրա նստած, որպես խորհրդանշական գործողություն, մի ճյուղ էր կտրում: Դա ազդանշան էր. ժողովուրդը հարձակվում էր ձիթենու ճյուղերի վրա և յուրաքանչյուրը մի փոքրիկ ճյուղ էր կտրում: Մեկ րոպեում ձիթենու մեծ ճյուղերը փշրանքների էին վերածվում և հայտնվում կանանց գլխին, կրծքին կամ տղամարդկանց ձեռքին:

Եկեղեցին կամ ժամերգությունն այդ պահին կորցնում էին իրենց հմայքը: Ամեն ոք, զինված զարգարտությամբ, գնում էր տուն, մի տերև դնում ալյուրի պարկի մեջ, մի տերև՝ ցորենի ամբարի մեջ, մի տերև՝ դռան վերևում, մի տերև կամ ճյուղ՝ շերամատան դռան վերևից կամ ներսում՝ բաւթայի երևացող գլխին: Հատկապես չար աչքը խափանելու համար ամեն տեղ մի տերև՝ զարգարտությամբ, պիտի դրվեր:

է. *Չարչարանքի Ծաբաթ կամ Ավագ Ծաբաթ*: Ծաբաթվա բոլոր օրերը ավագ էին: Սակայն գյուղացին չէր կարող, իրավունք չունենալով, օր աշխատանքից կտրվելու:

Ուտնվա: Հինգշաբթի օրը յուրահատուկ նշանակություն էր ստանում: Ով աշխատանքի էր գնացել, կեսօրին վերադառնում էր, լվացվում, մաքրվում, պատրաստվում եկեղեցի գնալու: Կարագ տանելը կամավոր էր, բայց սովորաբար տանում էին:

Ժամերգության կարգից հետո քահանան հանդերձավորվում էր պատարագի զգեստներով, ջրով լի կոճքը դնում էին նախագավթում: Քահանան ծունր էր դնում, մի ղենջակ վերցրած՝ լվանում էր մի տղա երեխայի արդեն իսկ լվացված ոտքը, ղենջակով սրբում-չորացնում, ապա մի մատով կարագ քսում ոտքին, խաչակնքում ու արձակում:

Լվացվողը կաղալով դուրս էր գալիս եկեղեցուց, սպասում էր ոտքի կարագը չորանալուն, որպեսզի ոտնամանը հագներ կամ էլ մինչև տուն կաղալով էր գնում:

Ինչպես Քրիստոսը լվաց իր աշակերտների ոտքերը, նույնպես և քահանան կատարում էր այդ խորհուրդը: Այս գործողությամբ Քրիստոսը խոնարհության օրինակ է տվել իր աշակերտներին: Եվ իրոք, ամեն ոք, եկեղեցուց դուրս գալով, իրեն թեթևացած էր զգում, և եղբայրացած էին լինում առավել քան երբեք: Մոռացվում էին ամեն քեն ու ոխ, մեկ սիրտ, մեկ հոգի էին դառնում:

Այդ օրը սոխ-սխտորի՝ գծրվալիլը (կծու) օրն էր: Այդ գիշերը Քրիստոսի մատնության ու չարչարանքի գիշերն էր: Ամեն տուն բաղարջ հաց պիտի պատրաստեր: Բաղաջ հացն առանց թթխման էր, եփվում էր սաջի վրա: Այդ օրվա պաշտոնական ընթերիքն էր բաղարջ հացը, սոխն ու սխտորը, որպեսզի Քրիստոսի չարչարանքների պատմությունը, «Ավետարանների» ընթերցմամբ լսելիս, կարողանային հեշտությամբ լաց լինել:

Մատնություն ու չարչարանք: Ուշ գիշերին ամեն մարդ եկեղեցի էր ուղղվում, շուտ գնացողը մոտիկ տեղ էր գրավում: Մեր եկեղեցիները վերնատուն չունեին: Կանաչ կանգնում էին հետևում, տղամարդիկ՝ առջևում: Ժողովուրդը ցրված էր լինում շերամատները, գյուղերում քիչ մարդ էր լինում, քանի որ շերամատները թթաատաններում էին գտնվում: Ժողովուրդը երբեմն սար ու ձոր էր կտրում այդ գիշեր եկեղեցի գալու համար: Հետևաբար, իրար ձայն տված լինելով, եկեղեցի գնալը կանոնավոր երթի բնույթ էր կրում: Երեխաների համար առանձնահատուկ ուրախություն էր գիշերվա «ճամփորդությունը». ոչ ոք հոգնածություն չէր զգում:

«Ավետարանների» ընթերցման պահին ժողովուրդը, լսելով Քրիստոսի մատնությունը Հուդայի կողմից, Քրիստոսի մեկուսի աղոթքը, հատկապես այն հատվածը, ուր ասվում է. «Տէ՛ր, անցո յինէն զբաժակս, զի հոգիս հոժար է, բայց մարմինս՝ տկար», այդքանը հասկանում էր և հոնգուր-հոնգուր լաց էր լինում: Քանի որ հայրս՝ Քաբուսիե գյուղի Տեր Մաթևոս քահանան, այդ բոլորը մեր բարբառով էր մատուցում, որպեսզի ունկնդիրներն ընկալեն:

Ժողովուրդը, ներշնչված կրոնական մոր ու հփոք զգացումներով

և հոգեպարար տրամադրությամբ, եկեղեցուց դուրս էր գալիս և ուղղվում դեպի շերամատներ՝ շատ մեծ պարտականություն կատարած մարդու գիտակցությամբ: Հետդարձի ճանապարհորդությունը շատ ավելի հաճելի էր լինում, հատկապես, երբ լիալուսինն իր կլոր սկավառակով արծաթագոծում էր շրջակա սարերն ու ձորերը: Եվ մայրիկներն իրար հետ քչիչալով ասում էին. «Ղուրբուն թըննում քիզ, Դե՛ր Ասդուծ. իշիցըք հալա, լուսընլայսն է զՔրսդէյս միր հիդ բարաբուր իլուց. սիվ իզար քնրծձը գլխայն» (Մատաղ լինեմ, քեզ, Տէ՛ր Աստված, տեսեք նույնիսկ, լուսինն էլ մեզ հետ միասին Քրիստոսի համար լաց է լինում. սև քող է գցած գլխին)՝ ակնարկելով լուսնի շուրջը գոյացած ծիածանային օղակը:

Հաջորդ օրը՝ ուրբաթ, Քրիստոսի թաղման օրն է: Եկեղեցում քիչ մարդ էր լինում. աշխատանքից չէին կարող կտրվել: Այդ իրիկունը երեխաները ուրախանալու առիթ ունեին: Մայրիկները հավկիթ պիտի ներկեին վաղվա համար: Այդ նպատակով նրանք սոխի կնեպ էին հավաքում նախօրոք և հավկիթի հետ դնում եփում: Ծարպիկ մայրերը կամ տղաները, ձվի վրա անթափանց ինչ-որ երիզ էին փաթաթում, ներկված ձուն սպիտակ նախշավոր էր դառնում:

Անհամբեր երեխաներն առավոտից գալիս էին եկեղեցու բակ հավկիթ գրքանըցընիլա (կովեցնելու): Ջարդված ձուն ջարդողինն էր: Պաշտոնական օրը կիրակին էր, բայց ո՞վ համբերություն ուներ: Մեր մայրիկները մեզ ստիպում էին սպասել, բայց ձուն գրպանումդ, ո՞նց սպասես: Հաջորդ առավոտ, եկեղեցի գնալիս, աղջիկները երեսները լվանում էին ծաղկամանի ջրով:

ը. *Ս. Զատիկ*: Զատիկը նշանակում է տոն, ուրախություն: Հավանաբար այս տոնը ևս, ինչպես մեր տոներից շատերը, հեթանոսական շրջանից մնացած պիտի լինի, և մեր եկեղեցին՝ իր նպատակներին է ծառայեցրել: Զատիկի մասին մեր ժողովուրդը մի բան գիտե, եկեղեցին տոնում է՝ ուրեմն պետք է տոնել. ինչպես և կարմիր հավկիթի մասին համոզիչ տվյալներ չունենք:

Այս բոլորի մասին Թորգոմ պատրիարքը ևս հետուն գնացող հետազոտություններ է կատարել, բայց նա չի կարողացել որոշակի բան ասել և գալիս է հետևյալ եզրահանգման. «Համենայն դեպս, սա պետք է եղած լինի անուրը հետազային բոլորովին մոռացված հին հայկա-

կան դիցաբանութենէ տոնի մը, որ, հավանաբար, տեղի կունենար գարնանակգրին, ինչպէս ցարդ կկատարվի եգիպտացվոց մէջ՝ ճիշտ Ջատիկի Բ օրը (Օամ էլ Նեսիմ) և ուր կգեմվին առաջին անգամ նորածին գառնուկները»²:

Մենք՝ երեխաներս, փորձում էինք երկնքում ինչ-որ սրբի կամ Բրիստոսին տեսնել: Արևի ասեղնահարող ճառագայթներից նեղված՝ կկոցում էինք մեր աչքերը տեսնելու համար ինչ-որ բան, ոմանք ձևացնում էին, թէ տեսնում են, շատերը՝ ոչինչ չէին տեսնում: Մի մասն էլ հուսահատորեն շարունակում էր մայել երկնքին՝ անպայման մի բան տեսնելու հույսով:

Հարության տոնն աշխատանքների այնպիսի մի եռուն ժամանակաշրջան էր, երբ բացի կարմիր հավկիթ «կովեցնելուց» (սա համընդհանուր և ընտանեկան բնույթ էր կրում), ոչ մի ուրախ բանի մասին գյուղացին չէր կարող մտածել: Ամենամեծ հաճույքը՝ մեծ երկյուղածությամբ և խոր հավատքով գիշերը շերամատներից եկեղեցի գնալն էր, հատկապէս երեխաների համար:

Թ. *Կանաչ և Կարմիր Կիրակիներ*: Ջատիկն ընկնում է գարնանը (մարտի 22-ապրիլի 25): Հաճախ այնպէս է պատահում (դա կախված է այդ թվականի տարեգրից), որ գարունը նոր է սկսում իր զարթոնքն ապրել: Ջատիկի տոնական ազդեցությունը շարունակվում է մինչև հաջորդ կիրակի՝ կրկնազատիկ: Մարդկանց հետ կարծես բնությունն էլ է ուրախանում զարթոնքով: Հաջորդ կիրակին՝ կանաչն է: Ջատիկից արդեն անցել է երկու շաբաթ, և ամբողջ աշխարհը կանաչել է ու մարդկանց բարիք է խոստանում: Գյուղացին իր բազմազբաղ վիճակը մի կողմ թողած՝ հրճվում էր ի տես այս համատարած հրաշալիքին: Բրիստոսի հարության հետ կապում էր նաև բնության հարությունը:

Կանաչ Կիրակին հաջորդում էր Կարմիր Կիրակին: Դա համընկնում էր շերամաբուծության ամենաեռուն աշխատանքային օրերին: Ինչքան էլ բնությունը մեծ-մեծ քայլերով դեպի իր գեղեցկագույն տեսքը ընթանար՝ հասունանալով, սակայն գյուղացու հրճվանքն ու ուրախությունն աննկատ էին անցնում, ընդհուպ այն պահը, երբ հոգնությունը մեղմելու համար հայացքը, հիացմունքով չորս կողմն էր ածում

ու բացականչում. «Փա՛ռք քիզ, Ասդու՛ծ, տօ՛ն խնդիր իղէյր» (Փա՛ռք քեզ, Ասքվա՛ծ, դու միշտ մեզ համար պատրաստ եղիր):

Ժ. *Համբարձում*: Ս. Ծննդից ու Ջատիկից հետո մյուս տոներն անշուք էին անցնում: Համբարձման տոնի ժամանակ հատուկ միջոցառումներ չկային: Երեխաները պատարագից ու մի փոքր մախանաշից հետո ցրվում էին այգիներն ու մոտակա անտառաեզրերը՝ ծաղկեփղնձեր կապելու: Աղջիկները ծաղկեփնջերով գլուխն ու կուրծքն էին զարդարում, իսկ տղաներն իրենց քույրերին կամ մայրիկներին էին նվիրում:

Ժա. *Հոգեգալուստ և Վարդավառ (Վարդավոր)*: Հոգեգալուստը բոլորովին աննկատ էր անցնում: Վարդավառն էր (Վարդավոր կամ վարդըվոր, վարդիվոր), որ մի քիչ ոգևորում էր ջահելներին:

Վարդավառը Բաբուսիեում ու Խղըրբեկում յուրահատուկ կերպով էր նշվում: Բաբուսիեում երեխաներն իրար վրա ջուր ցանելով էին բավարարվում: Մյուս կողմից, ինչպէս արդեն նշել ենք, ընտանիքներն իրար հետ մախօրոք պայմանավորվում էին Ս. Մարտիրոսի վանքը բարձրանալու ու այնտեղ մատաղ կատարելու համար: Ժողովուրդն այդտեղ էր դիմում շաբաթ երեկոյից: Ինքնըստինքյան հասկանալի էր, որ գիշերը երգ ու պարով էին լուսացնում: Հարիսան և այլ համադամ կերակուրները (մսով) մինչև առավոտ զրթզրթում էին ու եփվում: Հավարտ պատարագի քահանան ընդհանուր կարգով վանքի դռնից օրհնում էր մատաղն ու մատաղակերներին, և ամեն մարդ «սեղան» էր նստում:

Հետդարձի ճանապարհին ժողովրդի մեծ մասն այցելում էր նույնանման Ս. Մարտիրոս կոչվող փոքրիկ քարայր-սրբատեղին, որտեղից բխում էր մի շատ փոքր ջուր-ակ, որը դառնում էր առվակ: Ուխտավորներն այդ ջրից խմում էին, ինչ-որ աղոթք մրմնջում, ապա թփերի ճյուղերից կախում գույնզգույն ծվեններ, թելեր:

Խղըրբեկում այլ կերպ էր լինում: Գյուղի միջից մի բավական մեծ ջուր էր բխում: Այդ ջուրը մի քանի մետրի վրա ճապաղվում էր, ժողովուրդը մի կողմից մյուսն անցնելու համար քարերի վրայից ուստոստելով էր անցնում: Կողքին մի սոսի կար, որը նշանավոր էր ոչ միայն մեր, այլև մոտակա շրջաններում: Բավական է ասել, որ այդ ծաղր հովանավորում էր մի քանի անհատ մարդկանց սրճարաններ: Բազ-

² Թորգոմ Պատրիարք, Սուրբք և տոնք, Երուսաղեմ, 1939, էջ 292:

մաթիվ ու բազմատեսակ թռչուններ էին պատսպարվում նրա ճյուղերի արանքում: Ժողովրդական ժամանցի ամենահարմար տեղն էր այդ:

Ժամերգությունից հետո սուսըդիեն (սոսու տակը) աշխուժանում էր: Գյուղում երկու թմբուկ կար՝ անբաժան զուռնայով: Թմբուկը մեջտեղ էր գալիս: Միակ խմիչքն օդին էր, որն ավելի էր աշխուժացնում, համարձակություն տալիս: Մարդիկ ուրախանում էին, յուրաքանչյուրն իր ձևով: Ջուր ցանելն ու ցանվելը ջահելների ու միջին հասակի մարդկանց համար ընդհանուր բնույթ էր կրում: Ծափ, ծիծաղ, ուրախություն, հրմշտուք ու ապա՝ ջուրը: Բարեբախտաբար ջուրը ծանծաղ էր, միգչև ծունկը չէր հասնում, բայց ոտնամանի, կոշիկի մասին մտածել չէր լինի: Ոչ ոք ոչ ոքից չէր նեղանում. այդտեղից անցնել չէր լինի՝ առանց ջուրն ընկնելու:

Բոլոր գյուղերում ամենուրեք երեխաների ու աղջիկների համար բացառիկ օր էր Վարդավառը: Գյուղերի մերձակայքը ցանցված էր լինում խայտաբղետ, հատկապես վառ կարմիր շորեր հագած էակներով: Բնությունը փառաբանվում էր յուրահատուկ ձևով:

Մարդիկ վերանում էին իրենց առօրյա հոգսերից: Ծափած օր էր:

Ժբ. Վերափոխումն Ս. Աստվածածնի: Այս տոնը Հաջի Հաբիբլիի և Բիթիասի համար Օհան Ոսկեբերանի օրն էր: Այստեղ ուխտագնացությունը ընդհանուր բնույթ էր կրում: Տեղի էին ունենում հար և նման մատաղային ծիսակատարություններ՝ մատաղօրհներ, պատարագ, խրախճանք, ուրախություն, ավանդական հարիսա՝ անբաժան դիող զուռնայով:

Մյուս գյուղերում այս տոնը կոչվում էր նաև «Խաղողը Զանգ» (Խաղողի Զատիկ): Ծաբաթ օրվանից ամեն մարդ մի կողով ընտիր խաղող պիտի տաներ եկեղեցի: Մինչ այդ, բացի երեխաներից, ոչ ոք իրավունք չուներ խաղող ուտել (դեռ թթու էր լինում և անհամ): Հավարտ պատարագի կատարվում էր խաղողօրհներ: Անհրաժեշտ է նշել, որ այստեղ խաղողը խորհրդանշում էր ամեն տեսակ պտուղմրգերը:

Բերված-հավաքված խաղողը խաղողօրհներից հետո պատկանում էր եկեղեցու սպասվորներին՝ քահանաներին: Սակայն սրանք օրվա ուտելիքն էին վերցնում, իսկ մնացածը բաժանում էին չքավորներին:

Ժգ. Ս. Խաչ (Խիչեյն Զանգ): Խաչվերացի տոնն առանձնահատուկ տեղ ու նշանակություն ուներ մուսալեոցու համար: Ս. Թովմաս կամ Թովմաս Առաքյալի ավերակ վանքը գտնվում էր Յողուն Օլուք և Հաջի Հաբիբլի գյուղերի միջև: Այդ կործանված վանքն ավելի ուխտատեղի էր, քան՝ հնություն: Դրա կառուցման և խոնարհման մասին ճշգրիտ տեղեկություններ չկային: Մեր ժամանակ հնագիտական հետաքրքրությունները լնացած վիճակում էին: Այնուամենայնիվ, վանքը Ս. Խաչի տոնին դառնում էր մի մրջնանոց և վերակենդանացած տեսք էր ընդունում: Յողունօլուքցին կամ հաջիհաբիբլիցին՝ Ս. Թովմաս ուխտի էր գնում՝ անպայման մատաղացու անասունով, ցորենով, ամաններով և անհրաժեշտ այլ մանրամասներով բեռնավորված: Այդ սրբավայրը Ս. Խաչի տոնին դառնում էր երկու մեծ գյուղերի՝ Յողուն Օլուքի և Հաջի Հաբիբլիի ու դրանց գյուղակների բնակիչների մի տեսակ կենտրոնը: Բայց, կարծես, նախաձեռնողը Յողուն Օլուքն էր: Թմբուկը և հարիսայի պատրաստությունը յողունօլուքցիներն էին տեսնում: Նույնը կատարվում էր Քաբուսիտում, որը բավական հեռու էր յողունօլուքցիների և հաջիհաբիբլիցիների Ս. Թովմասից: Հանդիսությունները կատարվում էին Վերին աղբյուրի կողքի թթաստանում:

Հետաքրքիր է նշել, որ մի քանի մանրամասնությունների մերձավորությամբ, հավաքական բնույթ կրող ուխտագնացությունը կամ խելլը (մատաղ) նույն ձևն ու բովանդակությունն ուներ: Դարերի ու հազարամյակների միատեղ կյանքը նույնացրել էր նաև նրանց ապրելակերպը:

Այսօր Հայաստանում՝ համայն հայության հայրենիքում, մուսալեոցիները, ելնելով դարավոր ավանդույթներից, անխտիր մասնակցում են ընդհանուր բնույթ կրող միջոցառումներին, որպեսզի սովորույթի, ազգասիրական և հայրենասիրական ոգեկոչմամբ իրենց լուծման ներդրեն համաժողովրդական ձեռքբերումներին: Բոլոր մուսալեոցիները՝ լինեն քաբուսեցի, յողունօլուքցի, թե՛ հաջիհաբիբլիցի, տոգորված են քաղաքացիության խոր զգացումով: Այս սկզբունքից մեկնելով, Մուսալեոն հերոսամարտի հուշարձանի մոտ ավանդական հարիսան բաժանելիս, նրանց մտքով երբեք չի անցնում խտրություն դնել մուսալեոցու և ոչ մուսալեոցու միջև: Քաղաքացին՝ քաղաքացի է, հայը՝ հայ:

Ժդ. Ս. Գևորգ և Ս. Հակոբ: Ս. Գևորգը եղել է նշանավոր զինվորական և զորավար: Քրիստոնյաներին հալածելու կայսեր հրովարտակը պատռելու համար դատի է տրվել: Դատարանում նա չի թաքցրել իր քրիստոնյա լինելը: Նրան տարել են կայսերական ատյան: Նա այնտեղ ևս չի ուրացել իր հավատը: Անլուր տանջանքների ենթարկելուց հետո նրան մահվան են դատապարտել:

Ս. Գևորգը միշտ ձիու վրա է պատկերված, որովհետև նա զորավար էր: Նա միգակահարում է վիշապին, որը խորհրդանշում է չարիքը: Ս. Գևորգն իր մահով սպանում է չարին:

Ս. Հակոբի տոնը տարվա ամենավերջինն է: Ծատ հարգի և հանրածանոթ սուրբ է: Նա խստակյաց մարդ է եղել: Ավանդությունն ասում է, որ Ս. Հակոբը քարոզչության համար մի բնակավայր է գնում: Քրիստոնյաներին հալածողները հարձակվում են այդ բնակավայրի վրա: Ս. Հակոբը ժողովրդին խորհուրդ է տալիս զինվել բիրերով, տապարներով, մանգաղներով և բարձրանալ տանիքների վրա: Թշնամին երբ մոտենում է, տեսնում զինված ժողովրդին, չի համարձակվում առաջանալ, որոշում է հալածանքը դադարեցնել ու հեռանալ: Ս. Հակոբը մինչ այդ վանք գնացած է լինում: Վանքում, այդ տարածամի՞ն Ս. Հակոբին վայել բան չեն գտնում, մի աքլոր են ունենում և այդ աքլորը մորթում են ու հարիսա պատրաստում, որի համար այդ տոնը կոչվում է Խորոզի հարիսայի տոն:

VII. Լ Ե Ջ ՈՒ Ե Վ Բ Ա Ր Բ Ա Ռ

Մուսալեռցին խոսում է իր բարբառով: Ինչքան էլ տարօրինակ թվա, 1915 թ. հեռուսամասից առաջ շրջանում քչերն էին խոսում թուրքերեն և շատ քչերը՝ արաբերեն: Այդ լեզուները գործածվում էին միայն անհրաժեշտության դեպքում: Ծագումնաբանության մասին խոսելիս մենք նշեցինք, որ Մուսա լեռում երեք տարբեր բարբառներ են խոսվում: Ակադ. Արարատ Ղարիբյանն այդ հաստատել է իր ուսումնասիրություններում:¹ Թեև դարերի, գուցե և հազարամյակների հարևանության հետևանքով կարող էին իրարից ազդված լինել:

«Սվեդիայի մեջ մտնող Քաբուսիե գյուղը ևս խոսում է մի առանձին բարբառով ..., բայց առ այժմ այդ շրջաններում (Քեսաբ, Սվեդիա, Բեյլան, Արամո - Գ. Գ.) մենք գտնում ենք հինգ ինքնուրույն բարբառներ, որոնցից նկարագրված են Քեսաբի, Սվեդիայի և Բեյլանի բարբառները: Այս պրակում նկարագրվում են Արամոյի և Քաբուսիեի բարբառները»:²

Երբ ես ծանոթացա ակադ. Ա. Ղարիբյանի հետ, Քաբուսիեի բարբառն ուսումնասիրելու առնչությամբ, նրան հուշեցի Յողուն Օլուքի բարբառի մասին ևս: Նա ոգևորվեց ու ցանկություն հայտնեց «այս գործից հետո» այդ բարբառով ևս զբաղվել, այնինչ՝ Տիգրան Անդրեասյանի «Քիսթինըզի լեզուն» տպագրության էր սպասում, որի հեղինակը դժբախտաբար, իր կենդանության օրոք չկարողացավ իր շնորհակալ գործի ավարտը տեսնել: Աշխատությունը խմբագրեց և հրատա-

¹ Ա. Ղարիբյան, Հայ բարբառագիտություն, Երևան, 1953, էջ 430-441:

² Ա. Ղարիբյան, Հայերենի նորահայտ բարբառների մի նոր խումբ, Երևան, 1958, էջ 7-8:

րակության հանձնեց Ա. Ղարիբյանի սան, Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի Հրաչյա Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի գիտաշխատող, մուսալեոցի Ալեքսանդր Փաշայանը:³ Մենք Ա. Ղարիբյանի կարծիքը չունենք «Քիսթինըզի» մասին, որին անդրադարձել է բեյրութահայ Հակոբ Թորոսյանն իր «Ակնարկ մը Մուսա լեռան (Սվեդիո) գավառաբարբառին վրա» աշխատության մեջ:⁴ Սակայն մի բան պարզ է, որ այդ փոքրիկ տարածքի վրա խոսվել են երեք տարբեր բարբառներ, իրենց ուրույն առանձնահատկություններով: Մեր բարբառների բառապաշարը նույնն է հնչյունաբանական մերձավորությամբ:

Մեր դպրոցներում բացի թուրքերենից ուրիշ օտար լեզու չէր դասավանդվում:

Մուսալեոցիները, օտարի ներկայությամբ, եթե ուզենային որ իրենց չհասկանան՝ մեր բարբառով էին խոսում ու իրար հարց տալիս՝ «Քիսթինին» լը՝ թը՝ յաբանջուայը» (Քրիստոնյա՞ է, թե՞ օտարական): Ելնելով այս հանգամանքից՝ Տ. Անդրեասյանն իր աշխատությունը անվանում է «Քիսթինըզի լեզու», և մյուս կողմից ապացույցներ է բերում հօգուտ «Քիսթինըզի» խնամիրության հյուսիսի և կովկասի հայկական և ոչ հայկական շրջանների լեզուների և բարբառների հետ:

Նախորդ էջերում մենք համակարծիք գտնվեցինք Տ. Անդրեասյանի հետ այն մասին, որ խնամիրություն կա Մուսա լեռան բարբառների և հյուսիսի (Հայաստան - Գ. Գ.) և կովկասյան հայկական և ոչ հայկական լեզուների և բարբառների հետ: Հ. Թորոսյանը ևս նույն կարծիքին է:

Տ. Անդրեասյանն իր գրքում Մուսա լեռան բարբառները և Մերձմիջերկրական հայ բարբառների, ինչպես և կիլիկյան մյուս բարբառների բառային տքնաջան համեմատություններ է բերում:⁵ Իսկ Ա. Ղարիբյանն իր ուսումնասիրությունից հանգում է շատ հետաքրքիր եզրակացության, հատկապես Քաբուսիեի բարբառի մասին. «...Քաբուսիեի բարբառը իր վրա կրում է երեք ճյուղի հետքեր (կը, կա, հա - Գ. Գ.): Չնայած այդ բոլորին՝ Քաբուսիեի բարբառը խառնուրդ բարբառ չէ, այլ ունի իր լեզվական կառուցվածքի ինքնուրույն սիստեմը,

ունի այնպիսի ինքնուրույն գծեր, որոնք Քաբուսիեի բարբառն առանձնացնում են որպես անկախ սիստեմ»:⁶

Մեր ծրագրից դուրս է բարբառագիտության մեջ խորանալը, ուստի բավարարվում ենք այսքանով:

³ Տ. Անդրեասյան, Սվեդիայի բարբառը, Երևան, 1967:

⁴ Տե՛ս ՀՄԼ, էջ 189-197:

⁵ Տ. Անդրեասյան, նշվ. աշխ., 1967, էջ 305:

⁶ Ա. Ղարիբյան, նշվ. աշխ., 1958, էջ 78:

VIII. Ժ Ա Մ Ա Ն Ց

Ժամանցի տեսակետից հարուստ չէր մուսալեոցին: Ի հարկե, խոսք անգամ չէր կարող լինել ուղիո-հեռուստատեսության, կինոյի, թատրոնի մասին (թատրոնը-թեատրան «անբարոյական» վայր էր), որոնք գոյություն չեն ունեցել: Անգամ ձայնապնակն ու գրամոֆոնն ասուպի անան են երևացել նախապատերազմյան շրջանում:

Եկեղեցական տոները ծառայում էին որպես ժամանցի պահեր: Մարդիկ հնարավորություն էին ունենում փոխալսելության, հյուրասիրության, նարդի խաղալու, թղթախաղով զբաղվելու: Ամեն անգամ առիթը օգտագործել ենք խաղերի մասին խոսելու: Այժմ մի քանի խաղերի անուններ՝

Ալըմիլնք, Ալուջիլնք, Լնբեյթ, Ուշ ադըմ, Ուղտի խաղ, Թուզ, Ըրք քուր, Խուրֆանը, Քուլլեյր (Հոկեյի մի տարբերակ), Ջամձող, Բալլ, Բուֆիլնք, Էշշնկ, Բաշիղ և այլն:

Այժմ այս խաղերի իրագործումը:

Ալըմիլաք: Մի տղա վազում է մյուսների հետևից, իսկ շատերը՝ սրա հետևից, որպեսզի նրան խանգարեն: Ով որ բռնվեց, նա էլ հերթապահում է: Այս անգամ սա է վազում որևէ մեկին բռնելու, իսկ ուրիշները նրան պիտի խանգարեն:

Ալուջիլնք: Մի մեծ քար կենտրոն է դառնում: Վիճակը ում որ ընկնի, սա մի ոտքով պիտի աշխատի մեկին բռնել, մյուսները սրան պիտի խանգարեն: Ով բռնվեց՝ նրան է մի ոտքով վազելու հերթը:

Լնբեյթ: Մոտ 30 սմ երկարությամբ և բթամատի հաստությամբ ամուր փայտ է, որի մի ծայրը սրած է: Վիճակը ում որ ընկավ, նա իր լնբեյթը առաջինը պիտի խրի խոնավ կամ թաց տեղ, մյուսներն իրենց լնբեյթները պիտի գցեն այնպես, որ և՛ գետնին տնկվի, և՛ հերթա-

պահին զարկվի: Ում չի հաջողվում այս երկու գործողությունը միաժամանակ կատարել, նա էլ հերթապահում է:

Ուշ ադըմ (երեք քայլ): Վազելով՝ երեք քայլ գցել: Սա ուղղակի մրցում է: Ով հեռու գնաց երեք քայլով, նա էլ հաղթող է: Այլ խոսքով՝ եռացատկ:

Ուղտի խաղ: Մեկը կուզիկանում է, ավելացնում են արհեստական գլուխ և վիզ, արհեստական հարդարանք, սապատ և պախուրց: «Ուղտապանը», պարանից բռնած, իր «ուղտի» հետ ման է գալիս ժողովրդի մեջ:

Թուզ: Բուրդ ու բամբակից կամ շորից մի «գնդակ» են սարքում: Բաժանվում են երկու խմբի: Մի խումբը մյուսի շալակն է բարձրանում և գնդակը նետում իրար՝ հերթականությամբ: Երբ գնդակը ընկնում է գետնին, խմբերը փոխվում են:

Ըրք քուր (երեք քար): Դաշտում բաժանվում են երկու խմբի՝ երկու կողմից, որոշ հեռավորությամբ, երեք քարե սալիկ են կանգնեցնում, ձեռքի ափից մի քիչ մեծ: Առաջին խումբն իր սահմանից հսրվածում է դիմացի քարերին. մեկ դիպուկ հարվածից մեկ քարն ընկավ՝ նա ստանում է երկրորդ հարվածի իրավունք: Երբ երեք քարերն էլ ընկնում են, հաղթանակը շահված է: Սա նշանառություն է:

Բաժանվում են երկու խմբի, բացում են նարնջի չափ մի փուս: Բոլորն էլ զինված են գավազաններով: Այս գավազանների օգնությամբ ձվի չափ գնդաձև քարն այդ փուսի մեջ պետք է գցել: Վիճակ են գցում, վիճակն ում ընկավ, նա էլ փուսը պիտի պաշտպանի: Չկարողացավ պաշտպանել՝ պարտված է: Խմբերը փոխվում են:

Բալլ: Մի խումբը մի կենտրոնաքար է պաշտպանում, երկրորդ խմբից մեկն ու մեկը՝ ուժեղը, ձգտում է քարին ոտքով հարվածել, եթե հարվածը դիպուկ էր, այդ խումբը հաղթում է: Խումբը փոխվում է:

Երկու խմբի են բաժանվում: Դաշտի կենտրոնում մի քար են դնում, մի ուժեղ տղա մի ոտքը քարին է դնում, մյուսները ձեռք-ձեռքի տված գոլապահի հետ պտտվում են ժամացույցի սլաքի ուղղությամբ քարի շուրջը, ծայրի տղան ձգտում է մեկին ձեռք տալ, իսկ սրա ընկերներն աշխատում են շարքը կտրել-կիսել: Ծայրի տղան ում որ ձեռք տվեց, նա «մեռավ», շարքից դուրս եկավ: Իսկ եթե մյուս խմբին հաջողվեց շարքից մեկ կամ մի քանի տղա «կտրել», շարքն այդքանով

պակասում է: Պատահում է, որ գոլապահը մեռակ է մնում մեկ-երկու հակառակորդների դիմաց: Երբ մա մեռակ է մնում մեկ հակառակորդի հետ, հաղթանակը գոլապահին է, եթե սրան հաջողվում է ձեռք տալ տվյալ սահմաններում կամ հակառակորդին՝ եթե սրան հաջողվում է գոլաքարին ոտքով դիպել:

Բուֆիլնք (Պահմտոցի): Երկու հոգով խաղ: Մեկը թաքնվում է, մյուսը նրան փնտրում է: Թաքնվում են հերթով:

Էշշակ: Երկու խմբի են բաժանվում: Մի խումբը կռահում է, մյուս խմբի տղաները վազելով պիտի թոչեն կռացած շարքի վրայով: Եթե մեկնումեկին չի հաջողվում թոչել ու մնալ, խումբը պարտվում է, կռահողի հերթը նրան է:

Բաշիղը: Ծնկի ձվածն սեղանիկ է լուցկու տուփի մեջ, մայած կողքի է կանգնում՝ թե «գլխի»: Ով շատ «գլխի» է կանգնեցնում, մա էլ տանում է:

Խուրֆանը: Աղջիկների կազմակերպված խրախճանք է: Այլուր, ձավար, միրգ են հավաքում, եփում և իրենք էլ մատում ուտում:

Շոճը: Պարանը երկու տակ կապում են մի ծառից մյուսը: Մի մեծ տոպրակի երկու հավասար կողմերի մեջտեղում մատում են ու ճոճվում:

Պարան կախել: Սա ևս աղջիկների ժամանց է: Երկու պարան միացնում, չորսնդանի են դարձնում ու կապում մի բարձր ճյուղից: Ներքևում ծայրերը կապում են երկ-երկու, դարձնում երկու գույգ: Յուրաքանչյուր գույգ պարանի ներքևի մասում դնում է մի բազմոց: Երկու աղջիկ մատում, ոտքերը դնում են իրար գոգ, դառնում մի զանգված: Աջից ու ձախից աղջիկները՝ սովորաբար երկուսը, սկսում են ճոճել, թափ հաղորդել ու երգել:

Երգում էին հայրենասիրական երգեր՝ «Նպատակիս հասնեմ միայն, թող զիս հանեն կախաղան», «Պարզիր աղբյուր», երբեմն էլ՝ գեղեկական միամիտ բաներ, հաճախ անհասկանալի բացականչություններով. Օրինակ՝

Թանգու, թանգու, բոլոր շանգու,
Էլլեշու հա լըպըրդանակ,
Ջանա Գևորգ մոյիր գանրաք,
Ջանա Մուսա մոյիր գանրաք:
Թանգու, թանգու ...

Ջանա Հովսեփ մոյիր գանրաք,
Ջանա Սադո մոյիր գանրաք:

Եվ կամ՝

Լժլն, անբիլիյա,
Ուսկելը՝ էյր միշանձոն:

Լժլն, անբիլիյա,

Մարգարայտ՝ էյր միշանձոն:

Շուրջպար (Ջանհիմա): Բարեկենդանի օրերին աղջիկները, ջահել հարսները թաղի կենտրոնի հրապարակում շուրջպար էին բռնում, երգեր կապում:

Հե՛յ, թուայք, հեյ վանգիք,

Թուայք իննեյք, քուրվըդաք,

Աս ուրթող օ՞մ աշկաննը,

Ադ ուրթող Սրբուկ խանում:

Հե՛յ, թուայք ...

Աս ուրթող օմ հօրսնիլը,

Ադ ուրթող Մարիամ խանում:

Ապա՝

Հան գզլար յուշանիմ

Յոլ վերին յուրուշանիմ,

Ադ ուկող օ՞մ աշկաննը

Աս ուկող վանդուհեննը:

Հան՛, գզլար ...

Եվ կամ նոր եղանակ՝

Հանկել, գանը ձիրըրվը,

Կանխը գրանթոն անրուրվը:

Էշկեյն անունուդ Մայրում

Դանը ընձը թօս մը այրում:

Էշկեյն անունուդ Եղսա,

Ըզբեզ փանջանին տեսա:

Այս պատահիկները հաղորդել է էջմիածնաբնակ Իլիա Կիրակոսի Բեսարյանը:

Հ Ե Ղ Ի Ն Ա Կ Ի Տ Ո Հ Մ Ա Ծ Ա Ռ Ը

Փալազյան տոհմը բավական հին և բազմամյա է եղել: Մենք կարողացանք երևանաբնակ Սերոբ Գյոզալյանի և Էջմիածնաբնակ Կիրակոս Բեսաբլյանի (այժմ երկուսն էլ մահացած) օգնությամբ հասնել մինչև 4-րդ սերունդ միայն, որովհետև ոչ ոքի մտքով չէր անցել հետաքրքրվել իրենց նախնիներով:

Ուրեմն՝

Փալազյան Կարապետ

Փալազյան Փանոս

Փալազյան Աթանես

Փալազյան Մովսես

Փալազյան Գևորգ

Փալազյան Սարգիս

Փալազյան Թովմաս

Սրանք եղել են եղբայրներ և հորեղբորդիներ: Մենք այժմ կանդրադառնանք Փալազյան Սարգիսին, որը երեսուն տարի գյուղապետ (քյոխվա) է եղել: Նա իր կյանքի մեկ երրորդից՝ ավելին ծառայել է ժողովրդին՝ հարկահավաքներին կերցրած հացն իր աներ՝ Երկայն երեցի տնից բերելու պայմանով:

Իսկ Գյոզալյան ազգանունը: Սարգսի կինը նշանված է լինում Ղազարյան Ղազարի՝ մայրական պապիս հորեղբոր հետ: Սա ցանկացել է տեսնել իր փեսացուն: Իմանալով, որ Ղազարը երեկոյան անցնելու է իրենց տան մոտերքից, բարձրանում է կտուր, պառկում փորին (որ ուրիշները իրեն չտեսնեն): Եվ Ղազարին տեսնում է էջին նստած, ոտքերը մինչև գետին կախ, արևից խանձված դեմքով: Անմիջապես որոշում է չպսակվել այդ տղայի հետ: Լուր է ուղարկում

Փալազ Սարգսին, որ իրեն փախցնի: Սարգիսը երկար խնդրել չի տալիս:

Հարցը հասնում է դատարան՝ Անտիոք: Թուրք դատավորը հարցնում է՝ այս երկու երիտասարդներից ո՞ր մեկին ես ուզում: Աղջիկը պատասխանում է. «Գյոզալ օղլանի իսթերիմ» (Սիրուն տղային եմ ուզում): Եվ մեր Սարգսի ազգանունը մնում է Գյոզալյան: Այդուհետև մեր տոհմը կոչվում է Գյոզալյան:

Գ Ր Ա Կ Ա Ն ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Ալիշան Դ., Սիսուան, Վենետիկ, 1885:

Անդրեասյան Տ., Զեյթունի տարագրությունը եւ Սվեդիո ապստամբությունը, Հալեպ, 1935:

Անդրեասյան Տ., Սվեդիայի բարբառը (Քիսթինըզի լեզուն), Երևան, 1967:

Գալստյան Ա., Սմբատ Սպարապետ, Երևան, 1961:

Գավաֆյան Գ., Թվաբանություն, Պոլիս, 1921:

Երենյան Ս.Տ., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», Երևան, 1963:

Թորգոմ Պատրիարք, Սուրբք և տոնք, Երուսեղեմ, 1939:

Ժամկոչյան Հ.Գ., Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. Ա., Երևան, 1946:

Իսկենդերյան Հ., Սվեդիո ապստամբությունը, Գահիրե, 1915:

Լեո, Հայոց պատմություն, հ. 2, Երևան, 1946:

Կարիկյան Ե., Դրվագներ Սվեդիո հեղափոխական պատմութենեն, Փարիզ, 1921:

Կիրակոսյան Զ., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Երևան, 1967:

Հուշամատյան Մուսա լեռան, խմբ. Մ. Գուշագճյան, Պ. Մատուռյան, Բեյրութ, 1970:

Ղարիբյան Ա., Հայերենի նորահայտ բարբառների մի նոր խումբ, Երևան, 1958:

Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, Երևան, 1945:

Բուրսալյան Հ.Գ., Մուսա լեռան հերոսամարտը, Հալեպ, 1954:

Սյուրմենյան Ա. արքեպիսկոպոս, Պատմություն Հալեպի հայոց, Հալեպ, 1940:

Andréassian, D. Comment un drapeau sauva quatre mill Arméniens. Le Cair, 1915.

Bouillet. Dictionnaire Universel d'Histoire et de Geographie. Paris, 1860.

Dezabry et Bachelet. Dictionnaire Général de Biographie et d'Histoire. Paris, 1880.

Jacquot, Colonel Paul. Antioche. Antioche, 1932.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ -	-	-	-	7
ԽՄԲԱԳՐԻ ԿՈՂՄԻՑ -	-	-	-	8
FROM THE EDITOR -	-	-	-	10
 I. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	-	-	-	12
 1. Աշխարհագրական ակնարկ	-	-	-	12
ա. Մշակելի հողատարածքներ	-	-	-	13
բ. Ջրագրություն	-	-	-	15
գ. Բուսականություն	-	-	-	16
դ. Կենդանական աշխարհ	-	-	-	18
2. Պատմական ակնարկ	-	-	-	18
3. Ժողովրդագրություն	-	-	-	32
ա. Ծնունդ և մահացություն	-	-	-	32
բ. Երբ և որտեղի՞ց են եկել	-	-	-	35
գ. Մուսավեղների հարևանները	-	-	-	35
դ. Մարդաբանական	-	-	-	37
ե. Մականուններ, ազգանուններ	-	-	-	39
 II. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԵՆՑԱՂ	-	-	-	40
 1. Դաշտամշակություն	-	-	-	42
ա. Ցանքատարածություն	-	-	-	42
բ. Հունձք	-	-	-	44
գ. Գոմ, փարախ	-	-	-	49
դ. Խոտացանություն	-	-	-	49

ե. Մենատնտեսական համակարգ	-	-	-	49
զ. Աշխատանքի ընթացքը	-	-	-	50
2. Այգեգործություն, գինեգործություն, պտղաբուծություն	-	-	-	51
ա. Խաղող	-	-	-	52
բ. Թուզ	-	-	-	52
գ. Ցիտրուսային մշակույթ	-	-	-	54
3. Բանջարաբուծություն	-	-	-	55
4. Անասնապահություն	-	-	-	57
ա. Անասունի հիվանդություններ	-	-	-	62
բ. Ընտանի անասուններ	-	-	-	64
գ. Կաթնեղեն	-	-	-	65
դ. Մսացու և մորթ	-	-	-	67
5. Թռչնաբուծություն	-	-	-	69
6. Շերամապահություն	-	-	-	70
ա. Շերամատուն	-	-	-	70
բ. Նախապատրաստական աշխատանքներ	-	-	-	70
գ. Շերամաբուծություն	-	-	-	71
դ. Շերամի խնամքը	-	-	-	72
ե. Ավել պատրաստելը	-	-	-	73
զ. Բոժոժահավաք	-	-	-	75
է. Շերամի թշնամիներ	-	-	-	77
ը. Մետաքսաթել	-	-	-	78
7. Մեղվապահություն	-	-	-	79
ա. Մեղրակիթ	-	-	-	80
բ. Մեղրաքամ	-	-	-	80
գ. Մեղրամոմ	-	-	-	80
դ. Մոմի պատրաստում	-	-	-	80
ե. Մեղրի օգտագործում	-	-	-	81
զ. Մեղվի թշնամիներ	-	-	-	81
է. Պարս	-	-	-	81
8. Որսորդություն և ձկնորսություն	-	-	-	82
ա. Ձկան որսն ու գործիքները	-	-	-	82
բ. Ձկան տեսակները	-	-	-	83
գ. Թռչնորսության գործիքներ	-	-	-	83

դ. Թոշումներ	-	-	-	-	-	85
9. Տնայնագործություն, արհեստներ	-	-	-	-	-	86
ա. Մետաքսագործություն	-	-	-	-	-	87
բ. Ածխագործություն	-	-	-	-	-	87
գ. Փայտամշակություն	-	-	-	-	-	87
դ. Սանրագործություն	-	-	-	-	-	88
ե. Գդալագործություն	-	-	-	-	-	88
զ. Որմնադրություն	-	-	-	-	-	88
է. Մանածագործություն	-	-	-	-	-	89
ը. Երկաթագործություն, ոսկերչություն	-	-	-	-	-	89
թ. Ջիթահանություն	-	-	-	-	-	89
ժ. Կապիի ձեռք	-	-	-	-	-	91
ժա. Կավագործություն	-	-	-	-	-	91
10. Ապրանքափոխանակում և առևտուր	-	-	-	-	-	92
11. Հաղորդակցության միջոցներ	-	-	-	-	-	93
12. Հաշիվ, չափեր	-	-	-	-	-	95
ա. Դրամական չափեր	-	-	-	-	-	96
բ. Ծանրության չափեր	-	-	-	-	-	97
գ. Երկարության չափեր	-	-	-	-	-	97
դ. Մակերես	-	-	-	-	-	98

III. ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԿԵՆՑԱՂ - 100

1. Բնակավայր	-	-	-	-	-	100
ա. Զուր	-	-	-	-	-	101
բ. Գյուղեր	-	-	-	-	-	102
գ. Թաղեր	-	-	-	-	-	102
դ. Գյուղանուններ	-	-	-	-	-	103
ե. Եկեղեցիներ	-	-	-	-	-	104
զ. Դպրոցներ	-	-	-	-	-	105
է. Գերեզմանատներ	-	-	-	-	-	108
2. Տներ և շենքեր	-	-	-	-	-	108
ա. Տներ	-	-	-	-	-	108
բ. Տան շուրջը	-	-	-	-	-	111

գ. Տան ներսը	-	-	-	-	-	111
դ. Գոմ, ախոռ	-	-	-	-	-	114
ե. Բակ, արտաքնոց	-	-	-	-	-	115
զ. Զրադաց	-	-	-	-	-	117
է. Առողջապահություն	-	-	-	-	-	117
3. Բնակարանի կահավորում	-	-	-	-	-	119
ա. Կահ-կարասի	-	-	-	-	-	119
բ. Ջեռուցում	-	-	-	-	-	121
գ. Լուսավորություն	-	-	-	-	-	122
դ. Խոհանոցային իրեր	-	-	-	-	-	122
4. Զգեստ և զարդարանք	-	-	-	-	-	124
ա. Վերնագզեստ	-	-	-	-	-	124
բ. Մարմնի զարդարում	-	-	-	-	-	126
5. Կերակուր և խմիչք	-	-	-	-	-	128
ա. Զավար	-	-	-	-	-	128
բ. Թեփահանել և աղալ	-	-	-	-	-	128
գ. Ալյուր	-	-	-	-	-	129
դ. Հաց	-	-	-	-	-	129
ե. Տոնական հացեր	-	-	-	-	-	131
զ. Բանջարեղեն	-	-	-	-	-	132
է. Պտուղներ և մրգեր	-	-	-	-	-	133
ը. Սերմեր	-	-	-	-	-	133
թ. Միս	-	-	-	-	-	134
ժ. Զու, ձուկ, աղ, համեմունք	-	-	-	-	-	134
ժա. Կերակրատեսակների պատրաստություն	-	-	-	-	-	135
ժբ. Հոգեհաց	-	-	-	-	-	137
ժգ. Սնվել	-	-	-	-	-	137

IV. ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ - 141

1. Տոհմ և ընտանիք	-	-	-	-	-	141
ա. Ընդհանրություն	-	-	-	-	-	141
բ. Ամուսնություն և հարսանիք	-	-	-	-	-	147
գ. Տղաբերք և կնունք	-	-	-	-	-	167

դ. Հիվանդություններ և բժշկություն	-	-	-	-	174
ե. Մահ և թաղում	-	-	-	-	180
2. Դրացիություն	-	-	-	-	183
3. Դասակարգային շերտավորում	-	-	-	-	185
4. Համայնք	-	-	-	-	191
5. Իրավունք	-	-	-	-	194
ա. Սեփականություն	-	-	-	-	194
բ. Պայմանագրություն	-	-	-	-	197
գ. Բրեական իրավունք	-	-	-	-	201
դ. Դատավարություն	-	-	-	-	207

V. ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐ - 209

1. Պաշտոնական կրոն	-	-	-	-	209
2. Ծնկատագիր և բախտ	-	-	-	-	217
3. Հողի պաշտամունք	-	-	-	-	218
4. Բույսերի պաշտամունք	-	-	-	-	219
5. Ջրի պաշտամունք	-	-	-	-	220
6. Կրակի պաշտամունք	-	-	-	-	221
7. Կենդանիների հետ կապված հավատալիքներ	-	-	-	-	222
8. Մետաղների հետ կապված հավատալիքներ	-	-	-	-	225
9. Բնության երևույթների հետ կապված հավատալիքներ	-	-	-	-	225
10. Ոգիներ	-	-	-	-	230
11. Կախարդներ, գրքացներ	-	-	-	-	231
12. Մոգական հնարանքներ	-	-	-	-	232
13. Գուշակություն	-	-	-	-	234
14. Պասեր, մատաղ, ուխտագնացություն	-	-	-	-	236
15. Հանդերձյալ կյանք	-	-	-	-	240

VI. ՏՈՆԵՐ - 243

ա. Նոր Տարի	-	-	-	-	244
բ. Ծնունդ և ջրօրհներ	-	-	-	-	245
գ. Հովնան Մարգարե	-	-	-	-	249

դ. Բարեկենդան	-	-	-	-	251
ե. Մեծ Պաս	-	-	-	-	253
զ. Ծաղկազարդ	-	-	-	-	254
է. Չարչարանքի Շաբաթ	-	-	-	-	255
ը. Ս. Զատիկ	-	-	-	-	257
թ. Կանաչ և Կարմիր Կիրակիներ	-	-	-	-	258
ժ. Համբարձում	-	-	-	-	259
ժա. Հոգեգալուստ և Վարդավառ	-	-	-	-	259
ժբ. Վերափոխումն Ս. Աստվածածնի	-	-	-	-	260
ժգ. Ս. Խաչ	-	-	-	-	261
ժդ. Ս. Գևորգ և Ս. Հակոբ	-	-	-	-	262

VII. ԼԵԶՈՒ ԵՎ ԲԱՐԲԱՌ - 263

VIII. ԺԱՄԱՆՑ - 266

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՏՈՀՄԱԾԱՌԸ - 270

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ - 272

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԹԵՎՈՍԻ ԳՅՈԶԱԼՅԱՆ
(ԳԵՂՈՒՆԻ)

ՄՈՒՍԱ ԼԵՌԱՆ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նկարիչ՝ Լիպարիտ Սադոյան
Համակարգչային շարվածք՝ Մանուշակ Ասլանյան
Համակարգչային խմբագիր՝ Վրույր Ասլանյան
Սրբագրիչ՝ Քնարիկ Ավագյան
Գրքի ձևավորման, էջադրման, նկարների և քարտեզի
վերականգնման աշխատանքները կատարվել են
«ԱՄՐՈՑ ԳՐՈՒՊ» հրատարակչությունում
E-mail: amrots@freenet.am

«ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾ» հրատարակչության տպարան

Չափսը՝ 60.84, տառատեսակ՝ Նոր Նորք ումլ.,
17.5 տպ. մամ.:
Տպաքանակ՝ 500 օրինակ:

Մ Ո Ւ Ս Ա Լ Ե Ռ

